ZBIGNIEW BRZEZINSKI

A L K / TVERMĖ

NEBEVALDOMAS PASAULIS

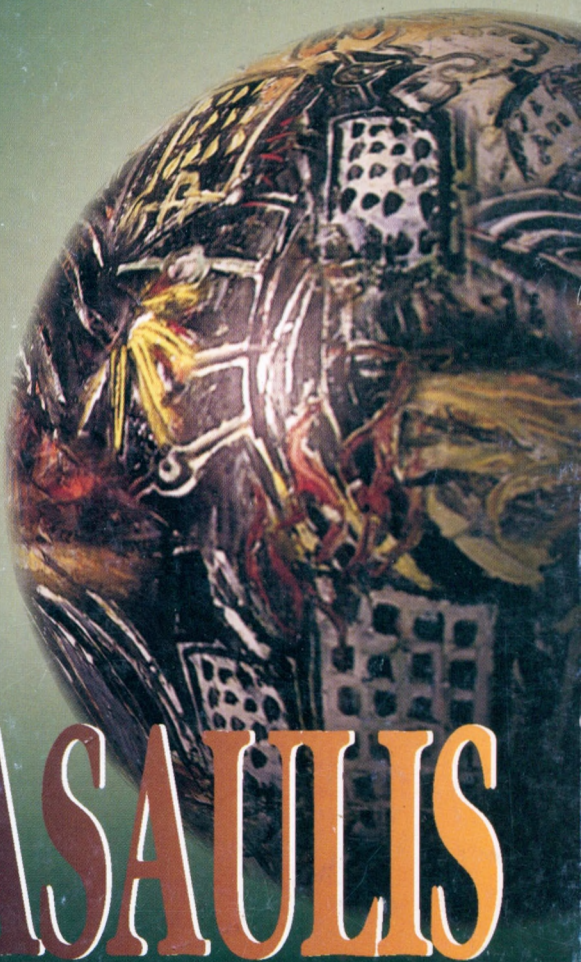

Zbigniew Brzezinski

NEBEVALDOMAS PASAULIS

Zbigniew Brzezinski

NEBEVALDOMAS PASAULIS

Globalinė sumaištis XXI amžiaus išvakarėse

TVERMĖ

UDK 321
Br 377

Versta iš:
Zbigniew Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century.* Charles Scribner's Sons, New York.
ISBN 0-684-19630-1

Knygos vertimą ir leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas ir Jungtinių Amerikos Valstijų Informacijos tarnyba (USIS) Vilniuje.
This edition published with the support of the Open Society Fund – Lithuania, and the United States Information Service (Vilnius).

Vertė Andrius Survila
Mokslinis redaktorius Algis Krupavičius
Redaktorius Virgilijus Čepaitis

Published by arrangement with Charles Scribner's Sons, an Imprint of Macmillan Publishing Company, a Division of Macmillan, Inc. (USA)

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher.

Copyright © 1993 by Zbigniew Brzezinski
© Vertimas į lietuvių kalbą Andrius Survila, 1998

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-476-21-6

Turinys

Lietuvių skaitytojams IX
Pratarmė XI

PIRMOJI DALIS
Organizuotos beprotybės politika 1
1. Megamirčių amžius 6
2. Metamito svarba 19
3. Prievartos utopija 31

ANTROJI DALIS
Politiškai pabudus 45
1. Smulkių įsitikinimų pergalė 57
2. Tvirkinanti gausa 64
3. Filosofinė poliarizacija 76

TREČIOJI DALIS
Neprilygstama globalinė galia 85
1. Globalinės galios paradoksas 90
2. Prieštaringa misija 101
3. Beveidžiai varžovai 116

KETVIRTOJI DALIS

Globalinės netvarkos dilemos 149

1. Geopolitinis vakuumas 155
2. Kerštingasis feniksas 167
3. Globalinės nelygybės milžinas 182

PENKTOJI DALIS

Valdymo iliuzija 201

Padėkos žodis 231

Rodyklė 233

Jimmy Carteriui,
kurio požiūris į žmogaus teises
susilaukia vis naujų atgarsių

Lietuvių skaitytojams

Malonu, kad mano knyga taps prieinama lietuvių skaitytojams. Lietuva – šalis, kuria žaviuosi ir kuriai jaučiu asmeninį prieraišumą. Aš žavėjausi lietuvių ryžtu siekiant nepriklausomybės, priešinantis tironijai ir galiausiai nugalint. Tą aš gerai įsisąmoninau dar jaunystėje, kai lietuvių laisvės kovotojai tęsė savo beviltišką kovą Lietuvos miškuose iki pat šeštojo dešimtmečio. Sovietinė tironija buvo svetimas jungas Lietuvai, ir lietuvių tauta nebuvo pasirengusi lengvai pasiduoti. Būtent už tai aš ir žavėjausi lietuvių tauta.

Taip pat jaučiu švelnumą lietuviams, nes žinau, kad nepaisant daugelio nesutarimų liečiančių Lietuvos-Lenkijos istoriją yra egzistavęs ypatingas ryšys tarp Lietuvos ir Lenkijos. Vilniaus Miestas – lenkams Wilno – įkūnija šiuos ypatingus santykius, ir esu tvirtai įsitikinęs, kad jie laikui bėgant taps vis tampresni. Tiesą sakant, kaip jau dabar mąstau, lenkų-lietuvių santykiai yra santykiai tikrų bičiulių, šalių, kurios gerbia viena kitos suverenumą bei teritorinį vientisumą ir yra pasiryžusios daryti viską, kas reikalinga, siekdamos pagerinti jų mažumų padėtį. Šiuo požiūriu ir Lietuva, ir Lenkija gali būti pavyzdžiais naujos pagarbos įstatymui ir žmogaus teisėms, kuri vis labiau plinta Vakarų ir Centrinėje Europoje.

Būtent todėl esu laimingas, kad lietuvių skaitytojai turės galimybę susipažinti su mano nuomone.

1998 m. balandis

Pratarmė

Ši knyga – ne pranašystė, o neatidėliotinas perspėjimas. Joje kalbama apie dabartinę pasaulinės politikos būklę, apie tai, kas gali įvykti XXI amžiaus pradžioje, taip pat apie tai, *kam negalima leisti įvykti.* Mano nerimas dėl to, kad globalinės permainos tapo nebevaldomos, grindžiamas mūsų laikų politinės prasmės ir misijos interpretacija, kuri neišvengiamai yra subjektyvi. Todėl tai iš dalies yra diagnozė, iš dalies – prognozė, iš dalies – komentaras.

Toks asmeninės nuomonės dėstymas vietomis pretenduoja tapti filosofinis, tačiau dabartinę pasaulinę politiką visuotinio politinio pabudimo amžiuje galėsime perprasti tik atsižvelgdami ne vien į padidėjusių žmogaus galimybių, bet ir į žmogaus dvasios turinio pokyčių pasekmes.

Mano argumentų pagrindas – pripažinimas, kad pastebimai greitėja mūsų istorijos tėkmė, o jos trajektorija yra neaiški. Istorija nesibaigia, tačiau ji tampa intensyvesnė. Praeityje istorinės epochos turėjo palyginti aiškius bruožus, todėl tuomet gy-

venę žmonės galėjo turėti aiškų istorinės pažangos pojūtį, tuo tarpu šiandien istorija – tai daugybė tarpusavyje prieštaraujančių nenuoseklumų, kurie drumsčia ateities suvokimą ir trikdo istorijos pajautą.

Kitaip tariant, mes gyvename pasaulyje, smarkiai besiskiriančiame nuo to, kurį ką tik pradėjome suprasti, o kai suvoksime naujas realijas, jis greičiausiai vėl bus taip radikaliai pasikeitęs, kad šiandien to neįmanoma ir įsivaizduoti. Nenuoseklumas yra svarbiausias šių laikų istorijos bruožas, dėl to reikia nuodugniau aptarti mūsų eros prasmę.

Geriau susigaudyti platesnėse dabarties – o ką jau kalbėti apie ateitį – kryžkelėse mums trukdo visuotinis tradicinių *vertybių* žlugimas, visų pirma išsivysčiusio pasaulio šalyse. Totalitarinės doktrinos diskredituotos – ir tai sveikintina. Tačiau religijos vaidmuo nustatant moralinius standartus taip pat sumažėjo, o vartotojiškas etosas tampa *etinių standartų* pakaitalu. Žmonijos gebėjimas kontroliuoti save ir savo aplinką didėja geometrine progresija, o mūsų materialiniai lūkesčiai – dar greičiau. Tuo tarpu mūsų visuomeniniai moralinio išrankumo ir savikontrolės kriterijai tampa vis painesni. Etinė painiava apsunkina istorijos suvokimą.

Ši knyga yra grindžiama prielaida, kad būtent idėjos labiausiai skatina politinius veiksmus ir drauge formuoja pasaulį. Tos idėjos gali būti paprastos arba sudėtingos, geros arba blogos, gerai suvoktos arba instinktyviai nujaučiamos. Kartais jas paskelbia charizmatiškos asmenybės, o kartais jos plinta savaime. Mes gyvename globalinio politinio pabudimo amžiuje, todėl politinės idėjos ypač svarbios ir kaip intelektualinės darnos arba painiavos, ir kaip politinio sutarimo arba konfliktų šaltinis.

Daugiausia dėmesio skiriu trims plačioms temoms:

1. Kokia yra XX amžiaus totalitarizmo – ir ypač komunizmo – kaip ideologinio tarptautinių reikalų veiksnio didžiojo žlugimo istorinė reikšmė?

2. Kokia labiausiai tikėtina doktrininė ir geopolitinė pasaulio padėtis jam įžengus į XXI amžių?

3. Kokios įtakos visa tai turės Amerikos vaidmeniui pasaulyje ir pačiai Amerikos visuomenei?

Tai – platūs klausimai. Be to, jie sudėtingi, aktualūs ir svarbūs. Aš bandau aptarti juos ne išsamaus, gausiai dokumentuoto ir akademiško veikalo, o savo paties apmąstymų forma. Noriu, kad skaitytojai gerai suprastų mano argumentus ir patys nuspręstų, ar tie argumentai yra įtikinami, ar abejotini. Tačiau norėčiau paaiškinti, kad *tai nėra politikos patarimų knyga*, nurodanti greito sudėtingų problemų sprendimo būdus. Mano gvildenamos problemos yra sunkiai išsprendžiamos, turi gilias istorines šaknis, ir jas nagrinėjant reikia nuodugniai pervertinti svarbiausias politines ir socialines vertybes.

Tai iš dalies išplaukia iš kai kurių ankstesnių mano knygų. „Amžių sandūroje" (*Between Two Ages*, 1970) teigiau, kad Amerika viso pasaulio priešakyje žengia į naują erą ir kad tuo paaiškinami Amerikos sunkumai, jos viltys, tuo tarpu Sovietų Sąjunga greičiausiai taip ir neišbris iš ankstyvųjų pramonės raidos etapų. Šioje knygoje aš grįžtu prie kai kurių iš tų temų. Knygoje „Žaidimo planas" (*Game Plan*, 1988) padariau išvadą, kad Jungtinės Valstijos gali taikiai laimėti Šaltąjį karą pirmiausia dėl vidinio sovietinės sistemos silpnumo. Knygoje „Didžioji nesėkmė: komunizmo gimimas ir mirtis dvidešimtajame amžiuje" (*The*

Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century, 1989), kaip galima spręsti iš jos pavadinimo, teigiama, kad komunizmas išsikvėpė ir pagaliau prasideda pokomunistinis istorijos laikotarpis.

Naujausioje knygoje argumentai dėstomi keturiomis pakopomis.

1. XX amžiaus politika, kuriai būdingas totalitarinių sąjūdžių kilimas, gali būti vadinama organizuotos beprotybės politika. Dėl tos beprotybės ne tik buvo pralieta neregėtai daug kraujo, bet ir ambicingiausiai žmonijos istorijoje buvo mėginta totaliai kontroliuoti tiek vidines, tiek išorines paties žmogaus egzistavimo sąlygas. Nepavykęs bandymas pagal neapsakomai įžūlius dogmatiškus planus sukurti prievartos utopiją, t.y. rojų žemėje, iškreipė racionalius ir idealistinius impulsus, kuriuos beveik prieš du šimtus metų sužadino Prancūzijos revoliucija.

2. Totalitarinių eksperimentų nesėkmė sutapo su išties globaliniu žmonijos politiniu pabudimu. Šis sutapimas gali reikšti, kad liberaliosios demokratijos modelis, dabar siejamas su Prancūzijos ir Amerikos revoliucijomis, potencialiai gali būti pritaikytas visam pasauliui, sukuriant pagrindą galimam politiniam pasaulinio masto sutarimui. Tačiau dezintegruojančios jėgos gali pasirodyti esančios stipresnės už integruojančiąsias. *Pasaulinę Vakarų politinės misijos svarbą gali sumenkinti didėjantis išsivysčiusio pasaulio polinkis papildyti liberaliosios demokratijos vidinį turinį tokiu gyvenimo būdu, kurį aš vadinu leistinumo kornukopija (permissive cornucopia). Pirmenybės teikimas asmeniniam pasitenkinimui bei didėjančios žmogaus galimybės transformuotis, taikant genetinius ir kitokius mokslinius tapatybės keitimo būdus – be moralinių apribojimų – sudaro sąlygas, kai menka savikontrolė*

nebestabdo troškimo vartoti ir noro eksperimentuoti su savimi. Priešingai turtingiems Vakarams, likusio pasaulio žmonių gyvenime tebevyrauja fundamentalūs išlikimo, o ne perteklinio vartojimo rūpesčiai. Šios skirtingos tendencijos kenkia visuotiniam sutarimui ir didina gilėjančių globalinių takoskyrų pavojų.

3. Šiandien Jungtinės Valstijos yra vienintelė valstybė, turinti tikrai globalinę galią. Tačiau tradicinė tarptautinė politika dabar virsta globaline – tokia politika, kuri dėl modernių komunikacijų ir besiplėtojančių ekonominių ryšių tampa plačiu procesu, išdildančiu skirtumą tarp vidaus ir tarptautinių reikalų. Čia glūdi tikrosios pasaulio bendruomenės atsiradimo galimybė. *Tačiau kyla klausimas, ar globalinė galia, nesiremianti globaliai reikšminga vertybių visuma, sugebės ilgai išlaikyti tą pranašumą.* Be abejo, Amerikos galia yra reali, ir iš tikrųjų vargu ar potencialūs konkurentai netolimoje ateityje galės mesti jai iššūkį. Nei Japonija, nei Europa dėl šioje dalyje minimų priežasčių neturėtų išstumti Amerikos. Šiuo atžvilgiu Jungtinių Valstijų pozicija pasaulyje yra istoriškai unikali. Tačiau hedonistinės kornukopijos blogybės potencialiai gali nulemti dabartinės Amerikos kultūros raidą. *Jei nebus sąmoningų pastangų atgaivinti moralinių kriterijų svarbą, savikontrolę iškeliant aukščiau už savitikslį materialinių ir juslinių įgeidžių tenkinimą, Amerikos pranašumo laikotarpis gali greitai baigtis net ir nesant akivaizdžios jai alternatyvos.*

4. Nors politikoje ryškėja vientisas didėjančios tarpusavio priklausomybės procesas, Amerikos veiksmingo pasaulinio autoriteto įtvirtinimo sunkumai, kuriems daro įtaką vidinis silpnumas, nulemtas daugiau kultūrinių nei ekonominių priežasčių, gali padidinti globalinį nestabilumą. Geopolitiškai tai gali pasi-

reikšti regioninių konfliktų Eurazijoje paūmėjimu žlugus Sovietų Sąjungai. Išplitus masinio naikinimo ginklams, ši perspektyva tampa dar grėsmingesnė. Pokomunistinio pasaulio krizė tuo tarpu gali padidėti, menkindama demokratijos patrauklumą ir skatindama grįžti prie tūkstantmetės demagogijos. Taip pat gali paaštrėti konfliktas tarp Šiaurės ir Pietų. Tuomet atsirastų neturtingų valstybių koalicija prieš turtingąsias, ir jai galbūt vadovautų Kinija.

Tad mūsų istorijos tėkmės paspartėjimo, padidėjusių mūsų galimybių formuoti pasaulį, mūsų sparčiai augančių materialinių troškimų ir mūsų moralinio neapibrėžtumo sąveika skatina beprecedentę nebevaldomų permainų dinamiką. Mes visi skubame į ateitį, tačiau ji vis labiau priklauso nuo permainų greičio, o ne nuo mūsų norų. Pasaulis panašus į automatiškai valdomą lėktuvą, kurio greitis nuolat didėja, tačiau kelionės tikslas neaiškus.

Be abejo, esama tam tikrų viltingų ženklų, kad dabar, kai Šaltasis karas yra pasibaigęs, žmonija turi daugiau galimybių tapti viena pasaulio bendruomene. Tačiau svarbiausia tebėra tai, kad žmonijos pastangoms užsitikrinti prasmingą egzistenciją vis labiau gresia prieštaravimas tarp subjektyvių lūkesčių ir objektyvių socioekonominių sąlygų. Potencialioje šių dviejų plačių tendencijų kolizijoje glūdi pavojus, kad politika pasaulyje – tiek tarptautiniuose santykiuose, tiek valstybių viduje – gali paprasčiausiai pasidaryti nebevaldoma ir sukelti visuotinę politinę netvarką bei filosofinį sąmyšį.

Štai kodėl reikia platesnio, globalaus suvokimo, koks yra žmonių politinio sambūvio, t.y. jų tarpusavio priklausomybės, tikslas. Norint kuo labiau priartėti prie tokio supratimo, reikia

stengtis deramai nustatyti vidines ir išorines žmogaus aspiracijų ribas, kurios galiausiai yra *moralinio pobūdžio*. Dėl to reikės sąmoningai stengtis apibrėžti pusiausvyrą tarp visuomeninių poreikių ir asmeninių įgeidžių tenkinimo, tarp globalinio skurdo ir nacionalinės gerovės, tarp neatsakingo fizinės aplinkos ir net paties žmogaus transformavimo ir pastangų išsaugoti gamtos bei žmogaus tapatybės autentiškumą.

Toks yra istorijos iššūkis, kuris dabar, poutopiniame amžiuje, yra mestas Amerikai. Veiksmingas atsakymas į jį turėtų prasidėti nuo pripažinimo, kad tik sukūrus visuomenę, besivadovaujančią tam tikrais savęs ribojimo kriterijais, įmanoma valdyti pasaulio likimą. Tik pripažinę tai galime būti tikri, kad įžengę į XXI amžių, būsime istorijos šeimininkai, o ne jos aukos.

Zbigniew Brzezinski,
Northeast Harbor, Maine,
1992 m. rugpjūtis

PIRMOJI DALIS

Organizuotos beprotybės politika

XX amžius gimė su viltimi. Jis išbrėško palyginti palankiomis aplinkybėmis. Didžiosios pasaulio valstybės džiaugėsi ilgai užsitęsusiu taikos laikotarpiu. Tik trys didesni tarptautinės prievartos proveržiai buvo sudrumstę 1815 metų Vienos kongreso nustatytos sistemos palaikomą ramybę. 1853–1856 metų Krymo karas, trumpam supriešinęs Prancūziją ir Didžiąją Britaniją su Rusija, ryškesnių geopolitinių padarinių nepaliko, tačiau 1870–1871 metų Prancūzijos-Prūsijos bei 1905 metų Rusijos–Japonijos karai ženklino naujų potencialių pagrindinių veikėjų – būtent Vokietijos ir Japonijos – iškilimą pasaulio arenoje.

1900 metų sausio 1-ąją didžiosiose sostinėse vyravo optimistinės nuotaikos. Atrodė, kad globalinė galios struktūra yra stabili, o gyvuojančios imperijos žengia pažangos ir saugumo keliu. Kai kurios jų, kaip antai Austrija-Vengrija, net būdavo nurodomos kaip nuosaikumo ir etninio sugyvenimo pavyzdžiai. Didžiosios sostinės – ar tai būtų Londonas, ar Paryžius, ar Berlynas, ar Viena, ar Sankt Peterburgas – džiaugėsi pirmaisiais pramonės revoliucijos vaisiais, kartu jos buvo ir klestintys kultūros židiniai. Demokratija ir netgi socialdemok-

ratija taip pat pradėjo atsargiai kėsintis į tradicines autoritarines struktūras, – tiesa, be matomų griaunamųjų rezultatų. Socialinė nelygybė, nors ir labai paplitusi, neperžengė normos ribų ir – bent jau tokiose šalyse kaip Vokietija – vyriausybės vis labiau stengėsi ją sumažinti.

Svarbiausia tai, kad vyraujančios politinės pažvalgos buvo – bent jau iš pirmo žvilgsnio – gana nuosaikios. Stiprėjantis nacionalizmas dar nebuvo tapęs vyraujančia ideologija. Valdančiojo elito grupės gerai sutarė tarpusavyje, monarchai buvo artimai susigiminiavę. Augantis pasitikėjimas mokslo revoliucija skatino optimistiškai žvelgti į žmonijos ateitį. Daugybėje straipsnių išaušęs XX amžius buvo sveikinamas kaip tikra Išminties amžiaus pradžia.

Mokslo mintis iš tiesų padėjo keisti pasaulį į gera. XX amžiaus mokslo atradimai dar neregėtu mastu paveikė sritis, artimiausias fiziniams žmogiškosios būties aspektams: mediciną, mitybą, modernias komunikacijas. Epidemijų, neišgydomų ligų, vaikų mirtingumo pavojus smarkiai sumažėjo. Gyvenimo trukmė daugelyje pasaulio regionų pailgėjo 30–50 procentų. Chirurgijos ir terapijos naujovės, kaip ir kosminės erdvės užvaldymas, gerokai praplėtė žmogaus gyvenimo ribas. *Deja, šios pažangos nelydėjo dorovės kilimas – politika šiuo požiūriu įkūnija didžiausią XX amžiaus pralaimėjimą.*

Apvylęs lūkesčius, XX amžius tapo kruviniausiu ir atgrasiausiu žmonijos amžiumi, apgaulingos politikos ir siaubingų žudynių amžiumi. Žiaurumas buvo institucionalizuotas, o mirtis tapo organizuota masine produkcija. Sukrečia kontrastas tarp mokslo galimybių tarnauti gėriui ir tikrovėje atsivėrusio politikos blogio. Niekada istorijoje žudymas dar nebuvo taip visuotinai paplitęs, niekada nebuvo jo aukomis tapę tiek daug

žmonių, niekada žmonės nebuvo taip atkakliai naikinami dėl tokių įžūliai iracionalių tikslų.

Savaime suprantama, kad būta ir kitų istorijos laikotarpių, kai siautėjo prievarta. Viduramžiais gyventojų buvo kur kas mažiau ir Aukso Ordai įsiveržus į Vidurio Europą bei Artimuosius Rytus mirštamumas buvo palyginti didesnis. Tačiau šis ir kiti panašūs prievartos protrūkiai iš esmės buvo atskiri pliūpsniai – smarkūs, nuožmūs, kruvini, bet retai kada ilgai trukdavę. Žudynės, ypač nedalyvavusiųjų karo veiksmuose, buvo tiesiogiai susijusios su užpuolimais ir užkariavimais, retai kada tai būdavo ilgai trunkanti, iš anksto apgalvota politika. Pastarasis bruožas – tai jau pasibaisėtinas XX amžiaus įnašas į politinę istoriją.

1

Megamirčių amžius

Nėra reikalo smulkiai nagrinėti kruvinų šio amžiaus kronikų duomenų, nes žmogaus protas nesugeba aprėpti ir deramai įvertinti tokios žmogžudysčių gausybės. Tačiau glaustai apibendrinti ypač didelius nuostolius padariusių politiškai motyvuotų žmogžudysčių statistiką būtina, kad turėtume atraminį tašką vertindami šio amžiaus politinį palikimą ir jo politinę reikšmę. (Nežmoniškų nuostolių mastą verta apibūdinti *„megamirčių“* terminu, kur *mega* reiškia 10^6.)

Beprecedentis kraujo liejimas XX amžiuje tiesiogiai siejasi su svarbiausiomis egzistencinėmis kovomis, kurios apibūdina visą šį šimtmetį. Bendras šių kovų rezultatas – du didžiausi mūsų laikų moralės pažeidimai, kurie vilčių amžių pavertė organizuotos beprotybės amžiumi. Pirmasis sukėlė ilgus, viską niokojusius karus, kuriuose civilių gyventojų nuostoliai buvo tokie pat didžiuliai ar net viršijo žuvusių karių skaičių, t.y. du pasaulinius karus ir mažiausiai trisdešimt kitų tarpvalstybinių ir pilietinių karų (kiekviename jų žuvo ne mažiau nei dešimtys tūkstančių žmonių). Antrasis kilo dėl totalitarinių pastangų sukurti tai, kas galėtų būti pavadinta prievartos utopijomis (*coercive utopias*): tobulas visuomenes, pagrįstas

vadinamųjų „visuomenės atmatų“, kurias doktrinos laikė rasiniais ar socialiniais būsimojo išganymo kliuviniais, fiziniu eliminavimu.

Tiksliai nustatyti, kiek iš viso būta aukų, neįmanoma. Kai kurios kariavusios šalys, ypač nugalėtojos, rengė tikslią savo nuostolių statistiką, o nugalėtosios dažnai prarasdavo archyvus, tad galimi vien apytikriai skaičiavimai. Tikslių duomenų problema dar opesnė skaičiuojant tas civilių gyventojų aukas, kurios yra šalutinis karo veiksmų padarinys. Netgi tokiose išsivysčiusiose šalyse kaip Vokietija ir Japonija oro antskrydžių aukų skaičių galima nustatyti tik labai apytikriai. Ši nežinomų civilių gyventojų aukų problema ypač opi tokiose šalyse kaip Sovietų Sąjunga ir Kinija, kur karo mūšius lydėjo okupacija, didžiuliai socialiniai sukrėtimai ir valstybinių institucijų irimas.

Sunkiausia apskaičiuoti, kiek gyvybių totalitariniai režimai pasiglemžė siekdami savo neapykantos doktrinų tikslų. Nei Hitleris, nei Stalinas, nei Mao viešai nesigyrė savo masinio naikinimo programomis. Tačiau iš anksto suplanuotos žydų, čigonų, lenkų žudynės nepriskirtinos prie šalutinių karo veiksmų padarinių. Nors šie žmonės ir galėjo žūti dėl to, kad vyko karas, jie buvo žudomi apgalvotai, nepriklausomai nuo karinių operacijų. Tas pats pasakytina apie Lenino, Stalino ir Mao organizuotą ištisų socialinių grupių naikinimą savo šalyse.

Taigi toliau pateikiami skaičiai yra apytikriai; kur kas svarbiau už skaičių tikslumą yra pats *mastas*. Toks milžiniškas, beveik nesuvokiamas mastas yra grasi išraiška šio šimtmečio politinių aistrų ir technologinių priemonių, kurias tos aistros sugebėjo pajungti. (Apskaičiavimams imti vidutiniai dydžiai, tad toliau pateikiami duomenys gali būti šiek tiek sumažinti.)

XX amžiaus karuose žuvo maždaug 33 000 000 jaunų, daugiausia 18–30 metų vyrų, padėjusių savo galvas ant nacionalizmo ir (arba) ideologijos aukuro. Du pasauliniai karai atėmė mažiausiai 8 500 000 ir 19 000 000 karių gyvybių, biologiškai susilpnindami kelių pagrindinių Europos tautų talentą, energiją ir genofondą. Kituose šio šimtmečio karuose žuvo dar apie 6 000 000 karių. Tos civilių gyventojų aukos, kurios buvo šalutinis karo veiksmų padarinys (o ne suplanuotas genocidas), – tai apie 13 000 000 moterų, vaikų ir senyvo amžiaus žmonių Pirmajame pasauliniame kare ir apie 20 000 000 – Antrajame. Prie jų reikia pridėti maždaug 15 000 000 civilių kinų, žuvusių prieš Antrąjį pasaulinį karą prasidėjusiame Japonijos–Kinijos kare.

Be to, ne mažiau kaip 6 000 000 civilių gyventojų žuvo kitų konfliktų metu. Nuostolingiausi buvo: Meksikos vidaus karai šimtmečio pradžioje, 1928–1935 metų Paragvajaus ir Bolivijos karas, 1936–1939 metų Ispanijos pilietinis karas, 1936 metų Italijos įsiveržimas į Etiopiją, 1947 metų Indijos ir Pakistano atsidalijimas ir du vėliau kilę karai, 1950–1953 metų Korėjos karas, 1967 metų Nigerijos pilietinis karas, 1961–1974 metų Vietnamo karas bei 1980–1987 metų Irako ir Irano karas.

Ilgainiui žudyti imta aklai – civilių gyventojų būdavo sunaikinama nė kiek ne mažiau nei karių. Moralės požiūriu paplitęs visų kariaujančiųjų polinkis traktuoti priešo šalies civilius gyventojus kaip teisėtą taikinį yra dar didesnis blogis. Ne tik naciai ir Japonijos militaristai, kurie inicijavo totalinį karą, bet ir demokratinės visuomenės dalyvaudamos kare neatsispirdavo pagundai vadovautis posakiu:„tikslas pateisina priemones“. Šimtai tūkstančių nekaltų civilių gyventojų, žuvusių Dresdene nuo padegamųjų bombų ir Hirosimoje nuo atomi-

nės bombos, yra nebylus mirties technologijos laimėjimais pagrįsto moralinio supuvimo įrodymas.

Iš viso karų liepsna nusinešė ne mažiau kaip *87 000 000 gyvybių*, o sužeistųjų ir suluošintųjų tuose karuose buvo dar daugiau.

Šiuos sukrečiančius skaičius atitinka, o moralės požiūriu net užgožia dar baisesnis rezultatas, kuris pagrįstai verčia XX amžių vadinti megamirčių amžiumi, – tai visų beginklių, kuriems gyvybė buvo atimta dėl doktrininės neapykantos ir aistros, skaičius. Keturi asmenys, kurių kiekvienas glaustai išdėstė doktrinas, aiškinusias ne tik pavienių priešininkų, bet ir ištisų žmonių kategorijų sunaikinimą rasiniu arba klasiniu pagrindu kaip socialiniu požiūriu naudingą dalyką, buvo tiesioginiai daugumos čia minimų politiškai motyvuotų žmogžudysčių skatintojai.

Doktrinos vardan Hitleris pasmerkė sąmoningai sunaikinti per 5 000 000 žydų (kadangi minimas ir apvalus 6 000 000 skaičius, vertėtų atkreipti dėmesį į tikslias monumentalios Raulio Hilbergo studijos „Europos žydų sunaikinimas“ (*The Destruction of the European Jews*, 1985) duomenų lenteles – detalią nacistinio žydų genocido suvestinę: baisūs nuostoliai siekia ne mažiau kaip 5 100 000); apie 800 000 čigonų (tiek žydus, tiek čigonus jis ketino ateityje visiškai sunaikinti); daugiau nei 2 000 000 lenkų (itin buvo stengtasi iššudyti visą lenkų inteligentiją); apie 6 000 000 sovietinių karo belaisvių ir civilių žmonių (daugiausia rusų ir ukrainiečių), kurie buvo žudomi arba sąmoningai numarinami badu (be tų jau įtrauktų į karo aukų sąrašą milijonų, kurie žuvo mūšiuose arba dėl to, kad vyko mūšiai); taip pat bent 2–3 milijonai žmonių, šaltakraujiškai nužudytų kituose Europos kraštuose (vien Ju-

goslavijai tenka apie pusę šių aukų). Per žydų holokaustą buvo tyčia, apgalvotai nužudyta apie 2 000 000 vaikų. Tai pats šlykščiausias vaikžudystės atvejis žmonijos istorijoje. Iš viso Hitleris pasmerkė myriop apie 17 000 000 žmonių.

Tačiau Stalinas ir Mao jį pranoko. Iš Lenino paveldėjęs efektyvią masinio politinių ir klasinių priešininkų naikinimo mašiną, Stalinas ją dar labiau patobulino. Masinės egzekucijos pilietinio karo metu ir po jo, masinės mirtys Lenino nurodymu sukurtame Gulage (kurį įspūdingai aprašė Solženicynas „Gulago archipelage"), badas, išplitęs dėl atšiauraus abejingumo (Leninas šiurkščiai atsikratė kaip nereikšmingų „puslaukinių, bukapročių, nerangių Rusijos prasčiokų"), – visa tai nusinešė 6–8 milijonus gyvybių.

Šį skaičių Stalinas vėliau patrigubino: atsargiais apskaičiavimais, jam tenka ne mažiau kaip 20 000 000, o gal net per 25 000 000 nužudytųjų. Iš jų vien 1937–1938 metais 1 000 000 buvo sušaudyti, o dar 2 000 000 mirė koncentracijos stovyklose. Dar 1 000 000 egzekucijų buvo įvykdyta ankstesniais metais, vos tik įsigalėjus Stalino valdžiai – trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Keli milijonai žuvo dėl kolektyvizacijos ir dirbtinai sukelto bado pirmaisiais ketvirtojo dešimtmečio metais. Robertas Conquestas savo novatoriškame ir monumentaliame veikale „Didysis teroras" (*The Great Terror*) įvertindamas aukų skaičių rašo, kad apie 7 000 000 žmonių tapo Stalino vykdyto valstiečių bendruomenių griovimo aukomis, o dar apie 12 000 000 mirė lageriuose. Prie šių aukų dar reikėtų pridėti 1 000 000 pasmerktųjų myriop Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo; taip pat negailestingų masinių deportacijų aukas Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, karo ir pokario metais; 1939–1941 metais ir vėliau, jau po karo, įvykdytas masines

lenkų ir Baltijos šalių gyventojų žudynes bei deportacijas.

Be to, stalininei Rusijai priklauso žiauraus elgesio su karo belaisviais rekordas. 1992 metais Vokietijoje paskelbti duomenys byloja, kad apie 357 000 vokiečių karių mirė sovietų nelaisvėje per karą ir po jo. Šimtai tūkstančių japonų, rumunų, vengrų, suomių ir italų karo belaisvių dingo be žinios Sovietų Sąjungos lageriuose. Pagaliau iš 180 000 lenkų karių, paimtų sovietų nelaisvėn 1939 metais, iš ten grįžo tik apie 40 000. Taigi beveik 1 000 000 karo belaisvių gali būti laikomi žuvusiais Stalino lageriuose.

Iki šiol buvusi Sovietų Sąjunga yra nusėta didžiuliais slaptais kapinynais, paprastai esančiais didmiesčių pakraščiuose – NKVD vasarnamiams skirtuose parkuose, o kartais apleistose šachtose, kur sistemingai (paprastai naktį) būdavo slepiami kūnai. Devintojo dešimtmečio pabaigoje šalia Minsko (miesto, kuriame Stalino laikais gyveno mažiau nei 1 milijonas žmonių) atskleistoje kapavietėje buvo aptikti maždaug 200 000 nužudytųjų palaikai. Vėliau tokių vietų rasta šalia kiekvieno svarbesnio šalies miesto.

Žudynės buvo vykdomos mechaniškai ir, galima sakyti, nuasmenintai. Anot bolševikų vadų, tas procesas reiškė klasinį apsivalymą, kai visuomenė išgryninama „likviduojant" ištisas priešų kategorijas. Po Sovietų Sąjungos žlugimo išslaptinus archyvus, atsiskleidė patologiškai nežmoniškas jos vadų požiūris į masines žudynes, nekalbant apie drastiškus visų civilizuoto teisminio proceso normų pažeidimus. Žudymas tapo paprasčiausia biurokratine veikla tiek lyderiams, kurie įsakinėjo, tiek budeliams, kurie vykdė įsakymus. Šiuo atžvilgiu nacių vykdytas masinis žydų naikinimas ir komunistinis klasinių priešų likvidavimas turi daug bendro, nes abiem atvejais tai

buvo visiškai nužmogintas, bejausmis procesas, nepalikęs vietos gailesčiui.

Vieną tokį šiurpų atvejį drąsiai atskleidė pasauliui Borisas Jelcinas, paskelbdamas Lenkijos karininkų, valdininkų ir intelektualų, kurie buvo paimti nelaisvėn 1939 metais naciams ir sovietams drauge okupavus Lenkiją, skerdynių ilgai slėptus dokumentus. 1940 m. kovo 5 d. NKVD vadovas L.Berija pateikė „draugui Stalinui" adresuotą pažymą, kurioje buvo išnagrinėti statistikos duomenys apie 14 736 karininkus, įkalintus trijuose lageriuose, ir 10 685 lenkų politinius kalinius, laikomus įvairiuose Sovietų Sąjungos kalėjimuose. Visi jie apibūdinti kaip užkietėję Sovietų Sąjungos priešai ir rekomenduota juos sunaikinti. Tą pačią dieną susirinko Politinis biuras, ir jo 1940 m. kovo 5 d. protokole Nr. 13 tiesiai pasakyta:

SSRS NKVD klausimu 1940.III.5 d. nutarimas

I. Pasiūlyti SSRS NKVD:

1) karo belaisvių stovyklose laikomų 14 700 buvusių lenkų karininkų, valdininkų, dvarininkų, policininkų, žvalgybininkų, žandarų, persikėlėlių ir kalėjimų prižiūrėtojų bylas,

2) taip pat suimtų ir įkalintų vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos srityse 11 000 asmenų – įvairių kontrrevoliucinių špionažo ir diversinių organizacijų narių, buvusių dvarininkų, fabrikantų, buvusių lenkų karininkų, valdininkų ir perbėgelių bylas – nagrinėti ypatinga tvarka, taikant jiems aukščiausią bausmę: sušaudymą.

II. Bylas nagrinėti neiškviečiant suimtųjų ir nepateikiant kaltinimo, nutarimai dėl tardymo baigimo bei kaltinamosios išvados pateikimo – laikantis šios tvarkos:

a) asmenų, esančių karo belaisvių stovyklose, bylas – remiantis SSRS NKVD Karo belaisvių reikalų valdybos pateiktomis pažymomis,

b) suimtų asmenų bylas – remiantis pažymomis iš bylų, kurias pateikia Ukrainos SSR NKVD ir Baltarusijos SSR NKVD.

III. Bylas nagrinėti ir nuosprendžius priimti pavesti trejetui, sudarytam iš draugų Merkulovo, Kobulovo ir Baštakovo (SSRS NKVD 1-ojo specialaus skyriaus viršininkas).

CK sekretorius J.Stalinas (Parašas)

To pakako. Popieriaus skiautelėje trumpai brūkštelėta „taikant jiems aukščiausią bausmę: sušaudymą“, ir daugiau nei 25 000 gyvybių (šiuo atveju – visuomenės elito) kaip nebūta. Ši procedūra daug didesniu mastu kelerius metus buvo kartojama šimtams tūkstančių Sovietų Sąjungos piliečių, nekalbant apie milijonus kitų, kurie mirė Gulage nuo išsekimo, bado, buvo nuvaryti į kapus dėl netinkamo elgesio su jais ir žiaurių sąlygų. Nors tikslaus Stalino aukų skaičiaus niekada nesužinosime, nelabai prasilenksime su tiesa, jei manysime jų buvus mažiausiai 20–25 milijonus. Gyventojų surašymų statistika rodo, kad biologiniai populiacijos nuostoliai valdant Stalinui buvo netgi didesni. Minėtas nužudytųjų skaičius apibūdina tiesioginio Stalino genocido mastą. Demografiniai praradimai – dėl sumažėjusio gimstamumo, didelio kūdikių mirtingumo, potencialių tėvų įkalinimo ir t.t. – viršijo net tuos didžiulius nuostolius, kurie tiesiogiai priskirtini asmeniškai Stalinui.

Po 1945 metų Stalino metodai buvo taikomi visoje Rytų Europoje. Kiekvienoje satelitinėje valstybėje buvo įkurtos koncentracijos stovyklos, iš tikrųjų, mirties stovyklos, kuriose naujosios valdžios priešus versdavo dirbti iki mirties. Taip žuvo dešimtys tūkstančių žmonių. Kiek iš viso žmonių buvo nužudyta pavergtuose kraštuose, neįmanoma apskaičiuoti net apytikriai, tačiau, be abejonių, ne mažiau kaip keli šimtai tūkstančių. Ten, kur komunizmo pančiams buvo smarkiausiai priešinamasi, – Lenkijoje, Vakarų Ukrainoje, Lietuvoje, Jugoslavijos kraštuose, – žudynės vyko masiškai, dažnai kartu su ma-

sinėmis vietos gyventojų, įtariamų bendradarbiavimu su rezistentais, deportacijomis. Vos sovietinei armijai išvijus vokiečius iš Lenkijos, Sovietų Sąjungos NKVD ir jos komunistinės marionetės negailestingai susidorojo su antinacistiniu lenkų pogrindžiu, nes jis, kaip geriausiai organizuotas Antrojo pasaulinio karo pasipriešinimo judėjimas Europoje, buvo didžiulė kliūtis komunistiniam valdymui.

Morališkai nepateisinama, kad visuotinai pasmerkus Stalino nusikaltimus buvusiame sovietiniame bloke nė vienas stalininės slaptosios policijos pareigūnas, koncentracijos stovyklos viršininkas, kankintojas ar budelis už įvykdytus nusikaltimus lig šiol nėra patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Buvę nacistiniai karo nusikaltėliai už nusikaltimus žmonijai baudžiami ir šiandien. Pokomunistinės Rusijos ir Rytų Europos spaudoje apstu rašinių apie žiaurų elgesį su žmonėmis, slaptas žudynes, baisius kankinimus tardant, nuolat atrandamas kapavietes, kuriose slaptai buvo palaidota dešimtys tūkstančių aukų. Praeitis atskleista, ir spaudoje pasirodo net buvusių budelių prisiminimų, pavyzdžiui, vieno buvusio NKVD budelio pasakojimas, kaip jis patobulino sušaudymo procedūrą įkišdamas ginklo vamzdį į pasmerktojo burną, kad nesitaškytų kraujas. Pažymėtina, kad kai kurie iš 15 000 Lenkijos karininkų budelių Katynėje ir kitose vietovėse lig šiol gyvena buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje ir gauna valstybines pensijas. Dėl keisto moralinio letargo lig šiol dar niekas niekur nebuvo teisiamas už šiuos išskirtinius nusikaltimus.

Apskaičiuoti Kinijos komunistinio eksperimento smurtingiausių etapų aukas – dar sunkesnis uždavinys. Sovietų Sąjungoje Stalino nusikaltimai demaskuoti (labai pavėluotai demaskuojami ir vis dar iš dalies nutylimi Lenino nusikaltimai), ta-

čiau Kinijos valdžiai Mao laikotarpis tebėra beveik šventas ir neliečiamas, o žudynės pateisinamos, nors jų mastas ir slepiamas. Vienintelė išimtis – septintojo dešimtmečio pabaigos–aštuntojo pradžios kultūrinė revoliucija, nuo kurios dabartiniai Kinijos vadovai yra tiesiogiai nukentėję. Spėjama, kad šiuo šalies vidaus prievartos laikotarpiu aukomis tapo 1–2 milijonai žmonių.

Ankstesniais laikotarpiais, daugiausia šeštajame dešimtmetyje, buvo nužudyta apytikriai keletas milijonų „liaudies priešų" – daugiausia žemės savininkų ir turtingesnių vidurinio luomo atstovų, taip pat Gomindano valdininkų ir tarnautojų. Be jų, dažnai minimas 27 000 000 valstiečių, žuvusių dėl prievartinės kolektyvizacijos, skaičius. Turint omenyje Kinijos gyventojų skaičių ir dabartinio režimo abejingumą žmogaus gyvybei, 29 000 000 greičiausiai yra apatinė riba vertinant komunizmo eros žmogiškąją kainą, ypač jei atsižvelgsime į tai, kad šis netekčių skaičius neatspindi grynojo demografinio nuostolio (*net loss*), kurį Kinija patyrė dėl tokių masinių žudynių.

Šis šiurpus aukų sąrašas bus neišsamus, jei į jį neįtrauksime tų, kurie sumokėjo savo gyvybėmis už mėginimus sukurti komunistines utopijas Rytų Europoje, Šiaurės Korėjoje, Vietname, Kambodžoje ir Kuboje. Pagrįstai galima teigti, jog tai atsiėjo mažiausiai 3 000 000 gyvybių, iš kurių maždaug trečdalis tenka Kambodžai valdant Pol Potui. Taigi visa suma tikrai gali būti didesnė. Trumpai tariant, nevykusios XX amžiaus komunizmo statybos prarijo apie 60 000 000 gyvybių. Komunizmas – tai pati brangiausia žmonijos istorijos nesėkmė.

Šie apibendrinimai rodo žmogiškąją XX amžiaus masiš-

kiausių moralinių paklydimų kainą. Tačiau jie neapima visų pasibaisėtinų atvejų. Armėnų skerdynės Turkijoje per Pirmąjį pasaulinį karą arba induistų ir musulmonų tarpusavio pjautynės atsiskiriant Indijai yra taip pat gėdingos istorijos dėmės, kai nevaldomos religinės ir etninės aistros nusinešė ne mažiau kaip 3–4 milijonus žmonių gyvybių.

Ryškėja sukrečiantis šio šimtmečio faktas: ne tikruose mūšiuose, bet šaltakraujiškai dėl įvairių ideologinių ir religinių sumetimų buvo nužudyta apie *80 000 000 žmonių.*

Taigi XX amžiuje ne mažiau kaip 167 000 000 – ir labai tikėtina, kad daugiau nei 175 000 000, – žmonių buvo apgalvotai sunaikinta politiškai motyvuotose skerdynėse. Tai maždaug prilygsta bendram Prancūzijos, Italijos ir Didžiosios Britanijos gyventojų skaičiui arba sudaro dvi trečiąsias viso dabartinio JAV gyventojų skaičiaus. Tai yra daugiau nei žuvo per *visus* iki mūsų šimtmečio žmonijos istorijoje įvykusius karus, pilietinius ir religinius konfliktus. Šie sausi, tačiau baisūs skaičiai primena, kas gali nutikti, kai įgimtas žmonijos agresyvumas pradeda tarnauti dogmatiškam tikėjimui savo teisumu ir kai šis agresyvumas sustiprinamas galingomis naikinimo technologijomis.

Šie skaičiai neperteikia (tuo labiau, kad žmogaus protas jų negali net aprėpti) visuminės žalos ir moralinio nuopuolio, glūdinčio dviejuose XX amžiaus kataklizmuose: sunkiuose karuose ir totalitarinėse revoliucijose. Europa, Vakarų civilizacijos lopšys, daugiau nei dešimt metų per du pasaulinius karus buvo įvelta į nesiliaujantį naikinimą ir masines žudynes. Kinija ir Japonija patyrė panašią dalią. Buvo prarasti kai kurie didieji pasaulio miestai bei vertingiausi kultūros objektai. Dingo ženkli žmonijos intelektualinio talento dalis. Sunaikin-

tos ištisos bendruomenės, ypač meno ir kultūros atžvilgiu kūrybingi Europos žydai.

Totalitarizmo įsiveržimas paskatino žmonių nuopuolį. Kultūros požiūriu tiek nacizmas, tiek komunizmas yra ne kas kita kaip šiuolaikiniai barbarybės variantai. Abiem atvejais totalitarinės revoliucijos atnešė – ir tai buvo padaryta apgalvotai – neatitaisomą ir neišmatuojamą žalą kultūriniam žmonijos palikimui. Šiuo atžvilgiu nacionalsocialistai savo elgesiu Vokietijoje ir okupuotoje Europoje mažai tesiskyrė nuo atkaklių Rusijos ar Kinijos komunistų pastangų sunaikinti ankstesnių kartų sukauptą kultūrinį lobyną. Neįmanoma išvardyti visų susprogdintų bažnyčių ir šventyklų, nuverstų paminklų, išplėštų arba sudegintų bibliotekų, pavogtų meno kūrinių, išgrobstyto arba sunaikinto iš atavistinės neapykantos tradicinėms vertybėms kito kultūrinio palikimo.

Tačiau visa tai nublanksta prieš 170 000 000 žmonių gyvybių, kurias pasiglemžė karai ir totalitarinis genocidas. Tai yra bene vienintelė šiame amžiuje žmonijos patirtos politinės beprotybės dimensija, kurią įmanoma išmatuoti.

2

Metamito svarba

XX amžiaus tragedijos bemaž niekas nesitikėjo. Nė vienoje iš plačiai skelbtų 1900 m. sausio 1–osios pranašysčių nebuvo jokios užuominos apie būsimas ideologines žudynes ir politinius karus. Tačiau ženklų, įspėjančių dėl galimų įvykių, būta dar iki 1900–ųjų. Jau XIX amžiaus pabaigoje ir ties XX amžiaus slenksčiu sąmoningą politinį gyvenimą, ypač Europoje, nuosekliai viliojo ir žadino didžiosios transcendentinės fikcijos, – tai, ką vadinu *metamitu*, – gebančios gauti didelę vis labiau raštingų ir todėl politiškai lengviau mobilizuojamų masių paramą.

Didžiąją transcendentinę fikciją reikia suprasti kaip iracionalų, bet veiksmingą religinio išganymo siekio, nacionalistinės tapatybės kaip pranašumo prašalaičių atžvilgiu išraiškos ir supaprastintų iki populistinių šūkių utopinių socialinių doktrinų mišinį. Metamitas, leisdamas ištrūkti iš nepatenkinamos tikrovės ir žadėdamas menamą, bet greitai įgyvendinamą pasaulį, kurstė ir valdė masių aistras, raštingumo plitimas padėjo plisti politiniams metamitų šūkiams, o pajungta metamitų tikslams industrinė technologija plačiai – kaip niekada žmonijos istorijoje – atkėlė mirčiai vartus.

Metamito kaip politikos veiksnio iškilimas yra suvokiamas kito XX amžiaus fenomeno, politinio masių sąmonėjimo, t. y. didėjančio imlumo politiniams šūkiams ir pasiryžimo energingai veikti dėl politinių tikslų, atsiradimo kontekste. Toks sąmoningumas yra gana naujas istorijos reiškinys, nes ilgesnį istorijos laikotarpį masės, ypač valstietija, buvo politiškai pasyvios – dažniausiai abejingos arba susaistytos tradicinės besąlygiškos ištikimybės. Tik palyginti neįprastomis aplinkybėmis – pavyzdžiui, kovojant su svetima religija ar šnekančiais svetima kalba užpuolikais, arba spontaniškai prasiveržus valstiečių nepasitenkinimui, – mases buvo galima politiškai suaktyvinti. O šiaip jau dar visai neseniai dauguma žmonių buvo abejingi politikai.

Politinio masių sąmoningumo užuomazgų aptinkama XVIII amžiuje. Jis nepaliaujamai augo visą kitą šimtmetį, o XX amžiuje jo raidą vainikavo audringi įvykiai. Galima teigti, kad politinio sąmoningumo augimą daugiausia lėmė trys tarpusavyje susiję veiksniai: 1) raštingumo paplitimas, 2) pramonės revoliucija ir 3) urbanizacija. Visi šie trys veiksniai išryškėjo XIX amžiuje, o XX jų sklaida pagreitėjo.

Raštingumas panaikino politinį pasyvumą, politiškai neišprususias mases supažindino, pirmiausia per politines brošiūras, su paprasčiausiomis politikos sąvokomis, šūkiais, idėjomis. Masių protuose ligi tol vyraujanti *tabula rasa* staiga atsivėrė idėjoms, kurios užgavo jautrią stygą: egzistuojanti nelygybė nėra Dievo duota, kad su ja reikėtų nuolankiai sutikti, – ji yra akivaizdi neteisybė; individas, dažniausiai valstietis, nėra tik sraigtelis nekintamoje hierarchinėje tvarkoje – jis yra liaudies, arba tautos, narys, o ji, kaip kolektyvinis asmuo, turi savo teises ir troškimus. Negana to, išnaudojamas darbinin-

kas jau nebebuvo į miestą atklydęs buvęs valstietis – jis tapo revoliucinės klasės, kuriai istorija patikėjo išgelbėti žmonių giminę, narys.

Plintant raštingumui, susidarė sąlygos plačiai skleisti politines idėjas. Tačiau ideologija ir propaganda turėjo padėti jas supaprastinti. Štai kodėl politinė spauda buvo tokia svarbi XIX amžiuje, ypač po Prancūzijos revoliucijos, taip pat vėliau – Paryžiaus Komunos ir bolševikų veiklos metais. Visi naujųjų laikų diktatoriai rėmėsi paprastais šūkiais, kurie buvo paviršutiniškai įtaigios, tačiau iš esmės naivios formulės, apibendrinančios ką tik politiškai pabudusių masių nepasitenkinimą ir lūkesčius. Leninas labai daug dėmesio skyrė paprastoms sąvokoms ir visų pirma griežtiems šūkiams, kurie turėjo kelti neapykantą, žadinti nepasitenkinimą ir nuslopintas emocijas. Politinis manicheizmas labai pravertė aiškinant patiklioms masėms painią politinę tikrovę.

Verta pažymėti, kad politinis masių aktyvumas iš pradžių išaugo Vakarų Europoje. Šiame regione raštingumas anksčiausiai tapo visuotiniu reiškiniu. Pačioje XIX amžiaus pradžioje Vakarų Europoje buvo raštingi dauguma vyrų ir apie trečdalis moterų (tas pats buvo ir Amerikoje). Likęs pasaulis daugiausia buvo neraštingas. Dar XX amžiaus pradžioje periferiniuose Europos regionuose (t. y. Rytų ir Pietų Europoje) raštingų vyrų buvo apie trečdalį ar pusę, o moterų – gerokai mažiau. Kituose pasaulio kraštuose šie rodikliai buvo dar žemesni, nors ir sparčiai didėjo.

Raštingumas kaip pagrindinė politinio žadinimo priemonė pats buvo pramonės revoliucijos, kuri taip pat prisidėjo prie šio žadinimo, drastiškai sujaukdama socialinę aplinką, šalutinis produktas. Industrializacijos procesas sukėlė ekono-

minį bent minimalaus raštingumo poreikį. Ir privatūs darbdaviai, ir pati valstybė netrukus suprato, kaip svarbu našiam darbui pramonėje turėti raštingą darbininkų klasę. Neraštingus darbininkus buvo galima apmokyti tik paprasčiausių veiksmų, tad jie buvo neproduktyvūs. Mechanizmams palengva, bet be paliovos vis sudėtingėjant, didėjo darbo jėgos, kurią būtų galima profesionaliau apmokyti, poreikis.

Panašų poreikį pramonės revoliucija darė kariuomenei. XIX amžiuje pradėjus masinę ginklų gamybą atsirado karių, gebančių tiksliai laikytis techninių instrukcijų, nuosekliai jas vykdyti ir paklusti sudėtingiems įsakymams, dažnai perduodamiems raštu. Iš pradžių bent karininkai privalėjo mokėti rašyti; XIX amžiaus pradžioje to pareikalauta iš seržantų; XX amžiaus pradžioje minimalaus raštingumo buvo reikalaujama iš visų kareivių. Taip kariuomenė tapo masių raštingumo mokykla.

Pramonės revoliucija prisidėjo prie visuomenės aktyvėjimo ne tik platindama raštingumą; politinį masių aktyvumą skatino ir didėjanti urbanizacija. Pavyzdžiui, nuo XVIII amžiaus vidurio iki XX amžiaus vidurio miesto gyventojų pasaulyje padaugėjo nuo 3% iki beveik 30% – tas augimas pirmiausia prasidėjo Vakarų Europoje. Šie poslinkiai sukėlė tikrą dešimčių milijonų žmonių gyvensenos revoliuciją, sunaikinusią įprastas vertybes ir elgesio modelius. Susitelkus atitrūkusiems nuo savo tradicinės kaimiškos gyvensenos valstiečiams, susikūrė visiškai nauja ir nerami socialinė klasė. Naujieji miestiečių sluoksniai dažnai buvo politiškai pasimetę ir todėl imlūs paprastiems politiniams šūkiams, jie troško paaiškinimo, kodėl jų padėtis tokia sunki, o gana dažnai tiesiog baisi. Kadangi religija jų nebepatenkino, tuštumą užpildė politika.

Taigi XIX amžius, galima sakyti, buvo pirmoji masių politinio sąmonėjimo stadija. Gavęs pradžią Vakarų Europoje ir vėliau palaipsniui persimetęs už jos ribų, XX amžiuje šis politinis pabudimas jau buvo apėmęs Rytų Europos ir Tolimųjų Rytų šalis. (Amerika – ypatingas atvejis, nes nuo pat pradžių ir ypač prasidėjus didelio masto imigracijai ji savaime buvo pakankamai politiškai sąmoningų žmonių visuomenė. Ją sudarė individai, kurių taip aiškiai netenkino jų *status quo*, jog jie ryžosi visiškai naujam gyvenimui tolimame žemyne.) Raštingumas, industrializacija ir urbanizacija skatino politinį sąmonėjimą, kuris turėjo įgauti vertą pasitikėjimo ir politiškai katalizuojantį turinį.

Kraštutiniais šio turinio variantais galop tapo XX amžiaus metamitai. Tačiau jie patys buvo tik doktrinų ir pažiūrų, kurias Prancūzijos revoliucija su didžiule emocine jėga paskleidė Europoje, sujaukti ir, žinoma, iškreipti vaisiai. Prancūzijos revoliucija buvo pagrindinė istorinė populistinio politinio aktyvumo katalizatorė. Tą aktyvumą kurstė įsigalėjęs tautinis jausmas, politiškai angažuotas, tačiau romantiškas idealizmas ir iracionalus tikėjimas beribėmis „racionalios“ socialinės inžinerijos galimybėmis. Nacionalizmas, idealizmas ir racionalizmas raštingumo, industrializacijos ir urbanizacijos sąlygomis užmaišė misą, kuri vėliau transformuodamasi virto pasibaisėtinais XX amžiaus metamitais.

Be abejo, nacionalizmo negalima laikyti grynu Prancūzijos revoliucijos produktu, tačiau ji buvo kibirkštis, įžiebusi tautinę masių savimonę, XVIII amžiaus pabaigoje latentine forma jau egzistavusią keliose Europos šalyse, visų pirma Prancūzijoje, Vokietijoje ir Lenkijoje, kur tautinė sąmonė akivaizdžiai politiškai pasireiškė jau to šimtmečio antrojoje pu-

sėje. Tautos, kaip kalbiniu artumu pagrįsto organiško junginio, sąvoka Prancūzijoje buvo žinoma dar anksčiau ir XVII amžiuje ne tik vartota oficialiai, bet ir iš dalies buvo visuomenės pripažinta. Jau 1694 metais „Prancūzijos akademijos žodynas" taip apibrėžė tautos sąvoką: „Vienos šalies, vienos valstybės gyventojai, turintys tuos pačius įstatymus ir kalbantys ta pačia kalba" (*tous les habitants d'un même État, d'un même pays qui vivent sous les mêmes lois et usent du même langage*). Nors visuomenės struktūra tebebuvo tradicinė hierarchinė, kur teisėtumas rėmėsi monarchija, politinė tapatybė Prancūzijoje dar gerokai prieš Prancūzijos revoliuciją rėmėsi visuotine tautine savimone, pagrįsta kalbiniu išskirtinumu.

XVIII amžiaus antrojoje pusėje politiškai susiskaldžiusioje Vokietijoje plataus atgarsio susilaukė Johanno Gottfriedo Herderio darbai, kuriuose jis išaukštino transcendentinę vokiečių tautos – *das Volk* – vienybę ir teigė, kad žmogus save realizuoti gali tik kaip sąmoningas tos organiškos bendruomenės narys. Toji bendruomenė, pasak Herderio, yra lingvistiškai apibrėžta ir specifiškai individuali, todėl jos politinės formos galiausiai turi atspindėti tą unikalią savastį per suvienytą tautinę valstybę.

XVIII amžiaus pabaigoje Lenkijoje pavėluotą judėjimą už korumpuotų, silpnų kvazifeodalinės elekcinės karalystės struktūrų tautinį atsinaujinimą įkūnijo Tadeuszas Kościuszko – daugeliu atžvilgių pirmoji naujųjų laikų lenkų tautinė asmenybė. Jaunas profesionalus karininkas, kovojęs su Rusijos imperija, įsiveržusia į Lenkiją, susižavėjo Amerikos kova dėl nepriklausomybės ir net perplaukė vandenyną, kad galėtų dalyvauti joje. Paskui, grįžęs į Lenkiją, jis organizavo pasipriešinimą Rusijos, Prūsijos ir Austrijos vykdomam Lenkijos

padalijimui. Tai darydamas jis apeliavo į „liaudį“, ragino imtis drąsių socialinių reformų, kurios duotų pradžią nacionaliniam pasipriešinimui. Nors kova ir buvo pralaimėta, Kościuszkos judėjimas skatino net politiškai pasyvių Lenkijos valstiečių tautinę savimonę.

Prancūzijos revoliucijos pagimdytų Napoleono žygių nesėkmė ir 1815 m. Vienos Kongresas, bandęs atkurti priešrevoliucinę tvarką, nepajėgė užgesinti gaisrų, kuriuos sukėlė audrinantys ankstesnių dvidešimt penkerių metų įvykiai. Tautinė savimonė jau buvo įsižiebusi visoje Europoje, ir XIX amžius įtvirtino nacionalinių aspiracijų suvokimą naujame politiniame žodyne, kuris rėmėsi Prancūzijos revoliucijos patirtimi. Konservatyvūs monarchai ir juos rėmusi aristokratija – „internacionalistai“ arba „supernacionalistai“, dar tiksliau – „nenacionalistai“ – visiškai neįvertino ne tik naujųjų miestiečių, bet ir kaimo gyventojų latentinio potraukio politiniams šūkiams, žadinantiems instinktyvų lingvistiškai ir etniškai organiškos tautinės tapatybės suvokimą.

Vėlesniais dešimtmečiais Giuseppe Mazzini Italijoje, Lajosas Kossuthas Vengrijoje ir daugelis kitų veikėjų įvairiuose kraštuose parengė savo liaudžiai sąvokas ir loginius samprotavimus, kurie turėjo pagrįsti individo pavaldumą ir visišką susitapatinimą su nauja aukštesniąja visuma – tauta. Siekimas sukurti tautinę valstybę, kuri, pasak Mazzinio, „visa savo didybe ir galia pajungia individą skatindama norą aukotis“, tapo tuo tikslu, kuris užvaldė *Giovine Italia*. Šis „Jaunosios Italijos“ judėjimas tapo naujųjų laikų Italijos nacionalizmo šaukliu ir vėliavnešiu.

Kituose kraštuose padėtis buvo labai panaši. Pavyzdžiui, Vengrijoje Herderio kalbinės atskirybės, kaip svarbiausio po-

litinės tapatybės elemento, pabrėžimas, Mazzinio tautinio atgimimo judėjimas bei dramatiška lenkų kova dėl savo nepriklausomybės davė pradžią Lajoso Kossutho „Jaunosios Vengrijos sąjungai“. Ji siekė sukurti konstitucinę tautinę vengrų valstybę, kuri, išvengdama jakobiniškų kraštutinumų, atsikratytų svetimos valdžios. Ji pabrėžė, kad ypatingais vengrų kalbos saitais sujungti žmonės sudaro vieną transcendentinį asmenį – tautą.

Kai per Pirmąjį pasaulinį karą suiro senoji konservatyvi ir ikinacionalistinė tvarka, Europa buvo pasirengusi politiniams pertvarkymams pagal tuometinę pogrindinę politinę orientaciją, nukreiptą į tautinę valstybę kaip pagrindinį masių tapatybės ir politinio organizavimosi vienetą. Šis principas vėliau buvo pritaikytas dekolonizacijai po Antrojo pasaulinio karo.

Prancūzijos revoliucija reikšminga ir tuo, kad suteikė europietiškajai tautinei savimonei nemažai idealizmo, tikėjimo beribe proto galia ir pasaulietines tendencijas, nukreiptas prieš vyraujančią religiją. Šie veiksniai savo ruožtu lėmė ne tik XIX amžiaus politinio masių pakilimo turinį, bet galbūt ir XX amžiaus totalitarinį metamitą.

Šis idealizmas geriausiai atsispindi Jeano-Jacques'o Rousseau kūriniuose, kuriuose teigiama, kad bendruomenė grindžiama harmonija, bendros valios ir tautinio tapatumo suvokimu. „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija“ ne tik revoliucingai atmetė tradicinę privilegijų hierarchija pagrįstos visuomenės sampratą. Ji apibrėžė naują visuomenės koncepciją, kurios šerdis buvo pilietiškumas. Ši visuomenė turėjo būti „racionaliai“ padalyta lygiais dariniais (arba departamentais), su teisinga mokesčių sistema, nacionalines vertybes diegiančia švietimo sistema ir netgi ultraracionalia laiko samprata, iš-

reikšta naujame dešimtaine sistema grįstame kalendoriuje.

Bažnyčios įtaka turėjo būti sumažinta, kad ji neremtų tradicinės tvarkos. Jos įstatymus turėjo pakeisti lojalumas tautinei valstybei kaip aukščiausias moralinis imperatyvas. Negana to, tvirtas įsitikinimas, kad „racionalumas" geriau nei religinė moralė reguliuos politinį elgesį, skatino polinkį į socialinę inžineriją vardan idealistinių tikslų. Kad ir kaip būtų keista, siekiantis tobulos visuomenės romantinis idealizmas susijungė su dogmatišku tikėjimu, kad žmogus gali sukurti tinkamus racionalius projektus tokiai visuomenei.

Iš pradžių, XIX amžiaus pirmojoje pusėje, naujosios politikos poveikis buvo gana teigiamas. Benedetto Croce savo dideliame veikale „Devynioliktojo šimtmečio Europos istorija" įžvelgė pažangiame liberalizmo žygyje pagrindinę veržlią Europos politinio gyvenimo jėgą. Liberalios revoliucijos savo prigimtimi buvo nuosaikios, joms vadovavo romantiški buržuaziniai intelektualai, – nebuvo nei kraujo troškimo, nei fanatizmo. 1848 m. „Tautų pavasaris" – geriausias tokios revoliucijos pavyzdys. Bet Croce taip pat pastebėjo, jog dėl pramonės revoliucijos sukeltų socialinių skaudulių vis labiau įsitvirtina nuomonė, kad atsikratyti socialinės neteisybės yra svarbiau, negu siekti politinės laisvės, kad nacionalizmas – ypač po Vokietijos susivienijimo – susijungė su imperializmu, kad karingumo liaupsinimas tapo pagrindine nacionalistinių kalbų tema ir kad revoliucinis etosas darėsi vis aršesnis.

1871 metų Paryžiaus komuna (konfliktas tarp „buržuazijos" ir „proletariato") parodė, kad masių politinė sąmonė lengvai įgauna kruviniausias formas. Socialinė įtampa urbanizuotoje pramoninėje aplinkoje kartu buvo klasinės sąmonės augimo ir klasinio antagonizmo didėjimo įrodymas. Tuo pačiu

metu Prancūzijos–Prūsijos karas iškėlė karingąjį vokiečių nacionalizmą. Be to, ir kitur nacionalizmas kurstė vis smarkesnius tarpvalstybinius konfliktus. XIX amžiaus pabaigoje nacionalizmo, idealizmo, racionalizmo ir sekuliarizmo mišinys buvo gera dirva šovinizmui, utopizmui, dogmatizmui ir manicheizmui. Kiekvienas iš pastarųjų yra atitinkamas pirmųjų išsigimęs vaisius, o šovinizmas, utopizmas, dogmatizmas ir manicheizmas drauge yra pagrindiniai XX amžiaus metamitų komponentai.

Panašų kaip Prancūzijos revoliucijos katalizatoriaus vaidmenį XX amžiaus antrajame dešimtmetyje suvaidino Pirmasis pasaulinis karas. Jis suardė tradicinę, egzistavusią nuo 1815 metų, tvarką, bent iš išorės sėkmingai stabdžiusią ir ignoravusią jėgas, kurias išlaisvino Prancūzijos revoliucija. Šis karas sunaikino konservatyviąsias vertybes ir galutinai nuvainikavo tradicinius autoritetus, – visų pirma valdančiąsias monarchijas. Jis išaukštino nacionalizmą, pagilindamas ir šiaip jau gilias socialines piktžaizdes. Nenuostabu, kad jis paruošė dirvą doktrinoms, kurios siūlė transcendentines utopijas kaip išganymą nuo žemiškųjų vargų.

Nors Pirmasis pasaulinis karas ir buvo metamitų katalizatorius, parengiamasis darbas buvo atliktas dar XIX amžiaus antrojoje pusėje. Jau minėta, kad kaip tik tuo metu nacionalizmas įgijo vis ryškesnes šovinizmo ir (arba) imperializmo formas, kad idealizmas pavirto utopinėmis vizijomis, kad beribis tikėjimas racionalumu peraugo į dogmatišką iracionalumą, laikantį žmogų sugebančiu projektuoti ir kurti tobulas visuomenes, kad religijos puolimas baigėsi dar ir tuo, jog buvo atsisakyta moralės normų, ribojančių politinę veiklą. Todėl XIX a. aristokratinę asmeninės moralinės politikų atsakomy-

bės sampratą palaipsniui išstūmė moralinis reliatyvizmas politinėje demagogijoje, turėjęs sukelti mases. Liberalizmas ir idealistinis utopizmas pavirto agresyvumu ir tironija.

Marksizmas ir šovinizmas suteikė turinį įsivyravusiam naujajam demagogiškam politiniam stiliui. Bet kol abu ėmė lemti XX amžiaus politiką, būtent marksizmas veikė kaip diržinė pavara tarp Prancūzijos revoliucijos idealistinių emocijų bei tikėjimo racionalumu ir vėlesnio XX amžiaus totalitarizmo fenomeno. Suteikdamas revoliucijai moralinio išganymo misiją ir kartu laikydamas ją istorine neišvengiamybe, marksizmas tvirtino, kad politinė kontrolė bus pasaulietinės utopijos išeities taškas. Ši svarbiausia XIX amžiaus idėja XX amžiuje sudaigino leninizmą, fašizmą ir hitlerizmą.

Pranašiška Karlo Marxo „Komunistų partijos manifesto" pradžia – „Šmėkla klaidžioja po Europą – komunizmo šmėkla" – pasaulio mastu tinka visam šimtmečiui. Po 1871 m. Paryžiaus komunos buvo 1905 m. Sankt Peterburgo barikados, parengusios ir 1917 m. bolševikų perversmą. Tačiau netrukus socializmas buvo užkrėstas šovinizmu – prie to prisidėjo Italijos socialistų agitatorius Benito Mussolini, iškilęs trečiajame dešimtmetyje kaip fašizmo pranašas. Fašizmo doktrina katapultavo nacionalizmą į keliaklupsčiavimą prieš valstybę sutinkamai su socialistų priesakais, atiduodant valstybės monopoliui svarbiausias ir tiesiogines ekonomikos reguliavimo funkcijas. Tačiau, nors fašizmas tarpukario Europoje turėjo daug sekėjų, galingiausi ir destruktyviausi XX amžiaus metamitai pasirodė esą hitlerizmas ir leninizmas, ir būtent jie darė didžiausią įtaką XX a. politiniam gyvenimui bei tapo daugumos istorinio precedento neturinčių XX a. megamirčių priežastimi.

Adolfas Hitleris ir Vladimiras Leninas sujungė į nuoseklią ir patrauklią visumą įvairias politinių idėjų ir netgi politinių emocijų gijas, atsiradusias ankstesniame amžiuje ir nepastebėtas dėl Europos suirutės po Pirmojo pasaulinio karo. Nors jie akcentavo skirtingus dalykus, – Hitleris grindė istorijos viziją rasine neapykanta, o Leninas – klasių kova, – vis dėlto jų doktrinų institucinės išvados ir veiksmų padariniai labai panašūs. Ir Hitleris, ir Leninas įkūnijo ir skelbė teroru pagrįstą bei dogma įteisintą totalitarizmą. Abu siekė sukurti prievartos utopijas vardan idealų, kurie ankstesniame šimtmetyje turėjo visiškai kitokią prasmę. Abu buvo puikūs propagandininkai ir polemistai. Abu žinojo, kaip depersonalizuoti priešą ir paversti žudymą nuasmenintu masinės gamybos procesu.

Allanas Bullockas veikale „Hitleris ir Stalinas" (*Hitler and Stalin*, 1991) taikliai palygino šiuos du patologinius masių žudikus ir totalitarinius lyderius, tačiau vertėtų pažymėti, kad mokėjimu manipuliuoti masėmis panašesni yra Hitleris ir Leninas, o Stalinas labiau primena Himmlerį (Hitlerio Gestapo viršininką). Pirmieji du rėmėsi demagogija, kad sutelktų savo šalininkus, o pastarieji buvo organizavimo monstrai; pirmieji net viešose kalbose neslėpė kraujo troškimo, nesibodėdami atvirai propaguoti terorą ir žudynes, tuo tarpu pastarieji slapukavo ir kartais net sužadindavo sentimentus; pirmųjų politinis stilius buvo charizmatinis, o antrųjų – biurokratinis.

Hitlerio ir Lenino šūkiai pateko į derlingą dirvą. Pirmasis pasaulinis karas, didėjanti ankstesnių dešimtmečių įtampa daugeliui žmonių suteikė utopinių vilčių. Tačiau vertinant pirmąsias Hitlerio ir Lenino pergales svarbiau yra pati politinės sąmonės, kuria jie pasinaudojo ir kurią patys skatino, prigim-

tis. Atsižvelgiant į trečiojo dešimtmečio pradžios aplinkybes ir įkaitintą ankstesniųjų dešimtmečių atmosferą, kurioje jų šalininkai politiškai pabudo ir suformavo savo pradines politines pažiūras, aiškėja, kodėl Hitleris ir Leninas, skatindami instinktyvią masių neapykantą, sugebėjo patraukti minias fanatiškai jais tikinčių šalininkų. Neperdėsime teigdami, kad jų šalininkų pažiūroms buvo artimi primityvūs, tariamai racionalūs, tačiau labai emocingi šūkiai: eskapistiniai, vengiantys tikrovės, manicheistiniai savo aiškinimais ir didžiai sofistiški bei veidmainiški savo nuostatomis.

Europiečio mąstysena – ypač Vokietijoje po pralaimėjimo kare ir Rusijoje po pralaimėjimo kare bei revoliucijos – buvo ypač imli tvarkos ir pažangos bei neišvengiamo visuomeniškai teisingo triumfo vizijoms. Be to, sutrikę ir išvargę Vokietijos bei Rusijos gyventojai buvo imlesni ir manicheistiniams egzistuojančios netvarkos ir sunkumų aiškinimams – žydai arba kapitalistai jiems buvo slapti blogio tarnai, kuriuos reikėjo naikinti. Sukaupus jėgas, fanatizmo virsmas genocidu tapo tik laiko ir aplinkybių klausimu.

3

Prievartos utopija

Tikroji totalitarinės patirties XX amžiuje reikšmė – tai ne tik suplanuotos masinės žudynės dėl fanatiškai propaguotų didingų transcendentinių fikcijų, bet ir bergždžios pastangos primesti žmonijai groteskiškas utopijas. Nors šios pastangos galiausiai sužlugo, tačiau jos atspindėjo politiškai radikaliausią ir filosofiškai įžūliausią žmonijos istorijoje mėginimą valdyti visą žmonių aplinką, dogmatiškai nustatyti žmonijos socialinę sąrangą ir net žmogaus asmens savybes. Trumpai tariant, prievartos utopijos kūrėjai ėmėsi vaidmens, kurį žmonija tradiciškai buvo skyrusi Dievui.

Tiesą sakant, pačioje visuomenės evoliucijoje būta daugiau ar mažiau ambicingų pastangų valdyti žmonių likimus. Daugelį amžių atkakliai ieškodamas tokių galimybių, žmogus tai fatališkai paklusdavo gamtai, tai spontaniškai keisdavo savivoką, įsivaizduodamas, kad vis sėkmingiau valdo gamtą ir save.

Tačiau apskritai didesnę rašytinės ir visą nerašytinę žmonijos istorijos dalį žmogus buvo palyginti nuolankus jį supančiam pasauliui, laikydamas save gamtos dalimi. Sunki išlikimo imperatyvo našta buvo kantriai velkama kaip „natūrali“.

Pagrindiniai socialinės būties komponentai – giminės pratęsimas, šeima, sugyvenimas tarpusavyje laikantis kalbinio bendrumo ir siekiant ekonominio tikslingumo, – buvo organiškos ir gaivališkos realybės sudedamosios dalys.

Tačiau sukauptos žinios ilgainiui padidino žmonijos galimybes iš dalies valdyti gamtą – pirmiausia pertvarkant žemdirbystę, – kas davė pradžią vis sudėtingesnėms visuomenės organizacijos formoms. Pamažu žmonija pradėjo suprasti metų laikų kaitą, skaičiuoti žvaigždes, matuoti bei fiksuoti laiką ir organizuotis. Didėjant pasaulio supratimui, atsirado ne tik ribotos jo valdymo galimybės, bet ir išaugo žingeidumas, noras suprasti žmogų supančio ir jo gyvenimą vis dar valdančio pasaulio paslaptis.

Didžiosios religijos, išsivysčiusios iš primityvesnių kultų ir įvairių tikėjimo ritualų, skirtų garbinti galingas jėgas, kurias žmonės tikėjo esant anapus regimojo pasaulio (pavyzdžiui, Saulės dievas), tapo visa aprėpiančiomis ir sudėtingomis tikėjimo doktrinomis. Visa aprėpdamos, jos galėjo paaiškinti žmogaus egzistencijos klausimus: pradžių pradžią, svarbiausią tikslą, galutinį būvį. Pasiremdamos neaprėpiamos amžinybės sąvoka, didžiosios religijos pateikė ir „racionalų“, ir emociškai patrauklų amžinosios gyvenimo paslapties paaiškinimą.

Jos taip pat atstovavo susitaikymo su natūralia daiktų tvarka doktrinoms. Šis susitaikymas kartais būdavo apibrėžiamas kaip pirmapradė nuodėmė, kaip fatalinis paklusimas nustatytam gyvenimo būdui arba kaip pasinėrimas į vidinę palaimą, tačiau visais atvejais žmonija būdavo kreipiama susitaikyti su esančia tvarka. Tikrasis atlygis turėjo ateiti pasibaigus fizinei egzistencijai arba per meditacinį, orientuotą į žmogaus vidų dvasingumą.

Didžiųjų religijų iškilimas sutapo su žmonijos evoliucijos stadija, kurioje transcendentiniai gyvenimo prasmės klausimai iškilo kartu su organizuotesnėmis pastangomis atsikratyti pasyvios priklausomybės nuo gamtos malonės. Šios pastangos sukūrė sudėtingesnes politines sistemas ir suderino mėginimus pažaboti gamtą per žemdirbystę, irigaciją ar kalnakasybą. Doktrinos, siekiančios pažinti gyvenimą ir jį priimti pirmiausia kaip dvasinį patyrimą, davė naują derinį, suteikusį nerimstančiai žmonijai svarbiausių taisyklių ir priesakų sistemą keliems tūkstančiams metų.

Tiesa, ta sistema naujaisiais amžiais gerokai nusilpo. Pramonės revoliucija neregėtai padidino žmonijos galimybes mesti iššūkį dominuojančiai gamtai. Pasaulietinės doktrinos vis labiau pabrėžė žemiškosios būties svarbą, iškeldamos fizinę žmogaus gyvenimo pusę ir sumenkindamos dvasinę. Galiausiai net į rojų žemėje pradėta žiūrėti kaip į pasiekiamą dalyką – žinoma, jei bus paklūstama naujajai tiesai.

Ši tendencija itin išryškėjo atsiradus šiuolaikiniams totalitariniams metamitams. Ir hitlerizmas, ir leninizmas–stalinizmas uzurpavo didžiųjų religijų vaidmenį. Jie tai padarė atmesdami jų dogmas ir pirmiausia – dvasinio prado pirmumą prieš materialųjį. Negana to, reali politinė hitlerizmo ir leninizmo-stalinizmo veikla teigė, kad totalitarinis diktatorius yra ne kas kitas kaip pasaulietinis dievas: neklystantis, visažinis, mylintis ir mylimas, nepaprastai galingas ir todėl nenugalimas, istorinio dėsningumo susietas su begalybe. Prievarta primesta utopija – pagrįsta diktatoriaus skelbiamomis doktrinomis – turėjo būti žmonijos išsilaisvinimo iš gamtos ir jos paslapčių gniaužtų kulminacija, visiško išganytųjų pasitenkinimo ir negailestingumo pasmerktiesiems būsena.

Taigi XX amžiaus totalitarizmas teigė nepasiekiamus dalykus esant įmanomus: kad visą žmonijos patirtį ir visus žmonijos troškimus galima sujungti į vieną doktriną, pagrįstą sudievinto vado apreiškimu. Metamito įgyvendinimas prievarta sukūrus pasaulietinę utopiją turėjo tapti istorijos pilnatimi.

Žvelgiant į praeitį, viena didžiausių XX amžiaus mįslių būtų: kaip ir kodėl palyginti tiek daug protingų ir idealistiškai nusiteikusių būtybių (ne tik Vokietijoje ar Rusijoje, bet ir visame pasaulyje, o ypač tarp vadinamųjų intelektualų) galėjo rimtai žiūrėti į utopijas, kurias jiems pateikė Hitleris ir Leninas su Stalinu. Tie planai buvo tiesiog beprotiški – tiek rasistinis *Mein Kampf* kliedesys, tiek absurdiški postringavimai apie „valstybės sunykimą", tačiau milijonai šalininkų priėmė juos beveik kaip Dievo žodžius. Tai verčia susimąstyti, kokiu mastu iracionalioji ir destruktyvioji žmogaus prigimties pusė yra pagavi mobilizuojančiai demagogijai. Dešimtys milijonų žmonių, nužudytų todėl, kad dėl rasinių ar socialinių motyvų buvo laikomi nevertais gyventi žemiškoje utopijoje, ir dar daugiau milijonų, priverstų gyventi tose sistemose, įrodo, kad metamitai, skelbę istorijos pabaigą ir totališkai kontroliuojamų primestų žmonėms utopijų tobulumą, buvo hipnotizuojamai patrauklūs.

Galiausiai prievartos utopijos buvo tapusios savanoriškos, tuo įrodydamos visišką doktrininės dresūros pergalę. Toji dresūra savo ruožtu buvo sustiprinta, sąmoningai pasinaudojant žmonių silpnybėmis, ypač jų gebėjimu pateisinti nemoralų savanaudiškumą kaip būtiną ir net leistiną. Bulgarų ir prancūzų mokslininkas Tzvetanas Todorovas studijoje *Face à l'Extrême* (1991) apie totalitarinio teroro poveikį žmogaus asmenybei atkreipė dėmesį į tai, kokiu mastu modernios totalitarinės sis-

temos pasinaudojo esminiu žmogaus polinkiu į konformizmą. Sukūrę hipnotizuojantį ir paralyžiuojantį tvirto socialinio vieningumo vaizdinį, ir naciai, ir komunistai demoralizavo savo visuomenes skatindami tarpusavio sekimą ir masinius įskundimus. Tuo siekta suabejoti net vidine rezistencija, paverčiant ją tokiu nuokrypiu, kurį izoliuotas atskalūnas netgi būtų linkęs ištaisyti.

Visose buvusiose komunistinėse valstybėse kadaise buvusiems slaptiems archyvams dabar tapus prieinamiems paaiškėjo, kad masinių areštų ir žudynių gausą lėmė tikrų tikriausias įskundimų siautulys. Tuose archyvuose yra milijonai įrodymų, kaip kaimynai įskundinėjo kaimynus, o giminaičiai – giminaičius. Tai buvo sąmoningai skatinama kaip ideologinės dresūros dalis. Kad ir kaip vertintume, sunkiausia XX amžiaus totalitarizmo kaltė yra ta, kad naciai ir komunistai – skirtingai nuo įstatymo viršenybe grindžiamų demokratijų, kurios stengiasi sumažinti dorovės stygių, bei religijų, kurios siekia iškelti asmens dorovę – sąmoningai kurstė žmogaus moralės nuokrypius.

Išslaptinus Sovietų Sąjungos bei kai kurių buvusių komunistinių Rytų Europos valstybių archyvus ir atsiradus galimybei laisvai naudotis anksčiau neprieinama socioekonomine statistika paaiškėjo, kad tikrovėje komunistinis totalitarizmas buvo net labiau nusikalstamas, žiauresnis ir socialiniu atžvilgiu destruktyvesnis negu manė griežčiausi jo kritikai. Tai buvo ne tik masinio, neregėto žmonijos istorijoje žmonių naikinimo, bet ir sąmoningo visuomenės demoralizavimo bei beatodairiško gamtinės aplinkos niokojimo sistema. Žodžiu, totalitarizmo aukomis tapo ir visuomenės dvasia, ir kūnas.

Demoralizacija buvo skatinama masiškai prievarta verbuo-

jant informatorius. Palaipsniui vis platesni visuomenės sluoksniai buvo įtraukti, suvilioti ar jėga priversti prisitaikyti prie moraliai griaunančių ir socialiai gąsdinančių elgesio taisyklių. Netgi artimiausi draugystės ryšiai – išties, net sutuoktinių meilė – nebuvo apsaugoti nuo įtarimų, kad ir slapčiausios mintys gali būti išduotos. Taip didelė visuomenės dalis tapo sistemos bendrininke – ką žlugus komunizmui pasibaisėjusi atskleidė pokomunistinė Rytų Europa ir Rusija.

Etinė visuomenės demoralizacija – silpnėjant socialiniam sutelktumui – kuriam laikui politiškai sustiprino sistemą. Tai galėjo būti ciniškas komunistų vadovų, kurie daugiau negu bet kas troško išlikti valdžioje, apskaičiavimas. Tačiau sunku rasti bent kiek racionalesnį paaiškinimą, kodėl komunistų valdomos visuomenės taip beatodairiškai naikino gamtinę aplinką. Ekologiniai komunistų valdymo padariniai buvo tokie pragaištingi socialiniu atžvilgiu ir tokie pražūtingi žmonių sveikatai, – dešimtys tūkstančių ligų suluošintų ir apsigimusių žmonių, ištisi užteršti, apnuodyti regionai, – kad savaime peršasi mintis, jog komunistų elitas nesąmoningai suvokė savo istorinį laikinumą ir todėl buvo abejingas ateities kartų likimui.

Šio didžiulio nusikaltimo paradoksas: siekiant totalinės kontrolės faktiškai buvo sukurta susinaikinimo mašina, kuri tokiais būdais ir tokiu mastu griovė visuomenės vertybes ir niokojo gamtinę aplinką, kad anksčiau ar vėliau visa sistema tiesiog privalėjo žlugti. Šios savižudiškos veiklos šaknys glūdi netikusioje moralinėje nuostatoje, kad utopiniai tikslai pateisina bet kokių priemonių taikymą, – todėl net komunistų vadovai nebeturėjo jokio vidinio moralinio kodekso, apibrėžiančio politinio viešpatavimo kriterijus ir ribas. Totalinės kontrolės siekis pagimdė buką valdžią, troškusią valdyti amžinai.

Ši valdžia turėjo būti pasaulinė. Ir komunistų, ir nacių doktrinos pretendavo į pasaulinį mastą – tiesa, visiškai skirtingu būdu. Naciai įsivaizdavo, kad Vokietijos valstybė apvainikuoja naująją globalinę hierarchiją, pagrįstą pseudomokslišk ais genetikos dėsniais, neva galinčiais nustatyti aukštesniąją rasę ir jos pranašumą prieš žemesniąsias rases. Komunistai įsivaizdavo save kaip pasaulinės revoliucijos, paskutinio žmonijos istorijoje išsilaisvinimo akto, atveriančio kelią į socializmą ir paskui į komunizmą, avangardą.

Abiem atvejais – įsiviešpatavus visame pasaulyje tiek nacių „naujajai tvarkai", tiek „proletariato diktatūrai" – istorija tartum turėjo pasibaigti. Šiaip ar taip, utopijos išrinktiesiems įgyvendinimas (nesvarbu, Vokietijoje ar Rusijoje) būtų buvęs tik pirmasis etapas, išeities taškas transcendentiniam visos žmonijos gyvenimo būdo pertvarkymui. Nacių utopija taip pat turėjo ir vidaus, ir tarptautinius tikslus. Vokiečiams, vieniems iš labiausiai išsilavinusių ir civilizuotų Vakarų Europos gyventojų, buvo pasakyta, kad jiems lemta vadovauti rasiškai gryninant pirmiausia Europą, o paskui ir likusį pasaulį; idealaus „arijo tipo" vokiečio bruožai anuomet puikavosi visose šalies afišose. Kad mažai pačių vokiečių – tarp jų ir pats fiureris – galėjo atitikti šį idealą, nelabai kam rūpėjo.

Vokietijos visuomenė turėjo remtis dviem svarbiausiais elementais: kolektyvine „tauta" (*Volk*) ir šios „tautos" valios įsikūnijimu – fiureriu. Hitleris nuolat pabrėždavo savo priklausomybę vokiečių „tautai": „Aš priklausau vien tik vokiečių tautai ir kovoju dėl vokiečių tautos." Remdamiesi vokiečių romantinėmis tradicijomis, nacių ideologai pabrėžė, kad valstybę turi pakeisti mitinė ir rasiškai gryna „tauta", suvienyta krauju ir dvasia ir vadovaujama savo gyvojo simbolio, kuris

padėtų Vokietijai atsigauti nuo pralaimėjimo Pirmajame pasauliniame kare visuotinių pasekmių ir išgelbėtų nuo buržuazinio kapitalizmo pagedimo.

Ankstyvojoje vidaus veiklos stadijoje nacistai iš pradžių turėjo daug bendro su komunistais, smerkusiais buržuazinę kapitalistinę valstybę. Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partijos 1920 metų pirmoji „25 punktų" programa pasižymėjo antikapitalizmu ir antisemitizmu, tačiau svarbiausias judėjimo tikslas buvo, kad pralaimėjusiVokietija kuo greičiau vėl užimtų deramą vietą pasaulyje. Maža to, Hitleris atvirai atmetė lygybės idėją, aiškindamas, kad ji yra judėjų-krikščionių suokalbis: „Tikėjimas žmonių lygybe yra hipnotizuojantys užkeikimai, kuriuos skleidžia siekiantis užkariauti pasaulį judaizmas ir jam talkinančios krikščionių bažnyčios." Lygybę turėjo pakeisti rasinė hierarchija vadovaujant „arijų rasei". Taigi Vokietijai buvo lemta valdyti suvienytą, tačiau hierarchiškai sutvarkytą Europą, vokiečių „tautai" – aukščiausiajai rasei – apsivalius nuo svetimų ir sugedusių elementų. Ypač buvo pabrėžiami du tikslai: Vokietijos „gyvybinės erdvės" siekimas, plečiant teritoriją, ir žydų pašalinimas.

Išsiplėtusią Vokietiją turėjo remti klusnios satelitinės Šiaurės vakarų Europos valstybės ir vergų kolonijos Rytų Europoje. Taip pat ketinta įkurti įtvirtintų vokiečių gyvenviečių (pagal Romos legionų modelį) ypač viliojančiuose tolimuose regionuose – tokiuose kaip Krymas, – kurias su Vokietija jungtų autostrados (*Autobahns*). Pasaulinės galios struktūra turėjo remtis imperiniu principu bei rasiniu faktoriumi pagrįsta hierarchija – ypatinga neapykanta žydams ir panieka slavams.

Simboliškai tapęs pasaulio sostine Berlynas turėjo būti monumentaliai rekonstruotas, akivaizdžiai parodant individo pa-

valdumą viską nustelbiančiai totalitarinio vado galiai. Planuose, sudarytuose pagal Hitlerio nurodymus, buvo numatyta fiurerio kanceliarija, turėjusi pakeisti grandiozinį ketvirtojo dešimtmečio pabaigos nacių statinį 70 kartų didesniu monstru, kuriame Hitlerio apartamentai turėjo būti 150 kartų didesni negu Bismarcko; senąjį Reichstagą turėjo nustelbti pastatas su 350 metrų aukščio kupolu ir 100 000 vietų ištikimiesiems pasekėjams; dar buvo suplanuoti suvažiavimų rūmai 60 000 žmonių; stadionas 500 000 žiūrovų; paradų aikštė 1 000 000 žygiuotojų ir triskart platesnė nei Eliziejaus laukai iškilmių gatvė miesto centre. Kaip 1939 metais pasakė Hitleris: „Mes privalome statyti taip didingai, kaip tik leidžia šiuolaikinės technikos galimybės; mes privalome statyti amžinybei".

Ateities vizija istoriškai buvo įteisinta paties fiurerio jo visiškai iracionaliame veikale *Mein Kampf* ir pseudomokslininuose Alfredo Rosenbergo kliedesiuose, išspausdintuose knygoje „Rasė ir rasės istorija arba Dvidešimtojo amžiaus mitas". Abu darbai visai pagrįstai kelia klausimą, ar jų autoriai buvo sveiko proto. O komiškas pasisveikinimo būdas, kai vieni iš labiausiai išsilavinusių Europoje žmonių buvo priversti sveikintis ištiesus aukštyn ranką ir šūkaujant vado pavardę, leidžia įtarti, kad satyra buvo tapusi tikrove. XX amžiaus pabaigoje tiems, kurie patys negyveno ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje, beveik neįmanoma įsivaizduoti, kad šiuolaikiška ir civilizuota visuomenė galėjo pritarti tokioms nacių nesąmonėms.

Skirtingai nuo hitlerizmo, komunistinės utopijos projektas buvo iš pažiūros gana racionalus. Be to, jis buvo sukurtas iš neabejotinai idealistinių paskatų. Tačiau jo įgyvendinimas, pasiekęs iracionalų mastą, sukėlė masines žudynes ir atnešė

baisų moralinį nuosmukį. Komunizmą galima laikyti aukščiausia pasaulietinės arogancijos stadija. Jis pasiskelbė ne tik žinąs, kaip „moksliškai" įvertinti žmonijos patirtį („istorinis mokslas"), bet ir sukūręs visuotinės laimės valstybės viziją visai žmonijai (suprantama, išskyrus išnaudotojų klases).

Instituciniu pavidalu komunizmas, kaip ir nacizmas, buvo suteikęs aukščiausiam politiniam vadovui gyvo dievo statusą. Šis garbinimas, pasiekęs absurdą Lenino, Stalino, Mao, Kim Il Sungo, Ceauşescu ir daugeliu kitų atvejų, „mokslinio materializmo" praktikus vertė garbinti ir balzamuotus bei viešai išstatytus pradininkų palaikus. Tokiu būdu masių religingumas buvo nukreipiamas į doktrinos pripažįstamas pasaulietines formas.

Komunistinė utopija turėjo būti įgyvendinta derinant prievartą ir perauklėjimą. Nors komunistų vizija ir atrodė racionalesnė negu beveik komiška nacių vaidyba, tačiau joje atsispindėjo dar didesnis žmogaus prigimties nesupratimas ir dar ambicingesnis noras ją pakeisti. Naciai rėmėsi egzistuojančiais žemais instinktais ir jais visiškai pasinaudojo, o komunistai apeliavo į idealistinius jausmus ir ciniškai juos iškraipė iki kraštutinės ribos.

Komunistinė utopija nebuvo išdėstyta jokiame Marxo ar Engelso plane, išskyrus bendras frazes apie beklasę ir nesavanaudišką visuomenę. Sukurti ją ir jos sampratą buvo palikta Leninui bei Stalinui. Lenino veikla, kurią nutraukė ankstyva jo mirtis 1924 metais, buvo daugiau skirta sukurti ištikimų pasekėjų partijai, kuri turėjo veikti kaip proletariato, dar nespėjusio išsiugdyti klasinio sąmoningumo, įsikūnijimas. Istorinis Stalino uždavinys buvo sukurti naują sistemą ir pabandyti apibūdinti jos socialinį turinį.

Stalinas modeliavo savo utopijos suvokimą ir teoriškai, ir praktiškai. Tiesą sakant, iš pradžių buvo praktika. Penkmečių planai, o ypač kolektyvizacija ir industrializacija (vėliau paspartinusi išties bendruomeninių miestų augimą), iš tikrųjų buvo visuomenės, kuri galiausiai turėjo tapti beklasė ir dėl to tikrai „laiminga", kūrimo etapai. Šio utopinio tikslo vardan Sovietų visuomenė, gerokai didesnė negu nacių valdomos Vokietijos, buvo naikinama, griaunama (iššudant milijonus žmonių), po to pertvarkoma pagal Stalino doktrinos priesakus. Ši revoliucija iš viršaus turėjo sukurti visuotinės kontrolės sistemą su individais, įpratintais nusilenkti politinei asmeninio gyvenimo kontrolei, su visuomene, paklūstančia politiškai kontroliuojamai socialinei inžinerijai, ir net su istorijos dėsniais, paklūstančiais partijos priežiūrai.

Laikui bėgant lenininį partijos kultą pamažu pakeitė vado kultas, paryškinęs institucinius stalinizmo ir hitlerizmo panašumus bei paspartinęs tikros totalitarinės sistemos kūrimą. Verta pažymėti, kad Stalinas ir Hitleris aiškiai buvo panašūs Dievo pateptųjų puikybe. Staliną kaip neklystantį autoritetą cituodavo kiekviena proga – ir apie meną, ir apie mokslą – o jo parankiniai jautėsi turį visišką teisę net poetams ir kompozitoriams nurodinėti, kaip reikia kurti tikrąjį meną. Hitleris, pasišovęs stiprinti Vokietijos galybę, vis dėlto nedvejodamas dėl grynai rasinių motyvų atėmė iš Vokietijos keletą pačių geriausių jos protų (pavyzdžiui, ištremdamas Albertą Einsteiną).

Prieš pat mirtį Stalinas, garbintas kaip „žymiausias visų laikų mokslininkas", paskelbė programą, kurią būtų galima laikyti ateities apmatais. Ilgame 1952 metų pranešime „Ekonominės socializmo problemos SSRS" Stalinas užsipuolė me-

chanistinį determinizmą tų, kurie teigė, kad socializmas yra tam tikros technologinės raidos stadijos atspindys, ir voliuntarizmą tų, kurie neigė „objektyvius istorijos dėsnius". Galiausiai, remdamasis „dialektika", Stalinas pagrindė savo pretenzijas į vienintelį teisingą objektyvių ir subjektyvių istorijos ratą varančių jėgų pusiausvyros įvertinimą ir pabandė bendrais bruožais pavaizduoti „subalansuotos nacionalinės ekonomikos plėtros dėsnį", vedantį į komunizmą.

Stalino projektas, nors ir ganėtinai abstraktus, pranašavo kitą intensyvių socialinių poslinkių etapą šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kuris žadėjo sukrėtimus, panašius į buvusius ketvirtajame dešimtmetyje. Tačiau šiam etapui sukliudė Stalino mirtis, ir praėjo dar dešimt metų, kol pasirodė kitas planas. Jį pateikė 1961 metais priimta SSKP (Sovietų Sąjungos komunistų partijos) programa, nubrėžusi artėjantį Sovietų Sąjungos triumfą jai lenktyniaujant su Jungtinėmis Valstijomis. Ši utopija buvo nukreipta į Sovietų Sąjungos pergalę lenktyniaujant su toliausiai pažengusia kapitalistine valstybe ir Stalino įpėdinis Nikita Chruščiovas džiūgavo pranašaudamas istorinį triumfą.

Aiškindama, jog „komunizmas yra šviesi visos žmonijos ateitis", programa skelbė, kad esant tuometiniams Amerikos raidos tempams, Sovietų Sąjungos pramonės gamyba 1970 metais, „pačiais atsargiausiais vertinimais", pralenks Amerikos gamybą 5%, o 1980 metais išaugs iki 170% Amerikos gamybos dydžio. Programoje drąsiai pareikšta, kad 1980 metais vadinamoji socialistinė stovykla gamins 60% pasaulio produkcijos, o „imperialistinė stovykla" – mažiau nei 30%. Vadinasi, net ir pagal gyvenimo lygį Sovietų Sąjunga bus aplenkusi Jungtines Valstijas, „bus trumpesnė darbo diena, materialinių ir

kultūrinių turtų perteklius ir net aukštesnis visų dirbančiųjų gyvenimo lygis“. Partijos naujosios programos oficialaus aiškintojo akademiko S. Strumilino žodžiais tariant, „imperializmas neabejotinai įžengs į nuosmukio ir žlugimo laikotarpį“. Šie teiginiai buvo pateikti kaip moksliniai atradimai ir neabejotinai tikros istorijos gairės.

Tad komunizmas turėjo laimėti dar nesibaigus XX amžiui. Pasauliui įžengus į komunizmo erą, žmonija pagaliau būtų ėmusi visiškai kontroliuoti lig tol painius ir protu sunkiai suvokiamus ryšius tarp žmonių troškimų, visuomenės galimybių, gamtinės aplinkos ir visatos paslapčių. Pagrindinės gyvenimo dilemos būtų išspręstos, pateikus atsakymus pagal dogmatišką, iš pradžių prievartinę, tačiau galiausiai tapusią savanoriška utopiją.

Taigi XX amžiaus totalitarizmas buvo neturintis pavyzdžio istorijoje utopinės puikybės iššūkis. XX amžius buvo pirmasis beprecedenčio totalinio socialinio valdymo siekio amžius: buvo norima sukurti utopijas, kuriose istorija sustingtų, dogmatines tiesas institucionalizuotų griežta hierarchinė sistema, išrinktieji žinotų, jog ateities kartos gyvens tokiomis pat socialinėmis sąlygomis. Tai buvo amžius, kai iracionalių metamitų įkvėptas žmogus siekė uzurpuoti dieviškąjį pradą ir pateko į savo paties sukurtą Apokalipsę.

ANTROJI DALIS

Politiškai pabudus

Ar žmonija mokosi iš istorijos? Ar tikrai XXI amžiaus išvakarėse žmonijos politinio mąstymo būdas, atsižvelgdamas į XX amžiaus politikos beprotybes, tampa brandesnis? Ar nūdien galima tikėtis globalinio sutarimo liberaliosios demokratijos pagrindu? Pagaliau – kas ne mažiau svarbu – ar liberalioji demokratija pateikia prasmingus atsakymus į pirmąkart iškylančias socialinės egzistencijos dilemas?

Žinoma, galima teigti, kad nacizmo ir komunizmo pralaimėjimas leidžia tikėtis visuotinio daugiau nei prieš du šimtus metų per Prancūzijos ir Amerikos revoliucijas išlaisvintų politinių idėjų pripažinimo. Šių idėjų viltį žadinanti nuostata į žmogaus prigimtį ir politinį visuomenės organizavimą tebėra svarbi nepaisant XX amžiaus totalitarizmo nuokrypių. Tą akivaizdžiai liudija šių dienų demokratinės Amerikos, Europos ir Japonijos patyrimas. Jis ne tik turėtų padėti mums suprasti totalitarizmo žlugimo pamokas, bet ir padaryti liberaliąją demokratiją dar patrauklesnę.

Tačiau taip pat galimas daiktas, kad istorijos sąlygotas mokymosi procesas tėra iliuzija, ypač jei į jį kritiškai pažvelgsime pasauliniu mastu. Yra rimto pagrindo manyti, kad XX am-

žius buvo paskutinis, kai pasaulio reikalus daugiausia nulemdavo Europos problemos ir paveikdavo Europos įvykiai. Šiuo atžvilgiu net nuožmiausi totalitarizmo nusikaltimai gali būti laikomi tik šalutiniu specifinės Europos istorijos produktu, kaip ir tai istorijai būdingi šovinizmas, doktriniškas fanatizmas ir potraukis į utopinius bei manicheistinius politinius sprendimus. Šių susikaupusių tendencijų pralaimėjimas dar nereiškia, kad automatiškai patvirtinamas universalus liberaliai demokratiškos alternatyvos galiojimas.

Prancūzų istorikas Jeanas-Marie Domenachas teisingai pažymėjo, kad džiūgaudami dėl marksizmo nesėkmės vakariečiai nevisiškai suvokia faktą, jog jie galbūt sveikina paskutinį Vakarų mėginimą racionalizuoti ir universalizuoti istoriją. Taigi suprantamas įtarimas, kad jei išnyktų komunizmas, Šiaurės Afrikoje, Pietų Azijoje arba Lotynų Amerikoje padariniai būtų visiškai kitokie. O jei išnyktų Vakarų universalizmas, grėstų kiti pavojai: labiau tikėtina, kad būdingo Vakarams politinio liberalizmo ir augančio socialinio hedonizmo derinio pasekmė kitur pasaulyje bus tik žemas pavydas, o ne demokratiniai įsipareigojimai.

Klausimas, ką daryti su totalitarizmo eros intelektualiniu palikimu, turi lemiamos reikšmės pasaulio politinės sistemos stabilumui. Pirmąsyk istorijoje šią sistemą sudaro politiškai pabudę žmonės. Tai – nauja ir be galo svarbi realybė. Ji reiškia esminį istorinį atotrūkį nuo eros, kai politinis pabudimas apsiribojo daugiausia Europa – nesenu politiniu globalinės galios centru – ir tolimąja Šiaurės Amerika.

Politinis žmonijos pabudimas Azijoje, Lotynų Amerikoje ir Afrikoje yra anksčiau aptartų Europos procesų tolimesnės plėtros rezultatas. Kaip ir Europoje, čia lemiamos reikšmės

turėjo raštingumo plitimas bei spartėjanti gyventojų urbanizacija. O šių veiksnių poveikį dar sustiprino naujosios pasaulinės komunikacijos, kurios suintensyvino politinį sąmonėjimą per naują glaudaus ryšio pojūtį, ypač per artimą egzistuojančios nelygybės pažinimą.

Net prieš 150 metų komunikacijos vis dar buvo ikipramoninio lygio, o laikas ir nuotolis trukdė susidaryti platesnei tautiškumo ar bendro politinio pašaukimo sampratai. Šiuo atžvilgiu net Vakarų Europa buvo panašioje epochoje kaip agrarinė Azija. 1840 metais tik Anglija turėjo geležinkelių tinklą, jungusį svarbiausius jos miestus (tačiau nesiekusį nei Velso, nei Škotijos). Žemyne tik keletas sostinių (Paryžius, Briuselis, Berlynas, Viena, Budapeštas) turėjo trumpas geležinkelio linijas, nutiestas į tai, kas šiandien būtų vadinama priemiesčiais. Tačiau permainos atėjo labai greitai. 1850 metais geležinkelis buvo nutiestas į Škotiją, o žemyne jų tinklas sujungė Paryžių, Briuselį, Amsterdamą, Berlyną, Varšuvą, Budapeštą ir Vieną. Apie 1880 metus Vakarų Europoje jau buvo tankus geležinkelių voratinklis, nusidriekęs iki pat Sankt Peterburgo. Tad politinės idėjos galėjo judėti taip pat greitai, kaip ir valstybių karinės pajėgos.

XX amžiaus pabaigos atitikmuo būtų dviejų pastarųjų dešimtmečių įvykiai: pasaulinis telefonų tinklas, globalinė televizija ir prasidėjęs revoliucinis faksavimo procesas. Išnyko paskutinės garso ir vaizdo komunikacijų kliūtys. Radijo ir televizijos prieinamumas žmonėms pasaulyje didėja eksponentiškai. BBC duomenimis, 1965 metais pasaulyje buvo 530 mln. nešiojamų radijo imtuvų; 1990 metais jų buvo padaugėję iki 2,1 mlrd. Per tą patį laikotarpį bendras televizorių skaičius išaugo nuo 180 mln. iki daugiau nei 1 mlrd. O politiškai dar

reikšmingesnis yra tas faktas, kad nuo 1965 iki 1990 metų Šiaurės Amerikos ir Europos dalis sumažėjo nuo 80 iki 55% esant kur kas didesniam bendram televizorių skaičiui. Idėjos dabar sklinda žaibiškai ir bemat daro įtaką visame pasaulyje.

Jų politinė reikšmė didėja nuolat ir vis sparčiau plintant raštingumui, kas yra būtina politinio masių aktyvumo sąlyga. Pirmaisiais XX amžiaus dešimtmečiais raštingumas, išskyrus Vakarų Europą ir Šiaurės Ameriką, buvo dar palyginti menkas. UNESCO ir kiti tyrimai rodo, kad Pietų ir Rytų Europoje tik apie 30% žmonių buvo raštingi, Egipte ir Indijoje – mažiau nei 10%, Lotynų Amerikoje – apie 50%. Šio amžiaus viduryje raštingieji peršoko 70% ribą Pietryčių Europoje, jų padvigubėjo Egipte ir Indijoje, Lotynų Amerikoje jie sudarė maždaug 70%. Procesas dar paspartėjo šio šimtmečio antrojoje pusėje – tada daugumai žmonijos tapo prieinama ir suprantama politinė publicistika.

Pasaulinių, bet europocentriškų imperijų žlugimą, be abejo, paspartino Antrasis pasaulinis karas, tačiau tai, matyt, nebūtų taip greit atsitikę, jei ne politinį aktyvumą skatinanti plintančio raštingumo įtaka. Rašytam žodžiui tapus prieinamesniam, didesnę paramą įgijo konspiraciniai, o vėliau ir agitaciniai antikolonijiniai politiniai veiksmai. Rašytas žodis padėjo iškilti charizmatiniams populistiniams lyderiams, kurie išreiškė ir valdė politines bundančių masių aistras. Jis palengvino plačiausių masių politinę mobilizaciją dar prieš Antrąjį pasaulinį karą. Pavyzdžiui, Kinijoje, kur iki tol politiniai veiksmai apsiribojo daugiausia studentų manifestacijomis, jau 1925 metais Gomindanui pavyko sutelkti apie 600 000 politinių aktyvistų, o 1929–1930 metais Kinijos komunistai penkiose provincijose užsiėmė tiesioginiu 30 mln. žmonių politiniu auklė-

jimu. Panašiai iki tol buvusias pasyvias mases žadino ir Indijos Kongreso partija.

Visuotinis raštingumo paplitimas sutapo su spartėjančia besivystančių šalių urbanizacija. 1950 metais tik apie 17% jų gyventojų gyveno miestuose, 1990-aisiais jų jau buvo dukart daugiau – 34%, o 2015-aisiais, kaip numatoma, jų bus apie 60%. Tada ženkli dauguma trečiojo pasaulio neturtingų žmonių bus susitelkę miestų lūšnynuose ir atitrūkę nuo savo tradicinės kaimo aplinkos; jie bus raštingi ir imlūs politinei mobilizacijai.

Numatomą spaudimą padidins tai, kad šios masės bus dar gausesnės. Tikrieji aktyvių žmonių skaičiai – dėl didelio gyventojų prieaugio trečiojo pasaulio šalyse – beveik stulbinantys. Antai 1950 metais mažiau išsivysčiusių šalių miestuose gyveno apie 285 mln. žmonių, o 1990 metais jų padaugėjo iki 1385 mln. Tikimasi, kad praėjus dar dviem dešimtmečiams, 2010-aisiais, jų bus jau dukart daugiau – 2,7 mlrd.! (Palyginimui: išsivysčiusiose pasaulio dalyse miesto gyventojų padaugės nuo 876 mln. 1990-aisiais iki 1 mlrd. 2010 metais.)

Taip atsiranda tiršta ir glaudi globalinė politinė bendruomenė, kurios politinės sąmonės lygis kyla, išliekant ir tam tikrais atžvilgiais net didėjant socioekonominei nelygybei. Todėl šios milžiniškos, ką tik politiškai pažadintos masės dabar pergyvena pagreitintą istorinį vyksmą, besiaiškinant subtilų politinių pažiūrų ir socialinės padėties santykį. Ankstesnių žemdirbių visuomenių patriarchalinė, paveldima valdžia ir tradicija drauge apibrėždavo neraštingų ir pasyvių masių gyvensenos pagrindus, o didžiųjų religijų atskleistos tiesos teikdavo atsakymus į amžinuosius klausimus, kuriuos tam tikru lygiu kelia kiekviena mąstanti būtybė. Vis labiau urbanizuotose in-

dustrinėse visuomenėse raštingesnių masių politinių paaiškinimų ir politinio savo padėties pagerinimo troškimas atpalaidavo doktrinines aistras ir sukėlė pasaulietinių utopijų paieškas. Naujosios poindustrinės technotroninės visuomenės akcentuoja ne tik pragmatizmą, informaciją, demokratiją, bet ir filosofinį skepticizmą, politiškai institucionalizuotą santykinės socialinės gerovės pagrindu, psichologiškai atsiribojant nuo skurdesnių pasaulio dalių.

XXI amžiaus išvakarėse pavojus kyla ne tik dėl to, kad šios kelios politinės sąmonės stadijos koegzistuoja ir nuolat susiduria globaliniu lygiu; kur kas blogiau, kad už turtingų, beveik vien Vakarų šalių demokratijų rato atsidūrusios politiškai bundančios masės daugiausia yra pirmojoje šio sąmonėjimo fazėje. Paprastai pirmajai stadijai yra būdinga siaurai apibrėžta politinė tapatybė, daugiausia grindžiama etniniu išskirtinumu. Todėl viešoji sąmonė vis dar linksta į primityvias idėjas, manicheistinius šūkius, – tiek religinius, tiek politinius, – peršančius eskapistinius ir fariziejiškus sprendimus. Pats visuomenės būklės sudėtingumo suvokimas šiam mąstymo būdui yra svetimas, kaip ir politiniai kompromisai. Seną leniniečių šūkį „Kas ne su mumis, tas prieš mus“ čia atitinka kitas: „Kas ne mes, tas prieš mus“.

Ši primityvi pirmoji politinio pabudimo stadija pasireiškė Trečiajam pasauliui išsivaduojant po Antrojo pasaulinio karo. Tokiems lyderiams kaip Sukarno, Nkrumah, Mobutu ar netgi Mao (nepaisant jo doktrininių pretenzijų) pavyko pademonstruoti asmeninės aistros ir brutalios jėgos politiką, įvedus tokius pat vergiškus asmens kultus kaip vulgarūs ir žeminantys Hitlerio ir Stalino kultai. Jiems valdant politiniame procese įsigalėjo korupcija ir prievarta, ekonominė politika

pasidarė visiškai iracionali, o politinę atmosferą apnuodijo doktrininiai ir etniniai prietarai.

Tačiau tokia instinktyvi ksenofobija nėra išskirtinis Trečiojo pasaulio reiškinys. Ji būdinga ir ekonomiškai labiau pažeidžiamoms išsivysčiusio pasaulio klasėms. Plūstelėjus dideliems dėl darbo vietų besivaržantiems migrantų – Rytų Europos ir Šiaurės Afrikos gyventojų – srautams, atrodytų, keliantiems grėsmę įprastam mažiau turtingų Vakarų Europos miestiečių gyvenimo būdui, etninė ksenofobija plinta Prancūzijoje, Vokietijoje, Belgijoje bei kitose turtingose ir demokratinėse Vakarų Europos šalyse. 1992 metų pradžioje kai kuriose apklausose Prancūzijos Nacionaliniam frontui imigracijos klausimu pavyko gauti 38% prancūzų paramą. Vokiečių skustagalviai prievartos prieš užsieniečius aktais taip pat pritarė filosofijai, kad „kas ne mes, tas prieš mus".

Išskirtinis dabartinio globalinio politinio pabudimo ypatumas yra tas, kad jis vyksta daugiausia didelių įsipareigojimų neturinčiame filosofiniame kontekste. Išskyrus Islamo šalis, kur fundamentalizmo politinės tendencijos yra gana pastebimos, pasaulio politinėje arenoje dominuoja retorika ir vertybės, orientuotos į vartojimą ir iškeliančios egoistinį asmeninį pasitenkinimą kaip svarbiausią politinio veiksmo tikslą. Išsivysčiusių Vakarų šalių gyvenimo būdo, kaip jį parodo pasaulinė televizija, įtaka ypač svarbi, nes skatina pasaulį pirmiausia gausinti materialines gėrybes ir skubiai tenkinti moralės neribojamus asmenų norus.

Ankstesniais politinės istorijos tarpsniais pradinėms masių politinio pabudimo fazėms daugiau įtakos turėdavo religija, ir tik vėliau – ideologija. Viena vertus, dėl to staiga pabudusieji įsigydavo griežtą moralės „kompasą", nurodantį, kas

yra gerai ir kas blogai, ir nustatantį ne vien materialinius prioritetus. Tačiau, kita vertus, šie tikri (bet taip pat naivūs) tikintieji buvo linkę savo įžadų tvirtumą išreikšti žiauriu nepakantumu, persekiojimais ir net genocidu. Šiuo požiūriu religinio fanatizmo išsikvėpimas ir vėlesnis ideologinio utopizmo žlugimas rodo pasaulio brandą, kuri teikia vilčių, kad globalinis politinis pabudimas bus ramesnis.

Tačiau drauge dabartinis materialinės gausos kaip tikslo iškėlimas gali sukelti moralinį pasimetimą, kurį gali lengvai užlieti nauja iracionalumo ir eskapizmo banga, sukelta skriaudos jausmo matant daug prabangesnį išsivysčiusių Vakarų šalių gyvenimą – ši banga gali kilti ir pačiose išsivysčiusiose šalyse dėl neturtingųjų priešiškumo turtingiesiems. Blėstantis gilesnis dvasinis turtingųjų turinys reiškia, kad pagrindinė jų misija neturtingesnių ir politiškai pabudusių masių atžvilgiu yra skatinti jų materialinės gerovės siekį, kuri, beje, daugumai pasaulio atstumtųjų yra (jei vertinsime praktiniu požiūriu) paprasčiausiai neįmanoma net esant išmintingiausiai socioekonominei politikai. Tad materialinės gerovės siekio skatinimo misija nejučia tampa frustracijos ir pavydo, kuriais lengvai gali manipuliuoti demagogai ekstremistai, katalizatorė.

Viso to padarinys yra visuotinė dvasios krizė. Tvirtus tikėjimo principus keičia madingi šūkiai, o visa apimančios doktrinos užleidžia vietą miglotiems troškimams. Žlugus komunizmui iškyla klausimas, ar jo pralaimėjimas yra tolygus demokratijos pergalei, ar ji iš tiesų visapusiškai nuosekli ir visa apimanti.

Kaip įsitikinti, kad iš besibaigiančio šimtmečio politinio patyrimo tinkamai pasimokyta? Ar nauji politikos dalyviai padarys iš jo pamokų tokias pat išvadas, kokias – daugiausia

Amerikoje ir Europoje – daro šimtmetį trukusio totalitarinių ir demokratinių idėjų konflikto nugalėtojai? Daug priklauso nuo to, kaip šią kovą įvertins tie, kurie nedalyvavo joje, tačiau dar daugiau priklauso nuo to, kaip nugalėjusiai pusei pasiseks sukurti sau istoriškai sėkmingą globalinę politinę perspektyvą.

Šie klausimai perša mintį, kad pergalė prieš totalitarizmo iššūkį gali ir nesukurti naujo universalaus sutarimo, paremto šiuolaikine demokratinių idealų, kuriuos geriausiai ir aiškiausiai išreiškė Prancūzijos ir Amerikos revoliucija, sinteze. Vietoj to ji gali sukelti naujas ir gana pavojingas pažiūrų priešingybes, kylančias iš skirtingos kultūrinės ir ekonominės aplinkos ir ryškėjančias dėl skirtingo technologinio ir ekonominio išsivystymo lygio, kuris dar akivaizdžiau padidina perspektyvos ir troškimų atotrūkį.

1

Smulkių įsitikinimų pergalė

Mąstant apie ateitį, tinkamas, nors ir ginčytinas išeities taškas galėtų būti prielaida, jog primestosios utopijos nenurungė jokia kita pakankamai vientisa ir didinga vizija. Utopija, ko gero, pralaimėjo daugiau dėl savo pačios fundamentalių paklydimų. Ir tiems, kuriems ji buvo primesta, ir tiems, kurie bijojo jos paplitimo, buvo būdingi pagrindiniai, nors ir neįsisąmoninti žmogiški instinktai, tiesiogiai prieštaravę jos utopinėms prielaidoms ir transcendentinei arogancijai.

Jau minėjau, kad komunistinė utopija intelektualiniu požiūriu buvo kur kas rimtesnis iššūkis negu nacizmas. Nors abiejų utopijų politinės pasekmės ir buvo panašios, nacistinė utopija buvo pagrįsta iracionalumu, emocijomis ir rasine bei etnine neapykanta. Dėl „arijietiškos" prigimties jos patrauklumas buvo ribotas. Galima jos sėkmė priklausė daugiau nuo karinių sugebėjimų, tad pralaimėjimas kare automatiškai reiškė šio fenomeno pabaigą.

Komunizmo patrauklumas buvo grindžiamas įvairesnėmis ir labiau gundančiomis prielaidomis. Jis gausiai pasinaudojo Prancūzijos (politinės) ir pramonės (ekonominės) revoliucijų

paskatintos XIX amžiaus pradžios utopinės minties palikimu. Jis rado atgarsį tarp tų, kuriuos išgąsdino ankstyvojo pramonės amžiaus kapitalizmo netolygumai ir neteisybės. Jis atgaivino senąjį krikščionių nusistatymą prieš privačią nuosavybę, labai ryškiai atskleistą dar XVI amžiuje Thomaso More'o „Utopijoje" (*Utopia*), kur privati nuosavybė ir svarbiausias pinigų vaidmuo vertinami kaip kliūtis teisingumui ir visuomenės gerovei.

Galų gale komunizmas žlugo, nes nepasiteisino jo praktika materialiniame lygmenyje, o politinė praktika sumenkino – tiksliau, diskreditavo – jo moralines pretenzijas. Jis taip ir nerado gyvybingos socioekonominės alternatyvos laisvosios rinkos sistemai, kuri tuo tarpu pritaikė kai kurias socialistų idėjas savo socialinei (net ir ne ekonominei) politikai. Kalbant iš esmės, kapitalizmas nugalėjo komunizmą atimdamas iš jo monopolinę pretenziją į dorovingumą ir pranokdamas jį materialiniu atžvilgiu. Taip jis paneigė didžiulę komunizmo pretenziją tapti aukščiausia žmonijos raidos pakopa.

Komunizmas – moralinio nuopuolio rezultatas – atmesdamas amžinąsias dvasines vertybes ir paversdamas moralę politikos įrankiu, savo paties sėkmę padarė priklausoma nuo materialinių pasiekimų. Ir čia jo laukė nesėkmė, nes apie žmogaus kūrybingumo prigimtį ir ypač apie tikrąją žmogaus prigimtį buvo sprendžiama klaidingai. Komunizmas negalėjo išnaudoti žmogaus galimybių, nes žalojo jo dvasią. Liko nesuprastas esminis ryšys tarp kūrybiškumo ir turto įgijimo. Buvo nukirsta bambagyslė, jungusi darbo našumą ir asmeninį suinteresuotumą. Privačios nuosavybės persekiojimas pagimdė ekonominį letargą ir dėsningą sistemos sustabarėjimą.

Negana to, totalitarinė sistema, sukurta vardan komuniz-

mo Sovietų Sąjungoje, ne tik slopino iniciatyvą ir naujoves, bet ir nesugebėjo įsisavinti poindustrinei visuomenei būdingo poreikio decentralizuoti masines komunikacijas ir pasiekti laisvai skleidžiamos informacijos sąveikos su autonomiškais sprendimų priėmimo centrais. Tuo pačiu metu dvasinės gyvenimo dimensijos neigimas atkreipė didžiausią dėmesį į materialinius sistemos pasiekimus – tiesiai į silpnąją sistemos veikimo vietą. Moralinis komunizmo entuziazmas, iš pradžių priviliojęs daugelį šalininkų, galiausiai išblėso nepalikęs tolygaus materialinio atlygio.

Taip dogmatinis komunizmo įsitikinimas savo teisumu pavertė idealizmą barbarišku nežmoniškumu ir institucionalizuota veidmainyste. Racionalumo pretenzijas jis pakėlė į iracionalaus dogmatizmo lygmenį, net paskelbdamas, kad utopija įgyvendinta, nors buvo daugybė priešingų įrodymų. Iškreiptas idealizmas ir racionalumu besidangstantis dogmatizmas sukėlė destruktyvų atotrūkį nuo tikrovės. Nesugebėjimas veikti atsižvelgiant į modernaus technologinio amžiaus realijas galų gale reiškė istorinę komunizmo mirtį.

Taigi iš keturių pagrindinių Prancūzijos revoliucijos komponentų – racionalizmo, idealizmo, nacionalizmo ir pasaulietiškumo – nacizmas pasiskolino, pritaikė ir pagaliau visiškai iškraipė nacionalizmą ir pasaulietiškumą, o komunizmas – bandęs apimti viską, išskyrus nacionalizmą, – iš tikrųjų tapo prieš du šimtus metų paskelbtų pažangių idėjų antiteze. Jam nepavyko sukurti „naujojo žmogaus“ ir jį ugdančios socialinės utopijos. Atvirkščiai, jis įkalino „senąjį žmogų“ nepavykusio socialinio eksperimento narve.

Tad XX amžiaus metamitai buvo milžiniški pagal užmojus, tačiau prastai įgyvendinti. Priešingai, amžinieji žmogaus

instinktai, dvasinės saviraiškos troškimas, pagrindinės kasdienio gyvenimo tiesos ir praktinis informacijos revoliucijos poreikis, – visa tai palaikė slaptą, vidinį alternatyvos suvokimą tarp žmonių, kuriems buvo primesta utopija. Tiesą sakant, šis suvokimas pagrindė pernelyg idealizuoto gyvenimo ne totalitarinėje sistemoje įvaizdžius.

Gali būti, kad būtent dažnėjantys, nors kartais ir nereikšmingi kasdienio gyvenimo nepatogumai galų gale pagraužė komunistinės utopijos gyvybingumą. Dėl nuolatinių susidūrimų su brutaliais funkcionieriais, nesibaigiančių eilių prie prastai pagamintų deficitinių plataus vartojimo prekių, dėl vis labiau erzinančio atotrūkio tarp oficialių šūkių ir oficialios veidmainystės, dėl beprasmių pažeminimų ir gyvenimo dehumanizavimo visuomenėje, priklausomoje nuo biurokratinės hierarchijos, dėl kontrasto tarp stulbinančio net elementariausių daiktų (pavyzdžiui, tualetinio popieriaus) stygiaus ir beveik nepridengto totalitarinių vadų gyvenimo kaltės jausmas, nusižeminimas, apatija ir baimė palaipsniui ėmė virsti nepaklusnumu, pasibjaurėjimu ir vis didėjančiu aktyvumu.

Iš to taip pat (deja!) darytina išvada, kad primestoji utopija būtų gyvavusi kur kas ilgiau, – gal net ir ateinančiame šimtmetyje, jeigu jai būtų pavykę bent minimaliai patenkinti žmonijos materialinius poreikius. Žmogaus prigimtis yra tokia, kokia yra, ir totalitarinių režimų sąlygomis daugelis buvo susitaikę su savo tyliu ir nuolankiu egzistavimu. Be abejo, sistemos trūkumai ir nesėkmės būtų toliau gimdę opoziciją, vadovaujamą didvyriškų ir pasiaukojančių disidentų, tačiau ši opozicija netgi didėjant moraliniam žmonių pasipiktinimui vargu ar būtų galėjusi sulaužyti totalitarinės prievartos mašiną, jei ši būtų buvusi sustiprinta bent šiokia tokia materialine sėk-

me. Nors tai gali skambėti ciniškai, tačiau galbūt Barringtonas Moore'as jaunesnysis ir buvo teisus, kai 1989 metais skaitydamas paskaitą Kolumbijos universitete pareiškė:

„Paprastai žmonėms nereikia demokratijos dėl jos pačios ar dėl išpažįstamo politinio idealo. Didelei daliai tų, kurie aktyviai reikalauja demokratijos – tikrąja liaudies valdymo prasme – dažniausiai jos reikia kaip priemonės savo vaidmeniui politinėje valdžioje padidinti ir sumenkinti galiai bei autoritetui tų, kurie tuo metu valdo. Demokratija yra neturtingųjų ir daugumos ginklas prieš mažumą ir turtinguosius nuo pat jos atsiradimo senovės Atėnuose. Liberalusis komponentas ten, kur jis lig šiol atsirasdavo, buvo mėginimas apsisaugoti nuo savivalės – *nesvarbu* ar neturtingųjų daugumos, ar valdančiųjų mažumos."

Tad ne didinga ir vieninga mobilizuojanti mases demokratijos vizija susilpnino, išsekino ir galutinai pakirto komunizmo jėgas. Veikiau užslopinti religiniai siekiai, esminiai žmogaus laisvės instinktai, liberalios idėjos ir daugybė kasdienių bei praktiškų susirėmimų su oficialia, prieštaraujančia sveikam protui realybe sudarė sąlygas staigiam ir netikėtai ramiam komunizmo – kaip sistemos ir doktrinos – žlugimui.

Taigi komunizmo žlugimas iš dalies – iš labai mažos dalies – buvo demokratijos idėjos, laisvosios rinkos sistemos, religijos ir nacionalizmo pergalė. Kiekvienas iš šių elementų atliko tam tikrą – neabejotinai labai svarbų – vaidmenį, tačiau nė vienas iš jų nebuvo lemiamas, vienijantis ir mobilizuojantis veiksnys. Veikiau instinktyvios reakcijos, pašnibždomis persakomos paslaptys, slepiami religiniai jausmai, užgauti tautiniai sentimentai susiliejo į vieningą primestosios utopijos atmetimą.

Tai nė kiek nesumenkina herojinio kai kurių asmenybių vaidmens, nepaneigia istorinės religijų ar politinių filosofijų

reikšmės. Permainoms buvo svarbūs visi veiksniai – ir Lechas Walęsa, ir Vaclavas Havelas, ir Katalikų bažnyčia, ir demokratijos idėja. Nereikia pamiršti ir nepaprastai svarbaus – išties išskirtinio – Jungtinių Valstijų vaidmens sustabdant Sovietų Sąjungos karinę ekspansiją ir iškeliant žmogaus teisių normas. Tačiau sustabdžius komunistinę ekspansiją pagrindinė kova persikėlė į kasdienybę, nes komunizmas neatitiko individo instinktyvaus svarbiausių žmogaus teisių suvokimo ir „normalaus", betarpiškesnio ir materialiai priimtinesnio gyvenimo troškimo. Galų gale net mirtina blogiausios iš ideologijų ir blogiausios iš technologijų kombinacija – totalitarinė XX amžiaus formulė – nepajėgė įveikti šių nesusikristalizavusių, tačiau galingų asmeninių įsitikinimų.

Tačiau laikas būtų perspėti: jei nėra integruojančių struktūrų, smulkūs įsitikinimai lengvai išsigimsta, virsdami smulkiomis ydomis. Demokratinis žmogaus instinktas nėra tolygus demokratinei politinei kultūrai. Jis taip pat gali duoti pradžią kivirčų politikai. Instinktyvus moralinis represijų, ir ypač smulkmeniško biurokratizmo, atmetimas nėra tolygus kompromiso kaip pagrindinio politikos principo naudojimui, sudėtingų konstitucinių derinimų pripažinimui ir pagarbai nepriklausomai teisinei sistemai. Iki šiol daugelis buvusių komunistinių šalių ir praktiškai nė viena iš priklausiusių Sovietų Sąjungai beveik nepripažįsta – ir nepaiso – demokratinio proceso pažeidžiamumo ir sudėtingumo.

Panašus yra ir požiūris į laisvąją rinką. Asmeniniu lygiu etatizmo atmetimas pirmiausia atspindėjo didžiulį nusivylimą biurokratine primesto deficito sistema. Socialinės komunizmo lengvatos, tokios kaip pigus būstas ar kitos socialinės teisės, buvo vis labiau užmirštamos, nes jas nusvėrė fizinis dis-

komfortas. Tačiau iš to dar negalima daryti išvados, kad buvusių komunistinių šalių visuomenės, nors žodžiais ir pritaria laisvosios rinkos retorikai, įsisavino kapitalistinę darbo kultūrą. Žodžio „rinka" skambesys (buvusioje Sovietų Sąjungoje nuolat kartojamas žodis „rynok") savaime nepadeda įsisąmoninti verslo taisyklių, perprasti bankų sistemos sudėtingumų ir pažinti subtilų skirtumą tarp privačios iniciatyvos ir asmeninio godumo.

Šiame kontekste verta pakalbėti ir apie religiją. Atsisakymas pripažinti sąžinės laisvę daug kam kėlė pasipiktinimą. Tačiau individualus pasipiktinimas netapatus socialiniam religijos kaip individo elgesį apibrėžiančios privalomos moralės taisyklių sistemos pripažinimui. Abejotina, kad kuri nors iš buvusių komunistinių šalių galėtų tapti tikrai religinga visuomene. Iš tikrųjų net tose visuomenėse, kur Bažnyčios vaidmuo telkiant veiksmingą opoziciją komunistinei priespaudai buvo itin svarbus, išsivadavus iš komunizmo tradicinė religija tapo mažiau patraukli. Kadaise buvusi laisvos minties prieglobsčiu, Bažnyčia kai kur, atrodo, siekia tokios įtakos, kuri gali pažeisti sąžinės ir saviraiškos laisvę.

Tad komunistinės prievartinės utopijos pralaimėjimas ir teikia vilties, ir kelia pavojų. Viltis glūdi tuose akstinuose, kurie ją atmetė ir sužlugdė. Jei vilties balsas bus išklausytas, tuomet tai galėtų būti prieš du šimtus metų Amerikoje ir Prancūzijoje paskelbtų demokratijos idėjų pasaulinės sintezės pradžia. Tačiau dominuojančios politinės pažiūros ekskomunistinėse valstybėse tėra užuomazgos stadijoje, o integracijos tarp galinčių sukelti konfliktus religinių, nacionalistinių ir pasaulietinių materialistinių paskatų stoka gali sudaryti sąlygas smulkiems įsitikinimams (taip efektyviai oponavusiems komunisti-

niam metamitui) pirmiausia pavirsti nerealiais materialinio pasitenkinimo lūkesčiais, po to – dėl išaugusio nepasitenkinimo ir pykčio – naujomis neapykantos doktrinomis.

2

Tvirkinanti gausa

Dabar daug kas priklauso nuo išsivysčiusių Vakarų reakcijos į tai, kad nebėra komunistinės ideologijos iššūkio. Ar pliuralistinės laisvosios rinkos visuomenės vertybės išlaikys gyvybiškai svarbią pusiausvyrą tarp individualaus materialinio praturtėjimo siekio ir būtinybės suteikti gyvenimui transcendentinę dimensiją? Šią dilemą gerai suformulavo Nobelio premijos laureatas Czesławas Miłoszas, kuris 1991-ųjų viduryje rašė:

„Marksizmas man visada atrodė kaip didžiulės žmogaus religinės vaizduotės erozijos Europos žemyne pasekmė. Tai suprato Dostojevskis, „Kipšuose" pranašiškai apibūdinęs revoliucionierių veiksmus, kuriais jie siekė įprasminti istoriją pasaulyje be Dievo. Šiuo požiūriu totalitariniai sąjūdžiai turėjo metafizinį pagrindą, pažymėtą minuso ženklu, ir juos galima priskirti prie „europietiškojo nihilizmo" apraiškų. Mano supratimu, religinės vaizduotės erozija yra XX amžiaus mąstymo esmė; tai ji suteikė mūsų amžiui apokalipsiškumo. Tačiau totalitarinių sąjūdžių išnykimas dar nereiškia, kad šiuo atžvilgiu įvyko esminių permainų. Užtenka pasižiūrėti į pasiturinčią ir sočią žmonijos dalį Vakarų šalyse, kad įsitikintum, jog religiniais pagrindais sutvarkyta harmoninga sistema yra taip pat ir dėl mokslo bei technikos poveikio, o žmonės, ypač jaunoji karta, jei ir turi tikėjimo poreikį, tai jų benamis ir bekryptis tikėjimas nebūtinai pasuks į krikščionybę."

Miłoszo perspėjimas nurodo istorinį pavojų, kad diskredituotus primestosios utopijos metamitus gali pakeisti tvirkinančios gausos, arba leistinumo kornukopijos sukelta dvasinė tuštuma. Pats žodis *kornukopija** siejasi su mitologiniu ragu, kuris maitino dievą Dzeusą. Jis turėjo stebuklingą galią duoti savo šeimininkui viską, ko tik šio širdis geidė. Todėl terminas „leistinumo kornukopija" taikytinas visuomenei, kurioje viskas leidžiama ir viską įmanoma turėti.

Esama tam tikro pagrindo rimtai ir pagrįstai susirūpinti, kad kornukopinis palaidumas vis labiau įsigali išsivysčiusiose, turtingose ir politiniu požiūriu demokratiškose visuomenėse ir lemia tiek individualios būties turinį, tiek jos tikslus. Leistinumo kornukopijos sąvoka daugiausia taikytina visuomenei, kurioje, nuolat menkėjant moralinių kriterijų svarbai, didėja dėmesys individo materialinių ir jausminių įgeidžių tenkinimui. Skirtingai nuo primestosios utopijos, leistinumo kornukopija neplanuoja amžinos valstybės, teikiančios bendruomeninę laimę išganytiesiems, o suteikia galimybę tučtuojau patenkinti individualius troškimus individualiam ir kolektyviniam hedonizmui tampant vyraujančiu elgesio motyvu. Moralinių kriterijų, apibrėžiančių individo elgseną, erozija ir materialinių gėrybių akcentavimas baigiasi palaidais veiksmais ir materialiniu godumu. „Godumas yra gėris", – šis devintojo dešimtmečio Amerikos japių kovos šūkis tinka kaip leistinumo kornukopijos moto.

Leistinumo kornukopijai būdingas pagedimas atsiranda ne vien dėl pertekliaus. Jis gali atsirasti ir dėl tokio pertekliaus nebuvimo ar negalėjimo jo suteikti vis didesniam skaičiui žmonių, kurie (televizijos ar tiesiog artimo buvimo dėka)

* *Cornu Copiae* (lot.) – gausybės ragas.

žino, kad perteklius egzistuoja, bet jaučiasi nuskriausti, negaudami jo teikiamų privilegijų. Vakarų ekonomikos vargai, daugėjant bedarbių ir net nuolatinių atstumtųjų (pavyzdžiui, didelės Amerikos juodaodžių dalies), sukelia karingą gausybės rago vaisių troškimą ir vis labiau įsigalintį polinkį atmesti moralinius varžtus imantis bet kokių – net smurtinių – „greitų pinigų darymo" veiksmų.

Išsivystę Vakarai šiandien yra socialinių troškimų modelis žlugusio komunizmo aukoms ir Trečiojo pasaulio atstumtiesiems. Žinoma, filosofinis ir kultūrinis Vakarų turinys nuolat kinta, tad apibrėžti jį vien kaip leistinumo kornukopiją būtų, matyt, per drąsu. Rastume daug išimčių. Bet kol kas atidėkime konkretų pokalbį apie Amerikos visuomenės būklę, ypač apie jos be galo svarbų globalinį vaidmenį. Dabar *pakanka pažymėti, kad jei vyraujanti Vakarų kultūra ir populiariausios filosofinės Vakarų pažiūros iš tiesų atspindi vertybes, pateisinančias kornukopijos vardą, ar vertybes, atsirandančias iš skriaudos neturint galimybių naudotis kornukopijos privalumais, reikėtų susirūpinti, ar ilgai dar bus gyvybinga vadinamoji Vakarų civilizacija, ir ypač ar ji sugebės pateikti politiškai pabudusiam poutopinio laikotarpio pasauliui prasmingą misiją.*

Pagal pradinį sumanymą Utopija – Thomaso More'o aprašyta sala – turėjo būti savanoriška žmonių bendruomenė, pasiekusi politinę ir socialinę tobulybės būseną, atspindinčią dorybingumą bei altruizmą, tariamai būdingus žmogaus prigimčiai. Pati tobulybės salos idėja reiškė uždarą būtį, neužterštą pačioje žmonijoje egzistuojančiais netobulumais. Mūsų laikų totalitaristai iškreipė šią idėją dviem svarbiais aspektais: utopiją reikėjo sukurti jėga ir primestoji utopija turėjo tapti pasaulinio perversmo branduoliu.

Leistinumo kornukopija yra beveik visiška jos priešingybė. Įsivaizduojama visuomenė, turinti beveik magišką galią patenkinti individualius troškimus, apsieina be prievartos. Ji gali būti hedonistinė, – tiksliau sakant, ji turi būti tokia, – nes kornukopinėje visuomenėje įmanoma patenkinti visus norus ir padaryti tai labai individualizuotai. Kadangi visi troškimai patenkinami, jie yra vienodai geri. Iš to darytina išvada, kad nei prievarta, nei pasiaukojimas nėra būtini. Tačiau visuomenė, kurioje asmeninių įgeidžių tenkinimas tampa norma, kartu yra visuomenė, praradusi moralinio sprendimo kriterijus. Kiekvienas jaučia turįs teisę gauti tai, ko nori, – nesvarbu, ar jis to nusipelnė. Tad moraliniai sprendimai nebereikalingi. Nebūtina skirti, kas yra „gerai", o kas – „blogai". Svarbiausias, turintis pragmatinę reikšmę socialinei tvarkai skirtumas atsiranda tarp to, kas „teisėta", ir to, kas „neteisėta"; todėl teisinės procedūros, ypač teismų sistema, pakeičia moralę ir Bažnyčią kaip svarbiausią tos moralės skleidėją. Taip religija įasmeninto individualaus elgesio vadovo vietą užleidžia teisinei sistemai, kuri nubrėžia išorines neleistinumo – bet ne amoralumo – ribas.

Galėtume tai pavadinti „procedūrų morale", grindžiama grynai išorinėmis elgesio ir socialinės sąveikos taisyklėmis. Ji labai skiriasi nuo įasmenintos moralės, skiriančios tą, kas „gerai", nuo to, kas „blogai". Maža to, procedūrų moralė – jeigu ji lieka viena – gali sukurti sąlygas, kai ne taip jau mažai individų susigundo pragmatiškai išbandyti leistinumo ribas – „mėginti išsisukti" – nes nebeveikia vidiniai moralės varžtai. Viskas virsta svarstymais apie procedūrinės suvaržymų sistemos efektyvumą ir neefektyvumą ir iš to išplaukiančių veiksmų pasirinkimą. Kai kurios šių dienų Amerikos tendencijos, atro-

do, patvirtina tokią raidos kryptį. Keletas pagarsėjusių Volstrito finansinių skandalų, organizuotos narkotikų subkultūros atsiradimas arba plačiai paplitę gatvių nusikaltimai yra puikūs šios socialinės raidos pavyzdžiai. Susilaikymas užleidžia kelią smurtui, o savidrausmę keičia korupcija.

Esant idealioms aplinkybėms įstatymą gerbiančioje demokratijoje procedūrų moralė ir vidinė moralė viena kitą stiprina. Trapią jų pusiausvyrą palaiko visuomenės pritarimas teisinių procedūrų suverenumui ir valstybės supratimas, kad gyvybiškai būtina turėti socialines institucijas, kurios stiprintų vidinę, asmeninę moralę. Praeityje šis vaidmuo daugiausia priklausė organizuotai religijai. Tačiau modernioje visuomenėje ir politika, ir ekonomika kuria kultūrą, nepalankią anksčiau religijos saugomai tradicinei moralei. Stiprėjanti leistinumo kultūra, remdamasi Bažnyčios ir valstybės atskyrimo principu, išstumia religinį veiksnį, tačiau, neturėdama jam jokių pasaulietinių „kategorinių imperatyvų" pakaitalo, paverčia vidinį moralinį kodeksą vakuumu.

Moralinis vakuumas apibūdina esminę dvasinio tuštumo sąvokos reikšmę,– tuštumo, kuris ypač būdingas vadinamajai Vakarų civilizacijai. Paradoksalu, kad posakis „Dievas yra miręs" labiausiai įsigalėjo ne marksistinės ideologijos valstybėse, kurios politiškai propagavo ateizmą, bet Vakarų liberaliosios demokratijos visuomenėse, savo kultūroje diegusiose moralinę apatiją. Akivaizdu, kad religija nebėra svarbiausia visuomeninė jėga. Bet taip įvyko ne dėl to, kad oficialiai propaguotas ateizmas bus sutriuškinęs religiją, o dėl ardomojo poveikio, kurį sukelia kultūrinis indiferentizmas viskam, išskyrus gyvenimo dimensijas, teikiančias tiesioginį materialinį pasitenkinimą.

Čia derėtų aptarti svarbų klausimą: kaip apibrėžti laisvę ir gerą gyvenimą. Pirmoji sąvoka siejasi su pilietiškumu, o antroji – su žmogaus esme. Visuomenėje, kurios kultūra išdidina individualų pasitenkinimą ir sumenkina moralinius suvaržymus, linkstama suabsoliutinti piliečių laisvę. *Kitaip tariant, piliečių laisvė atskiriama nuo piliečių atsakomybės supratimo.* Nuo Prancūzijos ir Amerikos revoliucijų laikų laisvės sąvoka tradiciškai būdavo apibrėžiama pilietiškumo kontekste, t. y. individo teisės apibrėžiamos sociopolitinėje aplinkoje, apimančioje ir kai kurias jo pareigas tai aplinkai. Tačiau kad šių pareigų būtų savanoriškai imtasi, reikia nuoširdžių paskatų, kurios, apeliuodamos į vidinį pasaulį, žadintų norą tarnauti, aukotis ir ugdyti savidrausmę. Demokratinėje visuomenėje piliečio laisves paprastai apibrėžia patriotinis pilietiškumas.

Šiai sąvokai šiandien gresia pavojus. Vis dažniau laisvė apibrėžiama kaip teisių, taip pat leidimų bet kokios formos saviraiškai ir saviveikai sankaupa. Individo prisiimto arba viešai skatinamo tarnavimo visuomenei sąvoka darosi nebemadinga. Tad asmens laisvė iš tikrųjų nebeturi apribojimų, išskyrus įstatymo numatytus atvejus, kai iškyla grėsmė kito individo fizinei ar materialinei gerovei.

Laipsniškas laisvės sąvokos pasikeitimas, atsisakant atsakomybe pagrįstos piliečių laisvės ir įsigalint leidimais tvarkomoms asmens laisvėms, susijęs su visuomenės informavimo priemonių permainomis. Apskritai VIP perteikiamos ir nuolat tiražuojamos vertybės pagrįstai gali būti pavadintos moraliniu pagedimu ir kultūros nuopuoliu. Šiuo požiūriu ypač nusižengia televizija. Šiandien daugeliui pasaulio gyventojų – ir ypač jaunimui – televizija yra svarbiausia socializacijos ir švie-

timo priemonė. Šiuo atžvilgiu ji greitai užims tradicinę šeimos, Bažnyčios ir mokyklos vietą.

Televizija įžiebia jauniesiems žiūrovams pirmąjį išorinio pasaulio vaizdą. Ji pirmoji apibrėžia – ir daro tai labai įtaigiai, derindama vaizdo ir garso poveikį, – kas yra geras gyvenimas. Ji pateikia standartus, nustatančius, kas yra laimėjimas, gyvenimo pilnatvė, geras skonis ir tinkamas elgesys. Ji formuoja norus, apibrėžia siekius bei lūkesčius ir nubrėžia ribą tarp pageidautinų ir netinkamų poelgių. Nieko panašaus į tą kultūrinę ir filosofinę įtaką, kurią televizija daro vis didėjančiai prie ekranų prigludusių žiūrovų auditorijai, nebuvo nei priverstinio religijos išpažinimo laikais, nei didžiausios totalitarinės indoktrinacijos metais.

Stulbinantis dalykas, kad, *Nielsen Media Services* duomenimis, Amerikos namų šeimininkė dvidešimt aštuonias su puse valandos per savaitę – arba apie ketvirtadalį dienos – praleidžia žiūrėdama televiziją, o Amerikos paaugliai tą daro apie dvidešimt valandų per savaitę. Dar labiau pribloškia *Educational Testing Service* surinkti duomenys, kurie atskleidžia, kad jaunesnių nei 13 metų vaikų, žiūrinčių televizijos programas keturias valandas per dieną ar ilgiau – t.y. daugiau kaip trisdešimt penkias valandas per savaitę! – Amerikoje yra dvidešimt procentų, o Vakarų ir kai kuriose besivystančiose šalyse – šiek tiek mažiau nei dešimt. Net mažesnių procentų pakaktų įrodyti, kokią reikšmę televizija turi aplinkos suvokimui ir vertybių formavimui.

Dėl Amerikos ir Vakarų Europos televizijos programų turinio daug diskutuojama. Ne visas jis yra netinkamas; dalis jo

* Thomas Greshamas (1519–1579) – anglų prekybininkas, finansininkas ir Anglijos karališkosios biržos įkūrėjas – teigė, kad „blogi pinigai turi tendenciją išstumti iš apyvartos gerus pinigus". – *Vert. past.*

kartais net būna gera. Tačiau Greshamo* dėsnis galioja ne tik geriems ir blogiems pinigams – jis galioja ir programoms, kurios priklauso vien nuo reklamos ar žiūrovų pageidavimų. Liūdna, kad televizijos prodiuseriai, kurie yra kultūros pornografai, iš tikrųjų turi konkurencinį pranašumą prieš tuos, kurie tokie nėra. Rezultatas yra toks, kad Vakarų televizija vis labiau krypsta į tai, kas juslinga, seksualu ir sensacinga. Tuo galima įsitikinti įvertinus vos vienos dienos serialų, kurių prikimštos dienos programos ir didelė vakaro laidų dalis, turinį, jau nekalbant apie reklamas.

Be to, grįžtant prie vertybių, televizijos programos aiškiai liaupsina egoistinį asmeninių įgeidžių tenkinimą, pateisina žiaurumą ir smurtą, sektinais pavyzdžiais ir naudodamos bandos jausmą skatina seksualinį palaidumą (Amerikos paaugliams ir vaikams skirta prezervatyvų reklama apibūdina potencialius vartotojus kaip seksualiai „aktyvius“, smerkia kitus kaip „neaktyvius“), nuolaidžiauja žemiausiems publikos instinktams. Viso to padarinys – nebekontroliuojamas visuomenės elgesys.

Šis kaltinimas ypač tinka pasauliniam Amerikos televizijos ir Amerikos kino pramonės produkcijos eksportui. „Dalasą“ ir „Dinastiją“ matė daugiau nei 100 šalių gyventojai, ir įvaizdis, kurį šie filmai sudarė apie Amerikos vertybes, vargu ar stiprina Amerikos pozicijas pasaulyje. Priešingai: nors iškreipto Amerikos gerovės paveikslo galima pavydėti, baisus jo vulgarumas ir dvasinė tuštybė verčia abejoti, ar Amerika gali pasiūlyti šių laikų pasauliui brandesnių idėjų. Be to, pastarųjų metų Amerikos filmai kupini brutalios prievartos ir fizinio bei seksualinio žiaurumo, ir kuo jie šlykštesni, tuo pilnesnė teatro kasa. Neperdėsime pasakę, kad Holivudo ir te-

levizijos programų kūrėjai tapo kultūros griovėjais, kurie, ciniškai naudodamiesi pirmosios pataisos* priedanga, propaguoja visuomenės savigriovos etiką.

Visa, kas pasakyta, tinka ir gero gyvenimo esmei apibūdinti. Jo sampratą vis labiau formuoja pagrindinė masinės kultūros tiekėja – televizija, apibrėždama jį daugiausia kaip daiktų kaupimą bei skubų asmeninių įgeidžių tenkinimą. Naujajame modelyje utopinį fanatiką keičia nepasotinamas vartotojas. Šiame žmonijos nelygybės ir nepriteklių suvokimo amžiuje darosi neramu dėl politinių bei moralinių nuostatų, apskaičiavus, kokia Vakarų šalių vartojimo dalis yra nebūtina, t.y. skatinama dirbtinai stimuliuojamo naujausių pramogų, modelių, priemonių ir žaislų poreikio. Maža to, vartojimas, priklausantis ne nuo būtinybės, o nuo dirbtinai sukelto noro, tampa būdingesnis viduriniajai klasei, ne vien didžiausiems turčiams. Tačiau iš tikrųjų turčiai – paprastai naujieji pralobėliai – diktuoja madas, o jų vulgarus ir demonstratyvus vartojimo stilius padeda sukurti tokią atmosferą, kur daiktų vartojimas – ne iš reikalo, o tik siekiant patenkinti savo norus bei užgaidas – tampa svarbiausiu gero gyvenimo požymiu.

Moraliai iškreiptą gero gyvenimo vaizdą skleidžia ne vien televizija. Jį nustato ir tie, kuriuos priimta vadinti „aukštąja visuomene" – spindintis Niujorko ir Los Andželo socialinis elitas, kurį valdo turtingų korporacijų direktoriai, investicijų agentai, prekiautojai nekilnojamuoju turtu ir visuomenės informavimo priemonių magnatai. Apie jų ekstravagantiškumą, nors ir pašiepiamą kai kurių visuomenės kritikų (pavyzdžiui, Tomo Wolfe'o), žurnalų ir aukštuomenės gyvenimui skirtuo-

* 1791 metų pirmoji JAV Konstitucijos pataisa įteisino religijos, žodžio, spaudos ir susirinkimų laisves. – *Vert. past.*

se laikraščių puslapiuose rašoma kaip apie patrauklų dalyką, o jų godumas dažnai garbinamas kaip profesionalumo išraiška. Liaupsės, skirtos velioniui Robertui Maxwellui jo įžengimo į Niujorko aukštuomenės sceną proga, nėra vienintelis šio kornukopinio vertybių nuvertėjimo atspindys.

Įprastiniai Vakarų šalių vartojimo modeliai išties patvirtina XIX amžiaus politinio ekonomisto Jeano-Baptiste'o Say'aus suformuluotą dėsnį, kad pasiūla pati susikuria paklausą. Be to, ši paklausa gali pasidaryti nebevaldoma, ypač jei ją nuolat ir sąmoningai stimuliuoja kultūrinė aplinka. Savaime suprantama, paklausa taip pat skatina ekonomikos augimą, o gerovės išplitimas – ne vien Vakaruose, bet galiausiai ir visame pasaulyje – priklauso nuo nuoseklaus ekonominio našumo didėjimo. Taigi svarbu ne pati paklausa ir net ne tai, ar ji pageidautina, bet jos turinys ir kryptis. Pasirinkimą – ir su tuo susijusią dilemą – puikiai nusakė popiežius Jonas Paulius II socialinėje enciklikoje „Apie šimtąsias *Rerum Novarum* metines" (*Centesimus Annus,* 1991): „Troškimas gyventi geriau nėra blogas; bet netikęs yra toks gyvenimo būdas, kai labiau orientuojamasi į „turėjimą", o ne į „būtį", ir kai turėti daugiau siekiama ne tam, kad būtų daugiau, bet kad malonus gyvenimo praleidimas taptų *galutiniu tikslu*". (Kursyvas autoriaus.)

Nesant įasmenintomis normomis pagrįstų kriterijų teisingam sprendimui priimti, iškyla politinis pavojus, kad asmeninių įgeidžių tenkinimas Vakaruose tampa savitikslis tuo metu, kai didelė likusio pasaulio dalis sunkiai vargsta siekdama patenkinti būtiniausius poreikius. Dabar, kai laikas ir atstumas nebeskiria dviejų pasaulių, darosi neramu stebint, kokia didelė Vakarų vartojimo dalis iš tikrųjų yra nepasiekiama vargingajai žmonijos daugumai. Jei įvyktų stebuklas ir ši daugu-

ma įsigytų automobilių, šaldiklių, oro kondicionierių, mikrobangų krosnelių bei begalę kitų naujoviškų išmonių, iš kurių sprendžiama apie pasiturinčių žmonių gerovę, pasaulio ekonomika ir ekologija būtų sužlugdytos. Didėjantis pavydas, o ne vykęs mėgdžiojimas, – štai ko greičiausiai ateityje galima sulaukti.

Panašus pavojus slypi ir ekonominiuose patarimuose, kuriuos Vakarai perša neseniai išsivadavusioms komunizmo aukoms. Komunistinis utopizmas diskredituotas, tačiau Vakaruose kai kas skelbia savo pačių sukurtą naująjį – procedūrų – utopizmą, į pirmą vietą keliantį specifinį ekonominį procesą, ignoruojantį moralines proceso pasekmes. Galiausiai tai yra kraštutinė nepagrįstos panegirikos laisvosios rinkos mechanizmams forma, vaizduojanti, kad jie gali automatiškai išgelbėti nuo pragaištingo komunizmo palikimo. Nepaisydamos, kad kai kuriose buvusiose komunistinėse valstybėse nėra jokio socialinės apsaugos tinklo, šios panegirikos primena Darvino teoriją, kad išliks geriausiai prisitaikę. Dėl šios priežasties bandymai sukurti laisvąją rinką kai kur įgyja XIX amžiui būdingas formas, nesiderinančias su elementariausiomis socialinio teisingumo idėjomis. Turint omenyje ekonomines pokomunistinių šalių sąlygas, pritaikyti jose kažką panašaus į Vakarų laisvosios rinkos sistemose sėkmingai veikiančias socialinės apsaugos priemones gali būti išties sunku. O tai savo ruožtu jau mažina Vakarų modelio demokratijos patrauklumą.

Apibendrinant galima pasakyti, kad primestoji utopija reiškė totalinio valdymo siekį. Ji rėmėsi klaidingu supratimu, kad politinė sistema gali totališkai apibrėžti gyvenimą, suformuoti individą ir įteisinti pačią sistemą, kur ilgą laiką valdo tie,

kurie turi paslaptingą gebėjimą – pasitelkus dogmą – įžvelgti gyvenimo prasmę. Leistinumo kornukopija sukuria gyvenimo kontrolės iliuziją klaidingai įsivaizduojant, kad įgeidžių tenkinimas yra tokios kontrolės išraiška. Iš tikrųjų kornukopija sukuria situaciją, kai kultūroje įsiviešpatauja dinamiškas juslinio ir materialinio malonumo troškimas. Nuo moralinių paskatų priklausantis pasirinkimas tada praranda svarbą. Turint omenyje globalinį politinį pabudimą ir kartu didžiulių socioekonominių skirtumų realybę, abejotina, ar tai padės atsirasti visam pasauliui bendrai ir vienijančiai politinei etikai.

3

Filosofinė poliarizacija

Pavojus, kad šios kornukopinės tendencijos įsivyraus Vakarų kultūroje, verčia kelti svarbų politinį klausimą: ar Vakarai turi viziją, vertybių sistemą ir gyvenimo būdą, kurie galėtų būti geri orientyrai politiškai pabudusios žmonijos kelyje į ateitį?

Svariu Vakarų įnašu galima laikyti demokratiją, tačiau demokratija yra indas, kurį reikia pripildyti turinio. Demokratinis politinis procesas, konstitucinė sistema, įstatymo viršenybė yra puikūs ir nepakeičiami asmens ir individo teisių įtvirtinimo garantai. Tačiau demokratija pati savaime neišsprendžia socialinės būties dilemų, juolab neapibrėžia, kas yra geras gyvenimas. Šis vaidmuo priklauso kultūrai ir filosofijai, kurios suteikia socialiniam elgesiui motyvus ir pavidalą.

Jau išsakytą nuostatą – būtent tai, kad iš leistinumo kornukopijos negali atsirasti prasmingas socialinis modelis politiškai pabudusiam pasauliui, – patvirtina įvairialypė šiuolaikinio mokslo įtaka žmonijos būklei. Technologijos ir ekonomikos atžvilgiu pirmaujančiose pasaulio dalyse mokslas ir technika gerokai išplėtė žmogaus galimybes ne tik tenkinti savo

įgeidžius, bet ir keisti savo organizmą. Neturtinguose regionuose modernios komunikacijos padeda masėms, kovojančioms dėl fizinio išlikimo, aiškiau pamatyti globalinę neteisybę. Tad globalinio glaudumo sąlygomis pavojingai didėja tarpusavio atotrūkis svarbiais visam pasauliui klausimais.

Besivystantis arba skurdesnis pasaulis, susispietęs visų pirma Pietų pusrutulyje ir apimantis didžiulę Kinijos, Pietų Azijos, Afrikos ir kelių Lotynų Amerikos dalių gyventojų daugumą, nuolat susiduria su demografiniu sprogimu, greita ir chaotiška urbanizacija, masiniu skurdu, dideliu vaikų mirtingumu ir palyginti trumpa gyvenimo trukme, jei neminėsime dažnų epidemijų, bado ir visuotinio nepritekliaus. Kovai su kai kuriomis negandomis buvo pasitelktas mokslas, ir tai padėjo šiame amžiuje nemažai nuveikti užkertant kelią epidemijoms ir didinant žemės ūkio gamybą. Šiandien jau egzistuoja ir tarptautinės sąveikos mechanizmai, ir technologinės galimybės, kuriomis naudojasi įvairiausios pagalbos agentūros, teikiančios skubią paramą ir veiksmingai reaguojančios ištikus didžiausioms krizėms.

Svarbiausias politinis technologinių naujovių rezultatas yra globalinis socialinis glaudumas, kuriam neturi reikšmės nei atstumas, nei laikas. Tačiau šis naujasis glaudumas ne tik vienija, bet ir supriešina. Didesnėje pasaulio dalyje kasdienė skurstančių masių kova dėl būvio vyksta, joms puikiai žinant apie visiškai kitokį jų šalių elito, kaip ir kornukopinių Vakarų (su kuriais tapatinasi ir kuriais seka neturtingų šalių elitas), gyvenimo būdą. *Todėl šiandien esama kaip niekad didelio atotrūkio tarp padidėjusių žmonijos lūkesčių ir realių jos galimybių.*

Be to, išsivysčiusio pasaulio mokslas vis sparčiau juda žmo-

gaus organizmo inžinerijos link, – šis judėjimas netrukus gali tapti toks pat nebevaldomas kaip ir asmeninių įgeidžių tenkinimo paspartėjimas. Iš tikrųjų savo organizmo keitimas iš dalies taip pat yra asmeninių įgeidžių tenkinimas. Nesant aiškiai apibrėžtų pasirinkimo kriterijų, savo organizmo keitimas gali tapti toks pat masinis kaip jau vykstanti technologijos ir mokslo ataka prieš gamtinę aplinką. Ekologinis sąjūdis, atsakydamas į šį puolimą ir norėdamas išsaugoti organišką žmonijos ir gamtos pusiausvyrą, siekia nustatyti tam tikrus savęs apribojimo kriterijus. Taip mėginama suvaldyti procesą, kai žmogui įsiviešpatavus gamtoje atsirado iliuzija, kad jis iš tiesų kontroliuoja gamtą, nors iš tikrųjų tik beprasmiškai naikina organišką ryšį tarp savęs ir aplinkos. Todėl savo ištakomis ekologinis sąjūdis yra labiau filosofinis negu politinis.

Analogiška dilema dabar iškyla dėl žmogaus keitimosi. Iliuzija, kad mokslas padidino žmogaus savikontrolės galimybes, iškėlė neatidėliotinai spręstinus, turinčius fundamentalią reikšmę klausimus: kas yra žmogus? kokia yra nedaloma ir esminė žmogaus tapatumo savybė?

Šios temos išsivysčiusiose šalyse tikriausiai vyraus keletą artimiausių dešimtmečių. Pramonės revoliucijos raidos šiame amžiuje rezultatas – viliojanti iliuzija, kad besiremianti dogmatine ideologija socialinė inžinerija per įžūliai primestas utopijas gali sukurti kolektyvinę gerovę. Ne taip seniai mokslo revoliucija suteikė žmonėms galią visiškai sunaikinti visuomenę. Šiuo metu mokslo revoliucija atveria naujas perspektyvas, gundančias žmones galimybėmis, pasitelkus biotechnologiją ir genetinę inžineriją, pakeisti savo kūną. Tai turės svarbių etinių ir filosofinių padarinių visame pasaulyje.

Pavyzdžiui, gerokai padaugėjo žmogaus organų transplan-

tacijos operacijų. Šiandien chirurgai jau sugeba pakeisti dirbtiniais pakaitalais galūnes, ausis, sąnarius, net širdį ir tik dešimtmetis skiria nuo panašių inkstų ir kasos operacijų. Kai kas mano, kad ir smegenys greitai bus transplantuojamos iš vieno kūno į kitą. Atsiradus tokioms procedūroms reikės aiškiai atsakyti į klausimą, kas yra asmens tapatybė. Harvardo filosofas Robertas Nozickas knygoje „Filosofiniai paaiškinimai" (*Philosophical Explanations*) svarstė asmens tapatybės reikšmę ir atkreipė dėmesį pirmiausia į atminties ir charakterio perkėlimo iš vieno kūno į kitą padarinius. Greitai plačiajai visuomenei gali tekti svarstyti klausimus, kurie anksčiau buvo palikti mokslinėms filosofų diskusijoms.

Pastaraisiais metais mokslas nemažai pasiekė kurdamas dirbtinį intelektą. Kol kas kompiuterių galimybės apsiriboja sunkiais ir sudėtingais skaičiavimais, tačiau rytoj jie galės varžytis su žmogaus smegenų gebėjimais. Mokslininkai, įsitraukę į dirbtinio intelekto kūrimą, mašinomis atkuria ne vieną tūkstantmetį vykusį evoliucinį žmogaus intelekto formavimosi procesą. Ateityje, užuot atlikinėję užduotis, kompiuteriai apmąstys problemas; užuot analizavę duomenis, jie ieškos racionalių sprendimo būdų; užuot apdoroję duomenis, jie juos *kurs*. Mokslas stovi prie pat patirtį įsisavinančių robotų sukūrimo slenksčio. Ir labai reali galimybė, kad netolimoje ateityje kompiuteriai turės sąmonę, t.y. suvoks užduotis, juos supantį pasaulį ir savo vietą jame.

Visa tai į pirmą vietą iškelia klausimus, kurių kornukopinė kultūra yra linkusi nepaisyti. Kokios yra žmogaus autentiško unikalumo ribos? Kokia yra to, kas filosofiška, ir to, kas fiziška, sąveika ir kaip ši sąveika pasiekiama ir integruojama pavieniame žmoguje? Kokiais kriterijais apibūdinama gera vi-

suomenė – pirmiausia nacionaliniu, o vėliau gal ir pasauliniu mastu?

Tai yra ir politinės, ir filosofinės temos. Jau dabar toliausiai pažengusioms Vakarų visuomenėms didžiausias aistras sukelia vis mažiau „ideologiniai“, žiūrint sisteminiu XIX amžiaus požiūriu, ir vis labiau mokslininiai-filosofiniai savo esme klausimai. Kur yra gyvybės pradžia? Kas yra „gyvybė“? Kas turi teisę ir „supratimą“ tai spręsti: kunigas, filosofas ar mokslininkas? Ir kas turi teisę spręsti, ar nutraukti tą „gyvybę“? Motina, gydytojas, valstybė ar Bažnyčia? Tad šie klausimai, susiję su politiškai opia abortų tema, apima religiją, filosofiją, mokslą ir politiką. Be to, jie visi liečia ir eutanaziją, kuri, regis, gali tapti dar viena svarbia socialine dilema.

Genetinė inžinerija jau užduoda pirmuosius galvosūkius, dėl kurių XX amžiaus ideologinės kovos netrukus atrodys primityvios intelekto atžvilgiu ir kurie gali suskaldyti žmoniją dar labiau negu anksčiau minėtu privilegijuotųjų ir atstumtųjų atveju. Mokslininkams jau pavyko nustatyti šimtą tūkstančių genų, kuriuose glūdi organiškos žmogaus egzistencijos nuo gemalo iki mirties apmatai. Kai kas pranašauja, kad per artimiausius penkiolika metų pavyks įgyvendinti pasaulinę tyrimų programą, pavadintą „Žmogaus genomo projektu“. Taigi pasidarys įmanomas ne tik genetinis prognozavimas – pati genetinė inžinerija jau vyksta. Ženkli pradžia padaryta gyvulininkystėje gerinant liesesnės mėsos kokybę ir apsaugant gyvulius nuo tokių ligų kaip vėžys. Apsaugos nuo ligų laimėjimai būtinai bus pritaikyti žmonėms, pradedant genetine atranka ir baigiant genetine inžinerija. Tai gali duoti revoliucinius rezultatus, neturinčius precedento visoje žmonijos istorijoje.

Kadangi nėra moralinių kriterijų, kuriais būtų galima nustatyti ribas, esama pavojaus, jog genetinės inžinerijos vystymasis taps nebevaldomas. Išorinis asmeninių įgeidžių tenkinimas bus suderintas su žmogaus organizmo inžinerija. Visuomenėje, nebesivadovaujančioje moraliniais ir filosofiniais kriterijais, šį procesą gali užvaldyti savanaudiški siekiai, ir kiekvienas, galintis iš to pasipelnyti, pasinaudos šia galimybe. Todėl nors mokslo visuomenė ir stengiasi nustatyti savikontrolės normas, tačiau vis didėjančiomis galimybėmis keisti patį žmogaus pavidalą gali būti piktnaudžiaujama.

Visiškai įmanoma, kad galimybe patobulinti savo protines ir fizines savybes pirmiausia naudosis – bent jau iš pradžių – šio pasaulio privilegijuotieji. Dėl to netruks atsirasti naujas didžiulis žmonių padėties atotrūkis. Išties yra pagrindo manyti, kad tam tikru lygiu genetinės inžinerijos paslaugos, kuriomis būtų galima pagerinti žmogaus intelektinius sugebėjimus ir sveikatą, iš pradžių bus prieinamos tiktai galingiausiam ir turtingiausiam išsivysčiusių šalių elitui (ir galbūt keletui neturtingų šalių išrinktųjų). Taip gali atsirasti naujas visuomenės susiskaldymas – tarp genetiškai patobulintų ir visų kitų žmonių (situacija kai kuriais atžvilgiais pavojingai primena rasistinius Hitlerio svaičiojimus).

Čia slypi ne tik didžiulės globalinių socialinių problemų ir galimybių, bet ir pagrindinių politinių idėjų dichotomijos. Jos įspėja apie pavojų, gręsiantį neseniai politiškai pabudusiam pasauliui ir net turtingesnėms visuomenėms, kad politinė liberaliosios demokratijos filosofija gali prarasti reikšmę ir intelektualinį vadovaujantį vaidmenį sprendžiant opiausias žmonijos problemas. Tai gali sukelti dar didesnį filosofinį sąmyšį ir politinius konfliktus bei dar labiau poliarizuoti žmonijos

kultūrinę padėtį, supriešinant nepriteklių su pertekliumi. *Taip istorijos arenoje utopinio fanatiko iššūkis gali užleisti vietą nepasotinamo vartotojo ir alkano stebėtojo priešpriešai.*

Šiaip ar taip, išsivysčiusiame pasaulyje mokslo horizontai maksimaliai pasistūmės į priekį, tokiu mastu atverdami kai kurias išorines ir vidines gyvenimo dimensijas, kad tai beveik prilygs paties žmogaus egzistencijos pobūdžio transformacijai. Reikia turėti viltį, jog dar vėliau, tarsi atsakydama į dvasinę šiuolaikinės kornukopijos tuštumą ir naujus mokslo iššūkius, visuomenė vėl sugebės atkreipti dėmesį į filosofinių ir net dvasinių gyvenimo aspektų svarbą. Atsiradus tokiam požiūriui pagaliau bus susirūpinta nubrėžti socialiai įpareigojančius moralinius kriterijus, norint pažaboti baisią jėgą, kurią žmonija dabar kaupia klaidingai manydama, jog ji yra valdoma. Nors mažai tikėtina, kad socialiniame žmonijos gyvenime vėl įgis svarbą institucionalizuota ir formali religija, atgaivinta pagarba žmogaus dvasinei gerovei galėtų būti išeities taškas istorijos kaitos moralinei kontrolei.

Tai atitiktų iškalbingą Vaclavo Havelo raginimą peržiūrėti filosofinį modernizmo, t.y. „proto" garbinimo amžiaus, kurį pradėjo Prancūzijos revoliucija, apibrėžimą. 1992 metų pradžioje jis pasakė:

„Žmogaus požiūrį į pasaulį privalu radikaliai pakeisti. Mes turime atsisakyti arogantiško įsitikinimo, kad pasaulis yra tiesiog galvosūkis, kurį reikia įminti, mašina su naudojimosi instrukcijomis, laukiančiomis, kada jos bus atrastos, informacijos duomenys, kuriuos reikia sugrūsti į kompiuterį tikintis, jog anksčiau ar vėliau jis išspjaus mums universalų sprendimą.

Esu nuoširdžiai įsitikinęs, kad mes turime atskirti iš asmeninių įpročių srities tokias jėgas kaip natūralią, unikalią ir nepakartojamą pasaulio patirtį, elementarų teisingumo jausmą, sugebėjimą matyti daiktus kitų akimis, trans-

cendentinės atsakomybės jausmą, archetipinę išmintį, gerą skonį, drąsą, gailestingumą ir tikėjimą tam tikrų priemonių, nesiekiančių tapti universaliu išganymo raktu, svarba. Šias jėgas būtina reabilituoti".

Galbūt toks naujas postmodernus apibrėžimas ir atsiras, nors praktines politines jo pasekmes nuspėti sunku. Tačiau naujasis vertybių perkainojimas jau įžvelgiamas filosofinėse ir mokslinėse diskusijose. Kai kurie mokslininkai linkę nesutikti su šiais laikais akcentuojamu moksliniu apibrėžtumu ir vientisumu; vietoj to jie pabrėžia atsitiktinumo ir įvairovės realybę. Pavyzdžiui, Jeanas-François Lyotardas knygoje „Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant" pabrėžia to, kas yra katastrofiška ir paradoksalu, reikšmę moksliniam tyrimui ir nesutinka su teiginiu, kad pažinimas suteikia apibrėžtumą ir vientisumą.

Tuo tarpu plokštesniame politinių nuostatų lygmenyje visuotinių politinių požiūrių kaita vyksta, regis, priešingomis kryptimis. Pokomunistiniame pasaulyje perėjimo į kapitalizmą skausmai gali visiškai užgožti demokratinės etikos patraukluma. Tokiomis aplinkybėmis gali būti linkstama ieškoti išsigelbėjimo organiškesniuose ir labiau vienijančiuose įsitikinimuose, tokiuose kaip etniškumas, ksenofobija arba religija, galbūt inspiruojamuose nusivylimo bei „sugedusių ir savanaudiškų Vakarų" smerkimo.

Susiskaldžiusio, bet socialiniu požiūriu frustruojančio Pietų Azijos, Afrikos ir kitų buvusio Trečiojo pasaulio šalių pavydas ir pyktis, nukreiptas į Šiaurės pusrutulyje gyvenančio pasaulio elitą, taip pat jo vietinius Vakarus mėgdžiojančius ir todėl atitrūkusius nuo kultūrinių šaknų „brolius", gali sukelti smarkias politines aistras, kuriomis lengvai pasinaudos kiekviena gerai organizuota ir pasirengusi imtis globalinio išganymo mi-

sijos valstybė. Tačiau sutelktam žygiui už „lygybę“ ir „teisingumą“, kuris dėl pasaulinių komunikacijų turi spręsti naujesnes ir kompleksiškesnes pirmaujančių visuomenių problemas, greičiausiai pristigs primityvesniems laikams būdingo doktriniško ideologijų rišlumo ir todėl, matyt, jis įgaus ideologinės karikatūros pavidalą.

Apibendrinant galima pasakyti, kad išsivysčiusių pasaulio šalių politikoje vis labiau vyrauja asmeniniai reikalai, o hedonistiniai interesai formuoja visuomenės gyvenimą, mokslui atveriant visiškai naujas perspektyvas individualiam tobulinimuisi; tuo pat metu neturtingose pasaulio dalyse socialiniam ir politiniam gyvenimui būdingi rūpesčiai dėl paties išlikimo ir nusivylimas, nes modernios komunikacijos padeda masėms geriau pažinti esamus globalinius skirtumus. Tad nei utopizmo pralaimėjimas, nei pasaulinio masto politinis pabudimas dar nereiškia, kad atsiranda globalinis politinis sutarimas.

TREČIOJI DALIS

Neprilygstama globalinė galia

Paskutiniajame XX amžiaus dešimtmetyje Amerikos pozicija pasaulyje yra paradoksali. Viena vertus, Jungtinės Valstijos stūkso iškilusios pasaulio viršūnėje. Niekas neprilygsta jos visa apimančiai galiai, – galiai, kuri turi keturias dimensijas: 1) globalinį karinį pajėgumą, 2) globalinę ekonominę įtaką, 3) globalinį kultūrinį ir ideologinį patrauklumą ir viso to rezultatą – 4) globalinę politinę jėgą. Kita vertus, visuomeninių permainų dinamika Amerikoje, kaip ir vertybinis Amerikos misijos pasaulyje turinys, kelia pavojų, kad ypatingas Amerikos, kaip pasaulio lyderės, vaidmuo gali sumenkėti.

Šiuo metu jokia kita valstybė nė iš tolo neprilygsta Jungtinių Valstijų prestižui pasaulyje ir jų globalinei galiai. Rusija tebeturi branduolinį supervalstybės arsenalą, tačiau negali pasaulio mastu išskleisti savo ginkluotųjų pajėgų, o jos didelė konvencionali kariuomenė yra demoralizuota ir skyla. Kitais atžvilgiais Rusijos galia yra akivaizdžiai nepakankama. Vokietija ir Japonija turi ekonominę galią, tačiau neaišku, ar kuri nors iš jų greitu laiku galės paversti ją politine-karine galia. Suvienyta Europa galėtų tai padaryti tik tokiu atveju, jei di-

delis šuolis į priekį vienijant Europą pagimdytų atskirą politinį-karinį darinį.

Tuo tarpu Amerika turi ne tik viską nusveriančią strateginę galią, kurią nuolat stiprina technologinės naujovės, bet ir neprilygstamų galimybių permesti savo konvencionalią kariuomenę į tolimiausius regionus. Visam pasauliui vienas įspūdingiausių 1991 metų Persijos įlankos karo momentų buvo, kada Jungtinės Valstijos sugebėjo tolimame Arabijos pusiasalyje išskleisti ir viskuo aprūpinti savo didžiulę kelių šimtų tūkstančių vyrų kariuomenę. Šias unikalias karines galimybes palaiko vis dar pajėgiausia visame pasaulyje ekonomika, išlaikanti savo apytikriai 25–30% dalį pasaulinio BNP gamyboje beveik per visą šį šimtmetį (išskyrus gerokai aukštesnius rodiklius trumpu ir unikaliu dešimtmečiu po Antrojojo pasaulinio karo). Būtent todėl Jungtinių Valstijų politinei įtakai pasaulyje nė iš tolo negali prilygti jokia kita tauta.

Todėl nenuostabu, jog *CNN* ir *Angus Reid Group* apklausos, atliktos 1992 metų viduryje Europoje, Azijoje ir Lotynų Amerikoje, duomenys rodo, jog į Ameriką žiūrima ne tik kaip į šiuo metu pirmaujančią pasaulyje valstybę, – dauguma pasaulio žmonių mano, kad Amerika išliks tokia ir artimiausioje ateityje. Tačiau svarbu ne vien fizinė jėga. Dabartiniu istorijos laikotarpiu Amerikos dėmesys asmens laisvėms taip pat yra svarbus, jos unikalią padėtį lemiantis veiksnys. Kadaise Prancūzijos revoliucija – kaip jau minėta – pažadino Prancūzijos kaimynus europiečius. Iš jos išsiveržė utopinės idėjos, kurios viešpatavo XIX ir XX amžiaus politikoje. Dabar jau Amerika – su savo politinėmis laisvėmis ir masine kultūra – daro įtaką pasauliui, kuris modernių komunikacijų dėka tapo daug artimesnis.

Tačiau staigiai besikeičiančiame pasaulyje taip pat būtina paklausti: ar dar ilgai Amerika išlaikys savo išskirtinę padėtį? Ar horizonte tikrai nesimato nieko, kas galėtų ją pakeisti? (Pavyzdžiui, apie 10% respondentų per minėtą apklausą pareiškė, kad, jų nuomone, amžiaus pabaigoje Japonija gali iškilti kaip Amerikos įpėdinė.) Ir svarbiausia – kiek dabartinės Amerikos vertybės ir realijos siejasi su kitu, visai skirtingu pasauliu, pasižyminčiu masiniu politiniu pabudimu? Išties – koks yra kultūrinis Amerikos misijos visam likusiam pasauliui turinys?

Istorija moko, jog supervalstybė negali viešpatauti ilgai, jeigu ji nepasiūlo – pasitikėdama ir didžiuodamasi savimi – visam pasauliui reikšmingos misijos. Tokia buvo Romos, Prancūzijos, Didžiosios Britanijos patirtis. *Tačiau jei ši misija neturi vidinio moralinio kodekso, apibrėžiančio bendras elgesio normas kaip pavyzdį kitiems, tautinis pasididžiavimas gali išsigimti į tuščią ir nepatrauklią tautinę puikybę. Galiausiai ji bus kitų atmesta – labai panašiai žlugo Sovietų imperija. Štai kodėl vidinė šių laikų Amerikos dinamika – ne vien ekonominė, bet ir kultūrinė, – yra tiesiogiai susijusi su Amerikos galimybėmis daryti konstruktyvią įtaką globalinių permainų tėkmei.*

Tarptautinės politikos ypatumų permainos, kurios vis labiau niveliuoja tradicinius tarptautinės ir vidaus politikos skirtumus, dar labiau padidina Amerikos vidaus būklės svarbą jos pasaulinei padėčiai. Suprasti ir pripažinti šių permainų esmę bei pasekmes yra būtina ketinant ištirti Amerikos, kaip šiuo metu pasaulyje pirmaujančios valstybės, ištvermę, taip pat tikrąsias bet kokio iššūkio Amerikos pranašumui ateityje galimybes.

1

Globalinės galios paradoksas

Šiame šimtmetyje tris kartus vyko įnirtinga kova dėl pranašumo pasaulyje: tarp Vokietijos ir Prancūzijos–Didžiosios Britanijos Antantės, tarp Vokietijos su Japonija ir Jungtinių Valstijų su SSRS ir galiausiai tarp Jungtinių Valstijų ir SSRS. Taigi XX amžius tarptautiniu požiūriu daug neramesnis už XIX, kuris, sutriuškinus Napoleoną, buvo palyginti stabilus, Britanijos imperijai atliekant vyriausiojo galios teisėjo vaidmenį vis dar konservatyvioje pasaulinėje sistemoje.

Tačiau trečiosios kovos tarp Jungtinių Valstijų ir SSRS pabaiga sutampa su esmine tarptautinės politikos prigimties transformacija. Ši transformacija, kurią spartina šių laikų ekonomikos ir komunikacijų poveikis, susijusi su tautinės valstybės primato silpnėjimu ir daug glaudesnėmis tiek nacionalinės, tiek pasaulinės ekonomikos ir politikos sąsajomis. Tarptautinius reikalus vis labiau lemia vidaus tendencijos, nepaisančios sienų ir reikalaujančios kolektyvinių veiksmų iš vyriausybių, kurios pamažu praranda galimybes veikti „suvereniai“.

Šis procesas nepaklūsta dogmatiškoms ideologinėms formuluotėms, kuriomis ilgesnį laiką XX amžiuje pasaulis buvo

skirstomas į „gėrio“ ir „blogio“ visuomenines sistemas. Iš tikrųjų pasauliui būdinga stiprėjanti ideologinio homogeniškumo tendencija, kai biurokratiškai valdomas viršnacionalinis kapitalizmas tampa visuotine socialine sistema. Tokiame pasaulyje valstybių sienas peržengiantys biurokratiniai ir finansiniai saitai, sustiprinti transnacionalinių visuomenės informavimo priemonių nulemtų politikos tendencijų, palaipsniui nuvertina tradicines išimtinio valstybės „suverenumo“ idėjas.

Šios naujos ekonominės ir socialinės realijos keičia globalinį politinį procesą. Jis transformuoja ir atnaujina tradicinę tarptautinę politiką. Amerika šiame procese yra ne tik pagrindinis veiksnys, bet išsiskiria dar ir tuo, kad jos vidinė struktūra ir varomosios jėgos organiškai atitinka kaitos procesą. Amerikos atvirumas užsieniui, leidžiant prisidėti prie jos reikalų tvarkymo – toleruojant kitų šalių lobistus, leidžiant savo nuosavybei pereiti į užsienio rankas ir net sutinkant, kad užsienis dalyvautų nustatant spręstinus jos vidaus klausimus, – daro ją vis labiau „akytos“ tautinės valstybės egzemplioriumi ir pranašu. Ši realybė dar labiau skatina Ameriką žiūrėti į pasaulį kaip į dalį bendro politinio proceso, kuriame ji turi teisę prisidėti prie kitų valstybių vidaus reikalų sprendimo, kartais skelbiant net ir erzinančius pareiškimus apie šių šalių ekonominius prioritetus ar žmogaus teises.

Paslėptas šio vis dar nepakankamai aiškaus globalinio politinio proceso įsčiose, pasaulinio sutarimo užuomazgų formavimasis galėtų būti universalių moralinių normų pradžia. Jo esmę plačiau apibūdino profesorius Ralphas Buultjensas leidinyje *Ethics and International Affairs* (1992, Nr. 6):

„Savarankiškas ir kartu susijęs su žmogaus teisių problematika yra kitas procesas – politinės moralės globalizavimas.<...> Jo rezultatas – pa-

grindinės tarptautinės etikos normos, kurių tariama sergėtoja yra amorfinė, bet reali būtybė, žinoma kaip pasaulio bendruomenė. Šios būtybės bruožai ir charakteris kol kas neaiškūs, migloti, tačiau neabejotina, kad ji turi didėjančią kolektyvinių sankcijų galią. Gimstančiai moralei nepriimtinas politinis elgesys susilaukia pasmerkimo, kuris kartais pasireiškia skaudžiais materialiniais smūgiais, – tuo galėjo įsitikinti Pietų Afrikos, Irako, Haičio ir kitos vyriausybės. Tad konceptuali abstrakcija, besiremianti didėjančiu tarpusavio supratimu, kartais yra pajėgi sutelkti galingas tvarkos jėgas. Kai pasaulio bendruomenės asmenybė taps dar ryškesnė (tokia baigtis dar negarantuota), jos įsikišimo galimybės dar padidės, ir ateityje galimas pasaulio bendruomenės įsikišimas gali versti tautas pakeisti elgseną".

Šią transformaciją itin skatina tai, kad pasaulinis politinis masių pabudimas sutampa su dalies Azijos, Lotynų Amerikos ir buvusio sovietinio bloko politine vidaus demokratizacija. Demokratinė politika savo prigimtimi yra atvira. Didėjant peržengiančių valstybės sienas masinių komunikacijų vaidmeniui, demokratiniai procesai kai kuriose šalyse vis labiau pasiduoda išorės idėjų ir net asmenybių įtakai. Beveik visos demokratinės politinės partijos tuo pat metu yra įvairių „internacionalinių" koalicijų narės, tad jų tarpusavio „kryžmiškas apdulkinimas" dar labiau užtrina tarptautinio padalijimo ribas.

Tačiau pasaulis, nepaisant ryškėjančių globalinio politinio proceso užuomazgų, vis dar yra susiskirstęs į lyderius ir sekančius iš paskos. Politinių permainų greitį ir pobūdį nustato valstybės, kurias būtų galima pavadinti katalizuojančiomis: jos daro įtaką savo artimiausioms kaimynėms, tolimesnes skatina sekti jomis ir tik keli izoliuoti regionai lieka nepaveikti naujų politinių srovių ir idėjų. Fizinis ir psichologinis šių dienų pasaulio artimumas ir spartina, ir piečia šių katalizuojančių valstybių poveikį.

Ilgą laiką naujaisiais amžiais katalizuojančios valstybės vaid-

menį atliko Prancūzija. Prancūzijos revoliucija davė postūmį tautinės valstybės idėjai ir du vėlesnius šimtmečius buvo jos modeliu. Net Napoleonas, užgniaužęs revoliuciją pačioje Prancūzijoje, skleidė Europoje naujas politines idėjas, priklausomai nuo aplinkybių įpindamas į jas idealizmo, nacionalizmo ir pasaulietiškumo elementų.

Todėl Prancūzija tapo pirmąja katalizuojančia tautine valstybe, veikusia kaip istorijos tarpininkė ir kitus transformavusių idėjų, kurioms davė postūmį, dvasia. Net palyginti tolimus Europos pakraščius paveikė skvarbi jos įtaka, paakinusi pamėgdžioti ir pritaikyti Prancūzijos politinę retoriką bei institucijas. Naujas valstybės organizavimo būdas, kai „pilietis" tapo pagrindiniu vienetu, o teritorija buvo padalyta į daugmaž lygias „prefektūras" (arba apskritis), atsirado dėl prancūzų polinkio į logiką ir simetriją. Valstybė, oficialiai kalbanti viena tautine kalba, tapo tautos įsikūnijimu.

Toje žmonijos politinės istorijos fazėje valstybė tapo svarbiausiu „suvereniu" tarptautinių santykių elementu. Savo ruožtu tarptautiniai santykiai priklausė nuo galingiausių elementų, daugiausia nuo Europos valstybių sukurtų imperijų. Svarbiausias vaidmuo garantuojant pusiausvyrą ir užkertant kelią vienos valstybės įsiviešpatavimui pasaulyje XIX amžiuje teko Didžiajai Britanijai, kuri tada buvo ekonomiškai ir finansiškai pajėgiausia pasaulio valstybė. Pavyzdžiui, 1880 metais Europoje buvo gaminama 61% pasaulio pramonės produkcijos, o Didžioji Britanija viena gamino 23% (tuo tarpu Jungtinės Valstijos – mažiau nei 15%). Didžiosios Britanijos ekonominė bei finansinė galybė ir vandenynų kontrolė leido Londonui daryti lemiamą įtaką to meto politikai. Tad esant gana konservatyviai tarpvalstybinei sistemai ir būtiną pusiausvyrą garantuo-

jant Didžiajai Britanijai, pasaulio valstybių rikiuotės tvarka buvo visiems aiški.

Amerikos iškilimas XX amžiuje į pirmą vietą pasaulyje sutapo su palyginti konservatyvios, pagrįstos suverenių valstybių hierarchija pasaulio tvarkos krize ir vėlesniu jos suirimu. O šimtmečio pabaigoje ankstesniąją išskirtinio valstybės suverenumo idėją jau pakeitė populiaresnė tarptautinės valstybių tarpusavio priklausomybės koncepcija. Šis akcentų pakeitimas rodo, kad prasideda naujas globalinis politinis procesas, kai niveliuojami griežti skirtumai tarp užsienio ir vidaus sričių.

Šiame globaliniame procese Amerika akivaizdžiai dalyvauja kaip valstybė-katalizatorius – žavėjimosi, neapykantos, pamėgdžiojimo objektas – ir, negana to, tiesioginio poveikio kitų tautų visuomeniniams papročiams veiksnys. Amerikos balsas dominuoja globaliniuose pašnekesiuose, ji daro didžiausią įtaką globaliniam mąstymui ir globaliniams švietimo mainams. Daugiau nei 500 tūkst. visų sričių užsienio studentų (apie 200 tūkst. jų – iš Azijos) šiuo metu studijuoja Jungtinėse Valstijose (tai 7 kartus daugiau nei bet kurioje kitoje šalyje). Apytikriai apskaičiuota, kad daugiau nei 80% pasaulyje perduodamos ir apdorojamos informacijos sklinda iš Amerikos, kad daugiau nei 50% visame pasaulyje žiūrimų filmų (ir dar didesnė TV serialų dalis) yra sukurti Amerikoje. Jokia tauta nė iš tolo negali lygintis su Jungtinių Valstijų televizijos programų užsieniui transliavimu ir pardavimu. (Pastaraisiais metais Jungtinė Karalystė ir Prancūzija buvo antroje vietoje, bet jų parduodamos programos nesiekė 15% visų Amerikos eksportuojamų programų valandų, nors abi tradiciškai turi pasaulinio masto kultūrinių ambicijų.) Tad Amerikos patei-

kiami įvaizdžiai ir vertybės daro įtaką (kai kas sako, kad užkrečia) visiems žemynams. Tokia padėtis neretai verčia užsieniečius būgštauti, kad Amerikos „kultūrinis imperializmas" kelia grėsmę natūraliai pasaulio kultūrų įvairovei.

Negana to, pati Amerika iš tikrųjų yra sumažintas pasaulio bendruomenės modelis. Dėl jos atvirumo kultūrų įvairovei (Niujorkas panašus į europietišką metropolį, Majamis primena Lotynų Amerikos miestą, Los Andželas sparčiai virsta Rytų miestu) dar labiau tvirtėja organiški jos ir viso kito pasaulio saitai. Net Amerikos miestų rasiniai bruzdėjimai it veidrodis atspindi neramią socialinę ir filosofinę pasaulio būklę, o Amerikos vidaus tendencijos užsienyje yra ne tik žavėjimosi objektas, bet ir suvokiamos kaip savo ateities – geros ar blogos – pranašai.

Užsienio šalių sekimas Amerika dabar yra plačiai paplitęs pasaulyje reiškinys. Tai pasakytina ne tik apie kultūros madas, socialinius stilius ar vartojimo įpročius. Jis reiškiasi ir politikoje – tiek rimtais, tiek nereikšmingais klausimais. Akylesnis pasaulio dėmesys žmogaus teisėms, kaip neišvengiama globalinio politinio pabudimo pasekmė, labai padidėjo dėl to, kad šį klausimą akcentavo Amerika. Užsienyje imama uoliai mėgdžioti gana priešišką Amerikos žiniasklaidos požiūrį į vyriausybę, o ypač žurnalistinius politikos tyrimus. Na, o asmenybinis rinkimų kampanijų dėl aukščiausių vykdomosios valdžios postų stilius daugelyje valstybių vis labiau primena Amerikos prezidento rinkimus. Dar svarbiau, kad nepaprastus laiko išbandymus ištvėrusios JAV Konstitucijos vaidmuo greitai besikeičiančioje visuomenėje nulėmė stabilių ir gerbiamų konstitucijų, kaip legitimaus nacionalinės politikos pagrindo, reikšmės daugelyje valstybių pripažinimą.

Viso to pagrindas nuo pat JAV sukūrimo yra jos susiejimas su asmens laisve. Šis susiejimas ne tik pavertė Ameriką valstybe-katalizatoriumi, bet ir suteikė jos politinei santvarkai magnetinę trauką, per visą istoriją veikusią milijonus žmonių ir tebeveikiančią šiandien. Negana to, ši magnetinė trauka didina kitose šalyse spaudimą sukurti įstatymus, įtvirtinančius piliečių teises ir kitas laisvos politinės individo saviraiškos garantijas.

Lygiai taip pat mėgdžiojami formalūs ir nereikšmingi politinio gyvenimo aspektai – tačiau tai irgi rodo katalizuojantį šių dienų Amerikos vaidmenį. Vis daugiau valstybių – ir pokomunistinė Rusija, ir Tolimųjų Rytų šalys – savo vyriausybinėse struktūrose steigia aiškiai iš JAV nusižiūrėtą instituciją, vadinamą Nacionalinio saugumo taryba; jai net vardas paprastai paliekamas tas pats dėl kerinčios aureolės, kuria spauda apgaubė šią ypatingą Jungtinių Valstijų prezidento tarybą. Panašiai vis daugiau valstybių kopijuoja Jungtinių Valstijų karines uniformas, nes laiko Ameriką – kaip seniau Prancūziją ir Didžiąją Britaniją – ateities karinės organizacijos pavyzdžiu. Net Jungtinių Valstijų prezidentą saugančios slaptosios tarnybos išvaizda ir manieros uoliai kopijuojamos užsienyje!

Šie lyg ir nereikšmingi pavyzdžiai atspindi gilesnes realijas: skirtingais istorijos tarpsniais tarptautinės politikos esmę ir metodus nustato valstybės, kurių elgesyje, organizacijoje ir etose atsispindi gimstanti ateitis. Trumpą laikotarpį – tik kur kas mažesnei žmonijos daliai ir kur kas labiau naudojant prievartą – Sovietų Sąjunga taip pat atrodė esanti tokia jėga. Ją atkakliai mėgdžiojo komunistinis pasaulis. Ar tai būtų politinis biuras kaip svarbiausias sprendimus priimantis organas, ar sovietinio stiliaus uniformos, jau nekalbant apie socialisti-

nį realizmą kultūroje, – visa tai rodo, kad trumpą (ir, kaip paaiškėjo, nesėkmingą) laikotarpį Sovietų Sąjunga taip pat pretendavo į pasaulinio lygio valstybės-katalizatoriaus vaidmenį.

Tas vaidmuo nūdien neginčijamai priklauso Amerikai. Kaip anksčiau Prancūzija skatino atsirasti tautinę valstybę – pagrindinį tarptautinių santykių elementą, o konservatyvesniais laikais į globalinės tokių valstybių hierarchijos viršūnę buvo įkopusi Britanijos imperija, taip nūdienos Amerika pačiu savo buvimu skatina gerokai platesnio ir organiškesnio globalinio politinės tarpusavio priklausomybės proceso atsiradimą. Pasaulinė politika dabar vis labiau atsiliepia valstybės vidaus politikai, o vidaus politika primena globalinę politikos miniatiūrą.

Tokia padėtis gimdo paradoksą. Viena vertus, Amerika šiandien yra vienintelė valstybė, turinti keturis svarbiausius globalinės supervalstybės požymius. Tačiau tuo pat metu Amerika formuoja naujovišką globalinę politiką, kurios esminis bruožas yra ne tik suverenaus tautinės valstybės integralumo silpnėjimas, bet ir menkėjančios supervalstybės galimybės praktiškai panaudoti savo įspūdingą globalinę galią.

Amerikos akivaizdus pirmavimas dar labiau įtvirtina ir net sukuria naujas sąlygas, dėl kurių didėja Amerikos globalinė negalia. Įdomus faktas, kad Jungtinių Valstijų valdžia pasaulyje yra analogiška tai, kurią turi Jungtinių Valstijų prezidentas spręsdamas įvairias vidaus, ypač rasines ir miestų, problemas. Daug kas tikisi, kad prireikus prezidentas sugebės veikti ryžtingai, nors iš tikrųjų jo valdžią riboja ne tik konstitucija, bet ir sudėtingos problemos, su kuriomis jis susiduria, o ypač demokratizacija, žadinanti ir aktyvinanti vis daugiau reika-

laujančius rinkėjus. Jiems suteiktos galimybės tampa jų teisėmis, o besiplečiančios teisės tampa kliūtimis įgyvendinant valdžią.

Panaši padėtis viešpatauja visame pasaulyje. Globalinės politinės problemos kartu yra socioekonominės, gamtosauginės ir net filosofinės. Todėl jas spręsti darosi vis sunkiau, o dar sudėtingiau tampa suderinti jas su vieno politinio centro inicijuojamu karinės jėgos panaudojimu. Neturtingų valstybių didesnės lygybės – bent galimybių srityje – reikalavimai tampa įpareigojimais. Kai tarptautinės institucijos – netgi tokios kaip Pasaulio bankas arba Tarptautinis valiutos fondas, jau nekalbant apie specializuotas ir funkcines Jungtinių Tautų institucijas, – pačios pradeda ryžtingiau priiminėti sprendimus, Amerikos įtaka joms nebetenka lemiamos reikšmės.

Du dabartinės istorijos pavyzdžiai iliustruoja Amerikos kaip supervalstybės statuso ribas, būdingas naujajam globaliniam politiniam procesui. Rio de Žaneiro konferencijoje gamtosaugos klausimais (1992 metų birželį) Jungtinės Valstijos nepajėgė suburti turtingesnių valstybių koalicijos savo gana konservatyviai pozicijai paremti ir iškrito iš naujo globalinio konsenso dėl ekologinių rūpesčių pirmumo. Amerikos galios nepakako savo pozicijai išlaikyti.

Kitas pavyzdys susijęs su Jungtinių Valstijų vadovavimu 1991 metų Persijos įlankos karui. Jungtinės Valstijos veikė įspūdingai, tačiau karui pradėti jos turėjo gauti finansinę ir politinę paramą iš koalicijos, kuri nevisiškai pritarė Amerikos moraliniam pasipiktinimui Saddamu Husseinu ir galiausiai sugebėjo apriboti karo mastą ir jo politinius tikslus. (Tai net paskatino vieną iš žymiausių japonų mokslininkų tarptautininkų pareikšti, kad „Jungtinės Valstijos neturi tiek būtinų sugebė-

jimų, kad galėtų būti pasaulio policininku. Amerikai dera nuolankiai tai pripažinti“ (cituojama pagal *Japan Digest Forum*, 1991 m. gegužės 9 d.). Todėl karinė Jungtinių Valstijų pergalė netapo tikru politiniu triumfu – greičiau tai buvo tik dalinė sėkmė, taip pat užsitęsusi ir iki galo neišspręsta problema. Karo su Iraku padariniai yra ryškus kontrastas ankstesnei karinei operacijai Panamoje, kuomet Amerikos galia buvo neribota ir nepriklausė nuo tarptautinės paramos.

Tad Amerikos pranašumas besiplėtojant globaliniam politiniam procesui turi kitokią prasmę, ir jo praktinės pasekmės yra kuklesnės nei galėtų būti dėl Amerikos kaip supervalstybės statuso naujojoje pasaulio tvarkoje. Nors globalinė galių hierarchija egzistuoja ir Amerika yra šios hierarchijos viršūnėje kaip pagrindinė valstybė-katalizatorius, toji pasaulio „tvarka“ dar turi susikurti. O kol kas tik plėtojasi organiškas globalinis procesas, kuris, peržengdamas nacionalines sienas, formuoja globalinę politiką, kurią sunkiau apibūdinti aiškiais ir galios politikai būdingais terminais.

Tai yra procesas, kuris vienu metu žadėjo didesnį tarptautinį bendradarbiavimą, tačiau dabar esama pavojaus, kad jo kelyje atsiras „kamščių“, netvarkos ir net smurto. Nors pasaulis nepritaria anarchijai – kadangi dauguma valstybių supranta jos griaunamąjį potencialą, – ir nors kadaise buvusį madingą „revoliucijos“ žavesį sukompromitavo komunizmo žlugimas, toks pasaulis nėra linkęs įteisinti bet kurios vienos valstybės galią, net jei ji būtų galingiausia pasaulyje.

Tokiame kontekste Jungtinių Valstijų pranašumas yra ir tikrovė, ir iliuzija. Viskas – ypač tarptautinio saugumo srityje – galiausiai priklauso nuo Amerikos reakcijos. Tačiau, kaip ir JAV vidaus politikoje, šią reakciją riboja ne tik persipinančių

problemų, su kuriomis susiduria politiškai pabudusi pasaulio bendruomenė, apimtis, bet ir tas faktas, kad *globalinė Amerikos galia dar nereiškia Amerikos globalinės valdžios.*

Tikroji valdžia tuo pranašesnė už galią, kad norint ja pasinaudoti reikia mažiau energijos, nes paklūstama beveik automatiškai. Tačiau paklusnumas valdžiai kyla iš jos teisėtumo suvokimo, kuris savo ruožtu remiasi bendromis vertybėmis. Norint, kad pagrindine realija pasaulyje taptų globalinis bendradarbiavimas, o ne konfliktas, netvarkingam globaliniam procesui daug labiau nei konservatyviai tarptautinei sistemai praeityje reikalingos tokios bendros, vienijančios vertybės.

Todėl pagrindiniu klausimu tampa Amerikos vertybių santykis su tuo, ką galbūt tiktų pavadinti naująja pasaulio tvarka. Amerika neabejotinai skleidžia pasaulyje įtaigią ir patrauklią laisvės misiją. Tačiau ji daugiausia yra procedūrų misija, akcentuojanti konstitucinį procesą, kuris turėtų garantuoti žmogaus teises ir pasirinkimo laisvę. Ne mažiau svarbus yra socialinis ir kultūrinis Amerikos misijos turinys – jos platinami papročiai ir gyvenimo būdas. Jeigu jie yra istoriškai nereikšmingi, kyla pavojus, kad globalinę Amerikos galią – jeigu jai pritrūks būtino legitimumo, suteikiančio galimybę garantuoti pozityvią misijos kontrolę, – palaipsniui sunaikins pačios Amerikos vertybių globalinis poveikis.

2

Prieštaringa misija

Praeityje, kai Amerika atrodė esanti labai toli, milžiniškų vandenynų atskirta, Amerikos įvaizdį pasaulyje daugiausia lėmė jos laisvės misija. Kai pasaulis pradėjo mažėti, tuo pat metu susidurdamas su totalitarizmo iššūkiu, labai daug kas jame tapatindavo Ameriką su laisvės gynimu. Dabar, sėkmingai atrėmus totalitarizmo iššūkį ir pasauliui sumažėjus taip, kad jis tapo akimirksniu aprėpiamas žvilgsniu, žaibiškai pasiekiamas per komunikacijas ir vis glaudesnis, iš jos gyvenimo realijų ir tikrųjų visuomenės vertybių apie Ameriką sprendžia visas kitas pasaulis. Tačiau, pažvelgus iš arčiau į tikrąją, o ne idealizuotą Amerikos visuomenę, tenka daryti daugiausia prieštaringas ir net kritines išvadas.

Globalinis Amerikos vadovavimas ir ypač jos autoritetas neišvengiamai tampa vis labiau priklausomi nuo to, kas šiuo metu iš tikrųjų vyksta pačioje Amerikoje, – nuo to, kaip sėkmingai Amerikos ekonomikai pavyksta susitvarkyti su užsienio konkurentais, kaip Amerika savo veikla ir savo vertybėmis išreiškia gero gyvenimo sampratą ir kaip Amerika reaguoja – turint galvoje ką tik išvardytas sritis – į konkrečias politiškai pabudusio poutopinio pasaulio dilemas. Amerikos

reakcija taip pat gali smarkiai pagilinti arba panaikinti konceptualią dichotomiją tarp neseniai suaktyvėjusių masių troškimų vadinamajame Trečiajame pasaulyje ir buvusio sovietinio bloko šalyse bei kornukopinės Šaltojo karo nugalėtojų kultūros.

Nūdienos Amerika, kurią likęs pasaulis stebi su neregėtu kriticizmu, turi atremti daugybę akivaizdžių ir neakivaizdžių iššūkių. Jos reakcija į akivaizdžius iššūkius turės didžiausią reikšmę nustatant tolesnius santykius su ekonomiškai galingiausiomis konkurentėmis, visų pirma Europa ir Japonija. Tačiau reakcija į neakivaizdžiuosius bus net svarbesnė sudarant Amerikai didesnes galimybes įgyti tikrą globalinį autoritetą, t.y. *paversti savo galią moraliai įteisintu vadovavimu.*

Bet koks Amerikos ydų arba opių vidaus problemų sąrašas neišvengiamai bus šališkas ir pasirinktinis. Tačiau tas, kuris pateikiamas šiame knygos skyriuje, apima, ko gero, svarbiausias šiuo metu Ameriką užgriuvusias problemas arba dilemas. Pirmoje šio sąrašo dalyje pateikiamos „apčiuopiamos" problemos, su kuriomis galima susidoroti konkrečiais veiksmais ar vyriausybės politika, tuo tarpu antroji dalis apima problemas, kurioms išspręsti reikia nuostatų ir pažiūrų pokyčių (abi sąrašo dalys akivaizdžiai tarpusavyje susipina). Be to, pirmosios problemos daro tiesioginę įtaką ekonominiam gyvenimui, o antrosios, nors netiesiogiai, taip pat atsiliepia ekonomikai, veikia ir atspindi daugiau visuomenės vertybes bei kultūrą.

Klausimai išdėstyti sąraše ne pagal jų svarbą, tiesiog rikiuojant punktus buvo stengtasi išlaikyti nuoseklumą. Dvidešimt svarbiausių problemų, reikalaujančių mažesnio ar didesnio įsikišimo, iš tikrųjų susiję su Amerikos atsinaujinimu ir

Amerikos sugebėjimo išlaikyti pasaulio lyderės poziciją patvirtinimu:

1) *įsiskolinimai*, kurių suma kartu su beveik 400 mlrd. dolerių biudžeto deficitu (1992 metais) jau sudaro didesnę nei 4 trilijonų dolerių bendrą valstybės skolą ir kurių vis didėjanti – potencialiai net žlugdanti – našta užkraunama Amerikos ateičiai;

2) *prekybos deficitas*, kuris verčia Ameriką skolintis, nors ji ir taip yra didžiausia pasaulio skolininkė, ir kuris kelia grėsmę kai kuriems svarbiausiems gamybos ir užimtumo sektoriams, taip didindamas nedarbą;

3) *žemas santaupų ir investicijų lygis*, kurį iš dalies lemia palanki atskirų grupių interesams mokesčių sistema, skatinanti vartojimą, bet ne investicijas (todėl tiek santaupų, tiek investicijų lygis Amerikoje yra gerokai mažesnis nei pagrindinių jos konkurenčių ekonomikos srityje), ir dėl kurio Amerika iš dalies gali prarasti globalinę pirmenybę mokslinių tyrimų ir vystymosi srityse;

4) *pramonės nekonkurencingumas*, kurį, nors ir yra negaluojančios automobilių pramonės atgijimo ženklų, apsunkina tai, kad nėra aiškių ilgalaikių nacionalinių tikslų (ne taip, kaip Europoje ir Japonijoje), o ką ir kalbėti apie didžiai žalingą kreditų naudojimo kontroliniams akcijų paketams įsigyti praktiką;

5) *lėti darbo našumo augimo tempai*, kurie yra lėtesni nei pagrindinių Amerikos konkurenčių, nors pats darbo našumo lygis Amerikoje santykinai vis dar lieka aukštesnis, ir toliau lėtėja dėl didelio darbininkų nepasitenkinimo, streikų ir smunkančios darbo etikos;

6) *nepatenkinama sveikatos apsauga*, kuri, nors Amerikos

gyventojų sveikatos reikmėms skiriamos didžiulės lėšos, vis tiek milijonams amerikiečių yra nepakankama ir dėl kurios trūkumų gyvenimo trukmė bei kūdikių mirtingumas Amerikoje daug didesnis nei pirmaujančiose Europos šalyse ir Japonijoje;

7) *prastas vidurinis mokymas*, kuris vėl, nežiūrint jam tenkančių gana didelių BNP išlaidų, palieka Amerikos jaunimą pasibaisėtinai neišlavintą, palyginti su dauguma Europos ir Japonijos paauglių, o 23 mln. Amerikos suaugusiųjų profesiniu atžvilgiu yra neraštingi;

8) *visuotinis miestų nuosmukis bei irstanti socialinė infrastruktūra*, kurie liečia daugumą Amerikos didmiesčių su išlikusiais tik neturtingoms Trečiojo pasaulio šalims būdingais miesto lūšnynais, o ką ir kalbėti apie kapitaliai remontuotinas greitkelių sistemas (įskaitant tiltus), praktiškai neegzistuojančią greitųjų traukinių transporto sistemą, taip pat kanalizacijos, užtvankų ir kitų šiuolaikinės socialinės infrastruktūros elementų trūkumus;

9) *godi turtingųjų klasė*, kuri yra nusiteikusi prieš grynai progresyvinius mokesčius (nors turtingajam gyventojų penktadaliui 1991 metais teko 46,5% visuminių pajamų, o neturtingajam – tik 3,8%), ir siekdama dar labiau pralobti, kartais pasirengusi imtis plačios nusikalstamos veiklos (vaizdžiai aprašytos, pavyzdžiui, 1991 metų bestseleryje „Plėšikų ola" (*The Den of Thieves)*); ir kurioje, be to, esama per daug kompanijų vadovų, reikalaujančių keliskart didesnių nei Vakarų Europoje ar Japonijoje atlyginimų, dažnai rūpestingai slepiamų nuo akcininkų kontrolės;

10) *tikrai parazitiška bylinėjimosi manija*, kuri neturi lygių pasaulyje (daugiau nei 1/3 praktikuojančių pasaulio teisinin-

kų yra JAV), verčia civilinius ieškinius nagrinėjantiems teismams skirti apie 3% Amerikos BNP (triskart daugiau nei skiria pagrindinės Amerikos varžovės) ir daro neišmatuojamą žalą verslininkystei;

11) *didėjančios rasinės ir skurdo problemos*, kurias atspindi gyventojų surašymų biuro (*Census Bureau*) 1992 metų duomenys, rodantys, kad Amerikoje esama gėdingai daug žemiau skurdo ribos gyvenančių juodaodžių – 32,7%, t.y. kas trečias! – tačiau 11,3% baltųjų padėtis yra panaši; iš viso 35,7 mln. amerikiečių (įskaitant kelis milijonus benamių) gyvenimo sąlygos nevertos „neprilygstamos globalinės galios“;

12) *išplitęs nusikalstamumas ir prievarta*, kurie iš dalies yra ką tik paminėtų aplinkybių pasekmė (beveik 50% kalinių yra juodaodžiai, nors šalyje jie sudaro 12% visų gyventojų), tačiau šie rodikliai būtų mažesni, jei ne pernelyg lengvai prieinami mirtini ginklai – privačiose, faktiškai net nusikaltėlių rankose sukaupta tiek šaunamųjų ginklų, kiek neturi dauguma pasaulio kariuomenių. Dėl viso to, kaip ir dėl prievartą propaguojančios televizijos bei kino kultūros, žmogžudysčių procentas JAV yra didžiausias iš visų civilizuotų pasaulio valstybių;

13) *masinė narkotikų kultūra*, kuri yra paplitusi rasinių mažumų lūšnų kvartaluose iš dalies kaip psichologinio prieglobsčio priemonė, iš dalies kaip alternatyvus būdas greitai praturtėti (apskaičiuota, kad iš prekybos narkotikais gaunamos pajamos kasmet sudaro daugiau nei 100 mlrd. dolerių); ji taip pat yra plačiai paplitusi ir už šių kvartalų ribų, visų pirma didžiuosiuose urbanistiniuose centruose;

14) *socialinio beviltiškumo įtvirtinimas*, kuris tampa normaliu dalyku ne tik neseniai nuskurdusiems, benamiams žmo-

nėms ir jauniems miesto juodaodžiams, bet ir keliems milijonams antros ar net trečios priklausomos nuo socialinės rūpybos kartos žmonių;

15) *didžiulis seksualinis palaidumas*, kuris, tapdamas dominuojančiu gyvenimo būdu, kelia grėsmę šeimos svarbai, vis daugėjant nepilnų šeimų, ir kuris savo ruožtu ardo pirmapradžius visuomenės darnos saitus, o ką jau kalbėti apie AIDS kaip vieną iš tragiškų šalutinių padarinių;

16) *masinė moralinių iškrypimų propaganda vaizdinės informacijos priemonėse*, kurios, pramogų dingstimi norėdamos patraukti daugiau žiūrovų, *de facto* agituoja už seksą ir prievartą ir kurios tokiu būdu propaguoja greitą savo juslinių ir materialinių įgeidžių patenkinimą;

17) *pašlijęs pilietinis sąmoningumas*, kuris nebereikalauja iš piliečių jokio tarnavimo ar aukojimosi tautinei valstybei;

18) *atsiradęs potencialiai skaldantis daugiakultūriškumas*, kuris reiškia neišvengiamą Amerikos mozaikinės tikrovės pripažinimą ir gresia daugiaetninės Amerikos balkanizacija, nes sąmoningai neiškeliamas naciją vienijantis ir socialiniu požiūriu sulyginantis bendros kalbos ir bendrų istorinių tradicijų bei politinių vertybių poveikis;

19) *politinės sistemos „kamščiai"*, kurie verčia rinkėjus jausti, kad jų vyriausybė yra atitrūkusi nuo žmonių, neatsakinga, korumpuota ir teikianti pirmenybę saviems, o politinis elitas naudojasi nesąžiningais būdais amžinai įsitvirtinti valstybės institucijose;

20) *vis gilėjantis dvasinio tuštumo jausmas*, kurį junta daugelis individų, trokštančių transcendentinio tikėjimo, tačiau egzistuojančiose religinėse formose matančių per daug ritualizmo, neišsprendžiančio jų problemų, tuo tarpu bažnyčios

taip pat yra suvaržytos, nes jos negali apginti savo sekėjų dėl palaidumo vertybes skatinančios kultūros stipraus ir pastovaus spaudimo.

Žinoma, šį sąrašą galima pratęsti, sutrumpinti arba sušvelninti – tai priklauso nuo interpretuotojo ketinimų. Tačiau nesuklysime pasakę, kad pateiktoji santrauka glaustai apibendrina daugumą nūdienos Amerikos problemų arba trūkumų. Tačiau iškart būtina pridurti, kad tai, kas buvo pasakyta, nei kaip reikiant apibūdina, nei atspindi, nei aprašo šių dienų Ameriką. Tai yra greičiau karikatūra, nors šia karikatūra ir siekiama perteikti esmingiausią tiesą. Ja sąmoningai atkreipiamas dėmesys į taisytinus dalykus – kad Amerika išliktų pasaulyje patraukli ir gyvybinga.

Sąrašas apima tris plačias ir iš dalies persipinančias kategorijas: ekonominę, socialinę ir net metafizinę. Pirmoji kategorija tiesiogiai siejasi su Amerikos galimybėmis varžytis su savo ekonominėmis konkurentėmis, antroji apibūdina Amerikos visuomenės gyvenimo ypatumus, trečioji remiasi Amerikos vertybėmis, tikėjimu, viltimis, – tuo, kas savo visuma atskleidžia Amerikos būdą.

Klausimai, kurie priklauso antrai ir trečiai kategorijoms, nėra lengvai ir greitai sprendžiami. Pirmoji kategorija, apimanti daugiausia ekonomikos problemas, gali atrodyti stulbinanti, tačiau su tokio pobūdžio problemomis Amerika tradiciškai pratusi susidoroti. Nors čia susikerta sunkios, painios ir giliai įsišaknijusios problemos, amerikiečiai tokį priešininką sugeba pastebėti ir jį atakuoti. Tai pakankamai konkrečios, neturinčios vertybinio atspalvio problemos, kurias išsprendus turėtų pagerėti Amerikos padėtis ekonominių varžovų atžvilgiu. Amerikos visuomenė gerai jas supranta ir paprastai su-

geba rasti išeitį. Iš tikrųjų kontrataka jau yra prasidėjusi ir net atnešė pirmuosius pergalės vaisius.

Priešingai ekonominėms, kur kas platesnes socialines, o ypač kultūros problemas, kurios kartais nelengvai apčiuopiamos, išspręsti yra gerokai sunkiau. Pirmiausia sunkiau suvokti problemos esmę, todėl sunkiau rasti visuomenės konsensą sutariant dėl poveikio priemonių. Be to, siekiant veiksmingo sprendimo, kartais tenka imtis ryžtingų politinių veiksmų, o tai apsunkina sudėtinga ir paini Jungtinių Valstijų konstitucinė sistema. Negana to, socialinės, o ypač kultūrinės problemos savo prigimtimi yra filosofinės, tad vyriausybės politikos priemonės joms dažniausiai visai netinka.

Iš to darytina išvada, kad artimiausioje ateityje Amerika įvaldys bent jau iš dalies efektyvias poveikio priemones pirmos grupės problemoms spręsti. Amerikoje vis plačiau pripažįstamas rimtas Japonijos ir Europos ekonomikos iššūkis, ir jos visuomenė yra pasirengusi į jį deramai atsakyti. Tai pasakytina ir apie verslo sluoksnius, ir apie politinius lyderius. Ir nors mažai tikėtina, kad valstybės mastu bus imtasi koordinuotų ir sutelktų priemonių, Amerikos padėtis daugelyje sričių turėtų pagerėti.

Jau nebetikima devintajame dešimtmetyje paplitusia nuomone, kad skolinimasis yra geriausias būdas išvengti sunkių socioekonominių problemų. Dabar pripažįstama, kad deficitas – tiek biudžeto, tiek prekybos – kelia didžiausią grėsmę ilgalaikei šalies ekonomikos sveikatai. Taip pat vis geriau suprantama, jog atėjo metas imtis kai kurių sąmoningų iniciatyvų, kad būtų padidintas Jungtinių Valstijų pramonės ir technologijos konkurencingumas – net jei tos priemonės ir neprilygtų nuosekliai „industrinei politikai“. Konkurencijos taryba

(*Council of Competitiveness*) nustatė sritis, kuriose Jungtinės Valstijos vis dar pirmauja, ir tas, kuriose jos atsilieka, ir tai yra būsimosios kontratakos išeities taškas.

Būtina pažymėti, jog šie tyrimai patvirtina, kad situacija nėra vienareikšmiškai prasta. Nors Amerikos mašinų projektavimas ir gamyba, kaip ir elektronikos komponentų pramonė, yra silpnos arba mažai konkurencingos, Amerika vis dar tvirtai pirmauja tokiose svarbiose pramonės šakose kaip biotechnologija, varikliai ir informacijos technologija. Amerikos automobilių pramonė pradėjo atgauti savo konkurencinę galią – kai kurie naujausi Jungtinėse Valstijose pagaminti modeliai kokybe jau ne tik prilygsta japoniškiesiems, bet ir turi mažesnius gamybos kaštus. Taip pat verta pažymėti, kad pastaraisiais metais naujos Amerikos kompanijos įrodė esančios išradingesnės ir plėtojosi greičiau nei Japonijos, – tai patvirtina, kad Amerikos ekonomika vis dar sugeba sėkmingai gamybinei konkurencijai kūrybiškai taikyti technologijos naujoves.

Respublikonų ir Demokratų partijos taip pat vis labiau sutaria, kad būtina kelti Amerikos darbininkų kvalifikaciją. Pasiūlymų esama įvairių, – vieni siūlo mokesčių lengvatas korporacijų finansuojamoms mokymo programoms, kiti – iš federalinio fondo subsidijuoti mokymo ir perkvalifikavimo programas, o kartu ir privačias mokyklas, tačiau aišku, kad ši problema jau nebeignoruojama. Maža to, nors per pastaruosius du dešimtmečius pagal bendrą darbo našumo augimą Amerika atsiliko nuo pagrindinių varžovių, darbo našumas JAV apdirbamojoje pramonėje (ji vis dar yra svarbiausia užsienio prekybos sritis) devintojo dešimtmečio pabaigoje kilo greičiau negu Vokietijoje ir Japonijoje.

Be to, pirmoje metinėje Konkurencijos tarybos (įsteigtos

1988 metais vadovaujantis „Prekybos ir konkurencijos įstatymu“) ataskaitoje prezidentui ir Kongresui jau siūlomos konkrečios priemonės nacionalinei konkurencijos strategijai formuoti. Veiksmų plotmėje siūloma daugiausia dėmesio kreipti į santaupas ir investicijas, tačiau kartu pateikiama ir konkrečių patarimų tokioms socialiai silpnoms sritims kaip švietimas, profesinis mokymas ir išlaidos sveikatos apsaugai. Nors ir mažai tikėtina, kad viskas bus įgyvendinta, šios rekomendacijos rodo, jog visuomenė vis labiau įsisąmonina, kaip svarbu imtis neatidėliotinų tikslingų veiksmų.

Pagaliau reikia pažymėti, kad ekonomiškai žlungančios Amerikos vaizdas bent jau tam tikru mastu yra iškreiptas. Daugelis apskaičiavimų, „įrodančių“, kad Jungtinės Valstijos jau atsiliko nuo savo konkurenčių pagal svarbius nacionalinio turto ar bendros gerovės rodiklius, yra gana nepatikimi ir priklauso nuo pasirinktų kriterijų. Pavyzdžiui, pagal valiutų kursus Jungtinės Valstijos nebebus turtingiausia vienam gyventojui (*per capita*) pasaulio valstybė; ją aplenkia keletas Europos šalių, taip pat ir Japonija (nors ir esama akivaizdžių eilinio Japonijos piliečio gyvenimo lygio apribojimų). Tačiau jei sulyginsime valiutų perkamąją galią, Jungtinės Valstijos tebebus pirmoje vietoje, o Japonija atsiliks nuo jų tiek pat, kiek Jungtinės Valstijos nuo Japonijos pirmuoju atveju.

Kiek Jungtinės Valstijos iš tikrųjų atsiliko nuo Japonijos ir Vokietijos pagal realias investicijas į technologijas, gamybą ir įrengimus, taip pat priklauso nuo valiutų kurso palyginamųjų paskaičiavimų. Be to, dažnai neatsižvelgiama į tą faktą, kad Japonijos pramoninė statyba yra daug brangesnė negu Jungtinių Valstijų, dėl ko tiesiogiai sumažėja Japonijos investicijų, skiriamų technologijos naujovėms, procentas. Žodžiu, ne tik

dažnai neįvertinamas Amerikos atsigavimo potencialas, bet ir pernelyg tamsiomis spalvomis piešiamas jos technologijų bei gamybos smukimo, lyginant su dinamiška Japonijos ir Vakarų Europos raida, paveikslas.

Didesnė grėsmė tolesniam globaliniam Amerikos pranašumui glūdi socialinių ir filosofinių jos būklės dimensijų padariniuose. Globaliniam Amerikos vaidmeniui jos yra ne mažiau svarbios nei ekonominiai veiksniai. Jos daro įtaką Amerikos įvaizdžiui likusiame pasaulyje, padidina arba apriboja vaidmenį, kurį Amerika gali atlikti kaip globalinių permainų katalizatorius.

Todėl didžiausią pavojų kelia kolizija tarp sunkiai pagydomų socialinių Amerikos ligų ir vertybių, vis labiau įsigalinčių jos kultūroje ir dvasioje. Pirmosios yra bendras daugelio dešimtmečių diskriminacijos, abejingumo ir pastarojo meto paternalizmo rezultatas. Jo išraiška – didžiulės skurdo, atsilikimo ir atstūmimo salos, atskirtos nuo likusios Amerikos gyvenimo nematomomis prietarų ir paternalizmo, kuris rūpinasi gyvenimo ilginimu, bet ne įprasminimu, sienomis. Tokią padėtį įtvirtina Amerikos konstitucinės sistemos „kamščiai“, trukdantys suderintoms visuomenės „gydymo“ akcijoms, – gal net panaudojant kokias nors privalomo mokymo ir įdarbinimo formas, – todėl milijonai žmonių niekad negalės dalyvauti kuriant visų šlovinamą (ir, deja, tampantį ritualu) Amerikos kaip neribotų galimybių visuomenės įvaizdį.

Reikia pripažinti, kad didesnio pagerėjimo šioje srityje tikėtis neįmanoma, kol nepakis Amerikos visuomenėje vyraujančios vertybės. Nykstant religijai ir patriotizmui dominuo-

* Horatio Algeris (1834–1899) – JAV vaikų rašytojas, parašęs daugiau kaip 100 didaktinių pasakojimų, kurių herojai per sunkų darbą, sėkmę ir gerą elgesį iš vargšų tampa turtuoliais. Dauguma šių istorijų yra visiškai neįtikinamos. – *Vert. past.*

jančia etika tampa Horatio Algerio* filosofija. Jos išvirkščioji pusė yra panieka nevykėliams ir įsitikinimas, kad žmonės patys kalti dėl savo skurdo. Rasizmas, kurio nėra atsikračiusi Amerikos visuomenė, dar labiau didina moralinį nusiraminimą, kai kalbama apie diskriminaciją. Negana to, nuolatinis pagrindinių masinės kultūros tiekėjų dėmesys materialinių gėrybių aukštinimui, vartojimui ir asmeninių norų bei įgeidžių tenkinimo, kaip gero gyvenimo idealo, propagavimui daro žmones aklus socialinėms problemoms ir slopina pasipriešinimą, kuris ilgainiui padėtų atsirasti efektyviai terapijai.

Itin neigiama Amerikos televizijos įtaka Amerikos vertybių formavimuisi buvo pastebėta ir anksčiau. Būtent šis veiksnys tampa svarbiausiu formuojant nacionalinę kultūrą ir esminius įsitikinimus. Savo kandžioje knygoje „Karnavalo kultūra – skonio suprastėjimas Amerikoje" (*Carnival Culture – The Trashing of Taste in America*, 1992) Jamesas B.Twitchellas pažymėjo, kad Amerikos televizija tapo „mediumu, kurio poveikis toks galingas, o turinys toks banalus, kad jam vienam pavyko pašalinti vulgarumą iš šiuolaikinės kultūros, padarant jį norma". Taip atsirado masinė kultūra, kurioje karaliauja verteivos, eksploatuojantys vulgarumo, pornografijos ir net barbariškumo alkį. Toks dekadanso ir hedonizmo viešpatavimas kultūroje negali nedaryti demoralizuojančio poveikio visuomenės vertybėms, griaudamas ir naikindamas gilesnius įsitikinimus.

Televizija ypač kenkia iš kartos į kartą perduodamų tradicijų ir vertybių perimamumui. Pramoginės TV programos – ir net naujienos – lenktyniauja sensacingai pristatydamos tikrovę kaip moralės nesaistomą šviežieną ir pateikdamos materialinių ar seksualinių įgeidžių tenkinimą kaip normalų ir net

patrauklų elgesį. Stebina populiariausių jaunimo programų – taip pat ir gausiausiai žiūrimų diskusijų šou – dėmesys supuvimui ir skandalams, kovai su tradiciniais autoritetais. Tariant žodžiais, kuriuos galima būtų priskirti ortodoksaliam pamokslininkui, bet išspausdintais *The Economist* (1992 m. kovo 28 d.) apžvalgoje, labiausiai žiūrimose paaugliams skirtose Amerikos televizijos programose tėvai paprastai vaizduojami kaip „emociškai nepastovūs, išsituokę, tikri nusikaltėliai inteligentai, dievinantys alkoholį ar kokainą, ar magiškus spiritizmo kristalus". Tai smarkiai apriboja tėvų galimybes perduoti vertybes savo vaikams.

Susilpnėjus pagrindiniam socialiniam vienetui – nuklearinei šeimai – kultūriniai ir filosofiniai šių laikų Amerikos negalavimai pasidaro dar aštresni. Šis susilpnėjimas yra tiesioginis socialinių vertybių, kurias atspindi ir propaguoja visuomenės informavimo priemonės, pasikeitimo padarinys. Šeima suponuoja struktūrą, atsakomybę ir apribojimus. Geram šeimos gyvenimui keliami reikalavimai patys savaime prieštarauja nežaboto hedonizmo prigimčiai, nes įpareigoja aukotis, būti ištikimiems ir jausti atsakomybę. Atvirkščiai, susilpnėjus šeimos ryšiams, individas tampa labiau priklausomas nuo madų, stilių ir vis nepastovesnių įsitikinimų, kurie ilgainiui virsta jam pačiam naudingais egocentrizmo pateisinimais. Visa tai nepadeda atsirasti tvirtiems principams, o tuo labiau – socialiai bendriems pasišventimo kriterijams.

Amerikai aiškiai reikalingas filosofinės savistabos ir kultūrinės savikritikos laikotarpis. Tuomet turės būti suprasta, kad gyvenime vadovaujantis reliatyvistiniu hedonizmu nebelieka socialinių saitų, kad bendruomenei, nepripažįstančiai vienijančių ir absoliučių tiesų, skatinančiai egoistinį jausminių ir materiali-

nių įgeidžių tenkinimą, gresia žlugimas. Tačiau apmąstyti praeitį ir atsinaujinti Amerikai teks daug sudėtingesnėmis nei praeityje aplinkybėmis. Etninė ir kultūrinė Amerikos sudėtis keičiasi neįtikėtinai greitai. 2010 metais vienas iš penkių Amerikos gyventojų greičiausiai bus kilęs iš Lotynų Amerikos, vienas – iš Azijos arba Afrikos, ir tik trys – iš Europos. 2050 metais tas santykis turėtų būti atitinkamai 2–1–2. Kitaip tariant, europietiškasis komponentas per tą laikotarpį sumažės nuo 60 iki 40%. Tai bus visai kitokia Amerika, palyginti su daugiausia europietiška ankstesnių metų Amerika, – naujoji turėtų labiau atspindėti kultūrinius ir filosofinius nesutarimus, kurie jau yra suskaldę pasaulį.

Amerikos visuomenei, kurioje vyravo – ir kurią suformavo – baltųjų anglosaksų protestantiškoji kultūra, virstant globaline mozaika, smarkiai pasikeis vertybės ir, ko gero, dar labiau susilpnės socialinis sutelktumas. Nors tokia permaina gali vėl paskatinti kūrybiškumą ir energiją, – kurių intelektinė ir žmogiškoji nauda yra neginčijama, – ji vis dėlto gali sukelti ir suirutę, potencialiai net susiskaldymą, ypač jei šio proceso metu bus sąmoningai nuvertinta vienijanti kalbos funkcija ir neįteigta bendra politinė filosofija. Bendra kalba ir bendri konstituciniai įsipareigojimai sudaro kultūrinio tautos sutarimo pagrindą, o be jų kultūrinė įvairovė gali nepajėgti išsaugoti socialinio pakantumo. Tokiu atveju Amerikos visuomenei gali iškilti net dezintegracijos grėsmė.

Tokį požiūrį lengva apšaukti rasistiniu, tačiau tai būtų tik bandymas išvengti kylančių problemų ar net pagreitinti jų atsiradimą. Paprasčiausiai negalima nepaisyti didelės tikimybės, kad atkuriant kultūrinę ir etninę pasaulio mozaiką labai diferencijuotoje Amerikoje iš tikrųjų bus dar sunkiau spręsti ša-

lies socialines ir kultūrines problemas. Išties, jei nebus smarkiai pažengta į priekį geranoriškai sprendžiant šias problemas, naujoji mozaika net gali būti partizaninio karo Amerikos miestuose priežastis. Nenorima pasakyti, kad Amerikos etninės sudėties pokytis (šiaip ar taip, beveik neišvengiamas) yra nepriimtinas, tačiau norint, kad reikalingas Amerikai kultūrinis atsinaujinimas įvyktų greičiau, reikia apdairiai išsaugoti pagrindinius kalbinius ir filosofinius nacionalinės vienybės šaltinius.

Tad globaliniam Amerikos pranašumui jos vidinių socialinių ir kultūrinių problemų keliamas pavojus yra dvejopas: viena vertus, visuomenės, kuri vadovaujasi neturinčiais gilesnių žmogiškųjų vertybių kornukopiniais siekiais, įvaizdis gali sumenkinti Amerikos socialinio modelio, ypač kaip laisvės simbolio, globalinį patrauklumą; antra vertus, šis įvaizdis žadina pernelyg didelius itin gausių neturtingojo pasaulio masių materialinius lūkesčius, kurie vargu ar bus kada nors patenkinti, o atsirasiantis nusivylimas tikrai padidins jų pasipiktinimą globaline nelygybe.

3

Beveidžiai varžovai

Jei Amerika veiktų neryžtingai ir nepajėgtų išsaugoti globalinio autoriteto, ar yra varžovų, kurie įstengtų ją pakeisti (arba išstumti)? Kuri iš dabartinių valstybių turi tiek potencialo, – o ypač politinės valios siekti didybės, – kad galėtų prilygti Amerikai pagal keturis svarbiausius globalinės galios komponentus? Kuri gali pademonstruoti pasauliui įtaigią misiją ir paremti ją visos tautos atkaklumu ir energija?

Tautos, neturinčios instinktyvaus, organiško tautinio siekio (kurio net nebūtina aiškiai suformuluoti), negali sukurti didžių valstybių. Tiktai tos tampa visa galva pranašesnės už kitas, kurių kultūroje spontaniškai išsiveržia atkaklus, stiprus atradimų ir pergalių troškimas. Šis troškimas atspindi paslaptingą misijos jausmą, pasireiškiantį nuoširdžiu daugybės individų pasišventimu ir bendru įsipareigojimu pelnyti didingos tautos šlovę.

Įvairiais istorijos laikotarpiais šis ypatingas troškimas, sėkmingai derindamas individų iniciatyvą su kolektyvine gerove, pavertė Romos miestą Europos ir Vidužemio jūros imperija, Anglijos salą – pasauline jūrų imperija, Maskvos kunigaikštystę – žemyno imperija. Panašiai yra buvę Ispanijai, Prancū-

zijai ir net Amerikai po Antrojo pasaulinio karo. Tai buvo pasiekta ne kokio nors pavienio individo valia; nesuskaitoma daugybė individų spontaniškai persiėmė istoriniu siekiu ir atkakliai stengėsi jį įgyvendinti.

Tačiau vien tik valios – individualios ir kolektyvinės – nepakanka. Didžiųjų valstybių iškilimas taip pat yra vidinių fizinių galimybių, kuriomis buvo pasinaudota esant gerai istorinei progai, pasekmė. Momentas, arba istorijos tendencija, turi būti palankūs dominuojančios valstybės-katalizatoriaus suklestėjimui ir jos galimybei pasakyti plačiajam pasauliui kažką svarbaus taip, kad jis istoriškai išgirstų, – nesvarbu, kokia forma: *mission civilisatrice*, doktriniško apreiškimo ar įtaigaus socialinio pavyzdžio. Pagaliau ne mažiau svarbi pakankama ekonominė bei karinė valstybės galios atrama.

Kiek tai, kas buvo anksčiau sakyta, galėtų netolimoje ateityje būti pritaikyta Japonijai ir Europai? Dabartiniame istorijos tarpsnyje tik šios dvi – visų pirma dėl savo ekonominės galios – atrodytų, gali pretenduoti į Amerikos mantiją. Jau tapo madinga laikyti jas Amerikos supervalstybės statuso įpėdinėmis. Kadangi jų situacija ir perspektyvos skiriasi, kiekvieną reikėtų aptarti atskirai.

Kalbant apie Japoniją, tautos valios vaidmuo yra ypatingas. Prieš pusę amžiaus, 1945-ųjų vėlyvą pavasarį, Japonija tiesiogine prasme liepsnojo. Jos ambicijos įgyti globalinę galią kaip pirmaujančios Azijos valstybės – „Azijos bendro suklestėjimo srities“ rėmėjos ir organizatorės – virto pelenais. Penkiasdešimt atkaklių pastangų metų, prasidėjusių įspūdinga Japonijos pergale prieš Rusiją ir pasiekusių apogėjų vienu metu kariaujant ir su Kinija, ir su Amerika, artėjo prie karčios pabaigos – gėdingo ir triuškinančio pralaimėjimo. Tai

buvo vertybių perkainojimo, nevilties ir tam tikra prasme tautinių ambicijų apribojimo metas.

1945 metų balandžio 11-ąją vieną Tokijo universiteto profesorių aplankė jo bičiulis, jaunas Didžiosios Rytų Azijos ministerijos pareigūnas. Jie vienu du ilgai kalbėjosi apie Japonijos karo ir pokario perspektyvas. Pareigūnas buvo rimtas ekonomistas, mėgdavęs kurti ilgalaikius planus. Abu sutiko, kad karas pralaimėtas. Tačiau tai nereiškė, kad visa kita taip pat buvo prarasta. Pasak svečio, Japonijai reikėjo padaryti svarbiausią išvadą iš savo tragiškos patirties, o būtent kad „Japonijai, kuri turi nedaug gamtos išteklių, reikia savo ateities planus sieti su tiksliosios inžinerijos plėtojimu". Savo dienoraštyje profesorius su neslepiamu entuziazmu cituoja svečią, kuris pagrindinę mintį parėmė tokia istorine metafora:

„Vienam neturtingam kariui reikėjo gerų šarvų, bet jis neturėjo pinigų. Tuomet jis nutarė mažiau išleisti valgiui ir taip po truputį susitaupė pakankamai, kad galėtų nusipirkti tikrai puikius šarvus. Kai prasidėjo karas, jis drąsiai stojo į kovą, tačiau jo kūnas buvo nusilpęs po pusbadžiavimo metų. Jis negalėjo pakelti sunkių šarvų ir buvo greitai priešų nukautas.

Štai kas iš tikrųjų nutiko Japonijai. Svečias pasakė, jog nemano, kad nugalėtai Japonijai bus leista vėl apsiginkluoti, tačiau šiuo atveju nėra to blogo, kas neišeitų į gera. Japonija neturi pirmaklasės valstybės savybių, bet ji gali būti nepralenkiama kaip antraklasė valstybė.

Aš sutikau su viskuo, ką jis pasakė. Būčiau iš tiesų laimingas, jei persiginkluoti būtų visiškai uždrausta. Uniformuota armija nėra vienintelė kariuomenės rūšis. Mokslinės technologijos ir kovingumas, apvilkti verslo švarkais, bus mūsų pogrindinė armija. Galima sakyti, šiame Japonijos ir Amerikos kare chaki turės nusileisti verslo švarkams. Šiandien esu nepaprastai geros nuotaikos, nes radau supratingą pašnekovą".

Šią ištrauką galima rasti Japonijos ekonomikos planavi-

mo korifėjaus, aštuntajame dešimtmetyje buvusio užsienio reikalų ministru, Saburo Okitos – žmogaus, kurio gyvenimas rodo, kaip aktyviai Japonija dalyvavo sprendžiant pasaulio reikalus, – autobiografijoje „Japonijos išbandymų metai: mano gyvenamojo meto apmąstymai" (*Japan's Challenging Years: Reflections on my Lifetime*). S. Okita rašo, kad jis su keletu kolegų, nepuldami į nevilties, tuojau pat – nors dar vyko karas – sėdo prie darbo ir ėmė planuoti, kaip po karo atstatyti Japoniją ir kokį rasti jai tarptautinį vaidmenį. Nepalenkiama Japonijos dvasia ir lenktyniavimo aistra turėjo padėti susidoroti su šiuo vaidmeniu, prisimenant priesaką: „Uniformuota armija nėra vienintelė kariuomenės rūšis. Mokslinės technologijos ir kovingumas, apvilkti verslo švarkais, bus mūsų pogrindinė armija".

Tai buvo 1945 metais. Praėjus pusei amžiaus daugelis jau pajuto, kad Amerikos chaki nusileidžia japonų verslo švarkams. Yra pakankamai nepaneigiamų įrodymų, kad Japonijai atgyti padėjo kryptingumas, puikiai nusakytas ką tik pacituotomis nepaprastai atviromis ir istoriškai svarbiomis eilutėmis. Išskirtinis japonų tautinės tapatybės jausmas, tautinės bendruomenės sutelktumas, ypatingas visuomenės gebėjimas jausti bendrą judėjimo kryptį, atkaklių ilgalaikių strateginių tikslų siekis padėjo Japonijai vėl atsidurti priešakinėse pasaulio ekonomikos galiūnų gretose.

Ekonominė Japonijos galia artimiausiais metais stiprės. Net jei Japonijos ekonomikos plėtros tempas sulėtėtų, per artimiausius dvidešimt metų ji įtvirtins įspūdingą antrąją vietą pasaulyje ir gali visiškai pasivyti arba – tai priklausys ir nuo Amerikos laimėjimų – net aplenkti Jungtines Valstijas pagal didžiausią pasaulyje BNP. Duomenų šiai prognozei paremti

yra tiek daug, kad šiuo klausimu net neverta diskutuoti. Tik tebėra neaišku, kiek Japonijos stiprėjimas gali pakenkti pagrindiniams Amerikos pramonės sektoriams ir kiek Jungtinės Valstijos gali atsilikti kaip technologijų ir mokslo lyderė pasaulio ekonomikoje. Taip pat neaišku, kiek Amerika yra finansiškai pažeidžiama didėjant Japonijos spaudimui, turint omenyje nuolatinį deficitą ir didžiulį disbalansą Amerikos prekyboje su Japonija.

Nerimas dėl šių problemų pagimdė Jungtinėse Valstijose tikrų tikriausią šiurpių pranašysčių saviveiklinę industriją, pradedant teorijomis, kad pasaulio supervalstybę Ameriką greit pakeis Japonija, ir baigiant bestseleriais apie atsinaujinusią karinę Amerikos ir Japonijos priešpriešą. Tiesą sakant, Amerikoje, – ir Europoje – vis labiau tikima, kad ateities pasaulyje Japonija ilgainiui įgis visa apimančią galią.

Be abejo, galima rasti daug šią nuomonę patvirtinančių citatų. Gausi – dažniausiai aliarmuojanti – literatūra pranašauja neišvengiamą Japonijos iškilimą į pirmąją vietą pasaulyje. Tokia išvada paprastai daroma atsižvelgiant į ypatingas Japonijos visuomenės savybes ir su jomis susijusį Japonijos ekonomikos plėtros tempą. Apskritai ši išvada yra įtikinama. Teigiama, kad socialinės vertybės suteikia Japonijai išskirtinio konkurencinio pranašumo, palyginti su Amerika, ypač dėl to, kad pagal japonų socialinius prioritetus svarbiausia yra pasišventimas savo kompanijai, po to – savo šaliai, po to – savo šeimai ir tik tada – sau. Amerikos socialinės vertybės yra visai priešingos. Japonijos prioritetai padeda bendruomenei spontaniškai susitelkti dėl bendro tikslo, – prilygstančio valingam didybės siekiui, – kuriam apdairus ir toli į priekį žiūrintis elitas sumaniai suteikia norimą kryptį.

Be abejo, šios išskirtinės savybės, leidusios Japonijai dešimtmetis po dešimtmečio kelti sau vis naujus tikslus, telkti išteklius, vykdyti ilgalaikes mokslinių tyrimų programas ir naudotis santykine jų persvara, padėjo jai nesunkiai atsigauti ir įgyti globalinį ekonominį bei finansinį pranašumą. Be to, dėl palyginti mažų karinių išlaidų ir visuomenės taupumo Japonija galėjo bendrame nacionaliniame produkte išlaikyti santaupų dalį, kuri daugiau nei dukart viršija Amerikos. Tikrosios ne itin slepiamos Japonijos ekonominės sėkmės priežastys yra sritys, kuriose Amerika ypač silpna: taupymas, planavimas bei investicijos, o ne perdėti Amerikos kaltinimai, kad Japonija diskriminuoja jos eksportą. (Remiantis kai kuriais apskaičiavimais, net Japonijai patenkinus visus Amerikos reikalavimus sumažinti prekybos apribojimus, Jungtinių Valstijų prekybos su Japonija deficitas sumažėtų tik apie 20%.)

Nors duomenys ir nėra patikimi, lyginant perkamąją galią, – visiškai aišku, kad Japonija, turėdama daug mažesnį nei Amerikos BNP, jau beveik prilygsta jai mokslinių tyrimų srityje. 1991 metais japonai gavo daugiausia patentinių atskaičiavimų Jungtinėse Valstijose: pirmąsias keturias vietas užėmė Japonijos korporacijos, nustumdamos Amerikos korporaciją į penktąją vietą. Tų pačių metų Japonijos ekonominio planavimo agentūros tyrimų ataskaitoje buvo konstatuota, kad nors Amerika 43 srityse vis dar pirmauja pagal svarbiausias technologijas, Japonijos firmos ne per daugiausia atsilieka – jos pirmauja 33 srityse. Maža to, jeigu Japonijos ekonomikos plėtros tempas liks 2 kartus didesnis negu Amerikos ir jeigu jenos kursas pakils iki santykio 100 už 1 dolerį (abu „jeigu“ drąsūs, bet pakankamai realistiški), maždaug po dešimtmečio Japonijos BNP susilygins su Amerikos.

Labai tikėtina, kad pasiektas ekonominis pranašumas („mokslinių technologijų ir kovingumo“ derinio dėka) suteiks japonams tautinio pasididžiavimo ir padidins jų politines ambicijas. Jau aišku, kad japonų nacionalizmas stiprėja. Japonų karinės dorybės vėl tapo populiariomis literatūros ir visuomenės informavimo priemonių temomis. Net žinomas kaip internacionalistas buvęs Japonijos ministras pirmininkas Jasuhiro Nakasone išdidžiai kalbėjo apie rasinį japonų homogeniškumą, tuo aiškindamas intelektualinį Japonijos pranašumą prieš rasiniu ir etniniu požiūriu heterogenišką Ameriką; jis aukštino gerąsias „Jamato“ tradicijos ypatybes ir įvairiapusį jų pranašumą. Japonų tautinės didybės propaguotojai (pradedant atvirai kalbančiu politiku Shintaro Ishihara ir baigiant tarptautinio verslo lyderiu Akio Morita) šneka apie išskirtinį Japonijos vaidmenį, o atviros nepagarbos Amerikai protrūkiai rodo pretenzijas į vadovaujantį pasaulinį, paremtą ekonomine galia, vaidmenį.

Šias pretenzijas gali pakurstyti nesutarimai su Jungtinėmis Valstijomis. Kiekviena visuomenė yra linkusi kitas matyti kreivame veidrodyje ir pro padidinamąjį stiklą. Daugelis japonų mano, kad amerikiečiai gyvena žlungančioje valstybėje. Jie piktdžiugiauja dėl kiekvieno tikro ar tariamo Amerikos trūkumo, jie ryte ryja kiekvieną knygą ar straipsnį, – paprastai pačių amerikiečių parašytą, – kuris vaizduoja Ameriką riedančią istorijos nuokalnėn. Savo ruožtu amerikiečiai Japonijoje mato visuomenę, kuri vadovaujasi vien savanaudiškais ekonominiais motyvais ir nesąžiningai naudojasi Amerikos karine priedanga, kad užverstų Ameriką savo pramonės bei technologijos produktais ir atimtų iš amerikiečių darbą.

Kita vertus, amerikiečiai, iš esmės patvirtindami japonų

nuopelnus, tačiau vis tiek kritikuodami jų verslą ir prekybą, toliau kursto antiamerikietiškas japonų nuotaikas, kurias kelia įtarimas, jog perdėtas amerikiečių dėmesys Japonijos ekonomikos grėsmei turi rasinį pagrindą. Dėl to atsiranda emocinė japonų nacionalizmo motyvacija, kuriai įmanoma suteikti politinę ir šovinistinę kryptį, ir kai kuriems japonų politikams jau norisi tai daryti.

Jų veiklą gali palengvinti neapdairi Jungtinių Valstijų politika, ypač Amerikos ir Japonijos saugumo santykių srityje. Žiūrint iš istorinės perspektyvos, įprasta Jungtinių Valstijų politika, kuria buvo siekiama paskatinti Japoniją imtis aktyvesnio tarptautinio vaidmens karinio saugumo srityje ir padidinti karines išlaidas, kelia abejonių dėl regioninio stabilumo ir Amerikos nacionalinių interesų. Žinoma, iš siaurai suprantamų geopolitinių sumetimų gal ir reikia versti Japoniją prisiimti didesnius karinius įsipareigojimus. Atsižvelgiant į įprastas tarptautines normas atrodo keista, kad šalis, turinti apie 120 milijonų gyventojų ir užimanti antrą vietą pasaulyje pagal BNP dydį, liktų beveik bejėgė savo stiprių kaimynų akivaizdoje ir priklausytų vien nuo tolimo sąjungininko, buvusio priešo ir dabartinio ekonominio varžovo teikiamos karinės globos.

Taigi tam tikras karinių Japonijos galimybių padidėjimas regione atrodo esąs pateisinamas ir pageidautinas. Dėl to sumažėtų Amerikos atsakomybė, o Japonija taptų savarankiškesnė ir labiau pasitikinti savimi. Negana to, nestabiliame pasaulyje, kuriame saugumą užtikrina tarptautinis bendradarbiavimas, Japonijos atsisakymas dalyvauti tarptautinėse taikos palaikymo operacijose gali būti traktuojamas kaip nusižengimas. Bent jau toks buvo Amerikos argumentas, nuolat spaudžiant Tokiją prisiimti didesnius tarptautinio saugumo už-

tikrinimo įsipareigojimus. Amerikos kariniai strategai taip pat nesiliauja raginę japonų didinti savo karinę atsakomybę už Tolimųjų Rytų jūrų ir oro erdvės saugumą.

Tačiau vargu ar išmintinga istorijos požiūriu Jungtinėms Valstijoms taip skatinti ir net spausti Japoniją suaktyvinti savo karinį vaidmenį. Toks išorinis Amerikos raginimas palaipsniui padėjo panaikinti draudimus japonams naudotis tradiciškesniais pasaulinės galios atributais. Šie draudimai – nors jie nepanaikino japonų tautinių ambicijų siekti pasaulinio statuso (jos išliko pakankamai stiprios, nežiūrint Japonijos pralaimėjimo Antrajame pasauliniame kare) – turėjo teigiamą poveikį, nukreipdami Japonijos dalyvavimą pasaulio reikaluose švelnesne „civiline" linkme.

Būtų didžiausia istorijos ironija, jei trumparegiška Amerikos politika pateisintų ir atgaivintų tradicinius imperinius Japonijos siekius. Laikui bėgant Japonija galėtų smarkiai išplėsti savo karinę pramonę, o Amerikos ir Japonijos saugumo interesai pamažu išsiskirtų. Pažymėtina, jog viešas Jungtinių Valstijų spaudimas Japonijai raginant ją aktyviau įsitraukti į Persijos įlankos karo veiksmus 1991 metais paskatino vieną žinomą japonų verslininką pareikšti (*Yomiuri Shimbun*, 1991 m. gegužės 20 d.), kad JAV karinės pajėgos turėtų palikti Japoniją, Japonijos ir Amerikos saugumo sutartį reikėtų peržiūrėti ir kad „Tokijas turėtų bendradarbiauti su Seulu ir Pekinu, kuriant nepriklausomą nuo supervalstybių Azijos saugumo sistemą".

Todėl būtų metas paklausti, ar gali ambicingai kylanti Japonija iš tikrųjų sudaryti grėsmę globaliniam Amerikos pirmavimui, jei Japonija apsiribos ekonominės supervalstybės statusu, ir ar gali pati Japonija tapti visais atžvilgiais globali-

ne supervalstybe, ypač jei Amerika ją skatins siekti tradicinių politinių ir karinių supervalstybės atributų?

Svarstydami nešališkai ir nekreipdami dėmesio į susierzinimą dėl prekybinių nesutarimų (nekalbant apie iracionalias antijaponiškas emocijas), prieisime prie skeptiškų išvadų. Visų pirma globalinis ekonominis Japonijos pirmavimas nėra iš anksto nulemtas, kadangi labai daug kas priklauso nuo Amerikos konkurencinės reakcijos (kuri, kaip buvo minėta, jau prasidėjo). Negana to, Japonijos priklausomybė nuo užsienio prekybos, žaliavų, taip pat jos gyventojų senėjimas smarkiai riboja Japonijos spartesnės plėtros galimybes. Ypač rimta kliūtis ilgalaikėms Japonijos perspektyvoms yra jos demografinė dinamika. Apskaičiuota, kad 2010 metais gerokai daugiau Japonijos gyventojų, palyginti su Amerikos, pateks į neproduktyvaus amžiaus – 65 ir daugiau metų – grupę, dėl ko smarkiai sumažės Japonijos santaupų ir investicijų augimo tempai.

Maža to, ekonominiai Japonijos prioritetai po truputį pradeda keistis. Ekonominio planavimo agentūros 1992 metų viduryje parengtas penkmečio planas ragina Japoniją tapti pasaulio aplinkosaugos lydere ir kelti japonų gyvenimo lygį didinant vidaus vartojimą ir nebekreipiant tiek dėmesio gamybai eksportui. Panašu, kad ilgainiui šie visuotinių prioritetų poslinkiai ne tik atsilieps japonų gyvenimo būdui, bet ir pakeis jų ekonomikos plėtros spartą bei turinį.

Be to, ekonominė galia pati savaime nevirsta politine. Ši taisyklė ypač tinka ekonominei supervalstybei, kuri nesiūlo pasauliui jokios socialinės ar filosofinės vizijos ir kurią ypatingai lengvai pažeidžia bet kurie tarptautiniai konfliktai ar paprasti sutrikimai. Japonijos potencialaus siekio tapti pasaulio supervalstybe galimybių ribas rodo jos užsienio pagalbos pa-

tirtis. Japonija šiandien yra dosniausia užsienio pagalbos teikėja pasaulyje, gerokai aplenkianti Ameriką, tačiau už savo dosnumą ji gauna palyginti mažus politinius dividendus. Taip yra todėl, kad dauguma šios pagalbos gavėjų ją vertina kaip tam tikrą mokestį – arba privilegiją – už galimybę naudotis jų gamtos ištekliais ar patekti į jų vidaus rinką. Didžiausi politiniai Japonijos dividendai tėra mažesnis priešiškumas japonams, tačiau plačiai paplitęs įsitikinimas, kad japonai yra savanaudžių tauta, nuo to beveik nesikeičia.

Šis nenoras patikėti Japonijos gerais ketinimais atsirado pirmiausia dėl to, kad ji tik daro įtaką pasauliui, tačiau su juo nebendrauja. Kaip visuomenė, ji nesiūlo pasauliui nei patraukliaus socialinio modelio, nei reikšmingos misijos. Skirtingai nuo Amerikos, dėl savo kultūros homogeniškumo Japonija mažiau pritampa prie vis atviresnio ir organiškesnio pasaulinio politinio proceso. Amerika yra pasaulis mikrokosme; uždaroji Japonija skiriasi nuo likusio pasaulio. Todėl Amerikos lyderystė atrodo esanti natūralesnė ir labiau priimtina. Priešingai, Japonijos pastangoms tapti pasaulio lydere būtų instinktyviai priešinamasi kaip svetimam ir organiškai priešiškam dalykui.

Be to, sausakimšų Japonijos miestų įvaizdis kitiems nekelia noro mėgdžioti tokį gyvenimo būdą ar gėrėtis juo. Kalba – sunki ir daugiau niekur nepaplitusi – taip pat stiprina atskirumo ir nuotolio įspūdį. Politika – adaptuota Japonijos kultūrinėms sąlygoms Amerikos demokratija – pasižymi korupcija ir slaptumu, o tradicinis pavaldumas ir asmeninės politinės kunigaikštystės ne mažiau svarbios negu formalios konstitucinės struktūros. Vienas Japonijos politinis veikėjas yra pasakęs: „Mūsų šalis turi pirmarūšę ekonomiką, antrarūšį gyveni-

mo lygį ir trečiarūšę politinę sistemą". Vargu ar toks derinys padės globalinę ekonominę galią ir net atsirandančią karinę jėgą paversti veiksmingu globaliniu autoritetu.

Japonijos ekonominė galia egzistuoja tik dėl palyginti stabilios ir saugios padėties pasaulyje. Kadangi šis stabilumas ir saugumas priklauso nuo kitos supervalstybės sprendimų, – ir geros valios, – Japonija privalo jos paisyti, nebent norėtų prisišaukti nelaimę. Kuo Japonija turtingesnė, tuo labiau ji priklauso nuo šio pasaulio stabilumo. Pavyzdžiui, esama požymių, kad Azijos žalios naftos gavyba ir eksportas nesugebės patenkinti augančių Japonijos poreikių. Todėl Japonijos priklausomybė nuo importo iš Persijos įlankos – regiono, kuriame viešpatauja Jungtinės Valstijos, – šį dešimtmetį smarkiai padidės, kaip ir trapi Japonijos priklausomybė nuo stabilių ir normalių tarptautinių sąlygų.

Didelė Japonijos politinio ir verslo elito dalis pakankamai blaiviai istoriškai mąsto ir supranta, kad plėsdama savo karines galimybes Japonija negali tikėtis atsikratyti išorinės priklausomybės. Tiesą sakant, japonai išmintingai nepaisė klaidinančių Amerikos raginimų didinti karinį vaidmenį. Tačiau jei šis jų nenoras sumažėtų ir Japonija, pasiremdama įspūdingu BNP ir ypač tautos technologiniais įgūdžiais, imtųsi plėsti savo karines pajėgas, tai dar nereikštų, kad ji tuo padidintų savo pasaulinę politinę galią. Iš tikrųjų tokios plėtros padariniai gali būti Japonijai visai nenaudingi.

Tam yra viena rimta priežastis. Skirtingai nuo Europos, kur Vokietijos perginklavimą griežtai kontroliavo NATO (Vokietija neturėjo net savarankiško generalinio štabo), be to, jį kompensavo ekonominė ir didėjanti politinė Europos integracija, kariniu požiūriu galinga Japonija būtų niekieno ne-

saistoma visoje Azijoje. Tai automatiškai pažadintų istoriškai motyvuotą kitų tautų baimę ir neapykantą, kas grėstų Japonijos užsienio investicijoms ir pakenktų jos prekybai. Tai galėtų paskatinti sudaryti prieš Japoniją nukreiptas koalicijas ir beveik tikrai sukurstytų smarkų priešiškumą Korėjoje ir Kinijoje, o galiausiai ir Amerikoje, kad ir koks būtų jos vaidmuo griaunant pradines Japonijos abejones dėl persiginklavimo.

Kariniu požiūriu galinga Japonija greitai taptų izoliuota šalimi. Tai savaime užkirstų kelią Japonijos galią paversti jos lyderyste. Amerikos karinė galia – išties net jos kariuomenės buvimas užsienyje – tam tikru mastu buvo karštai pageidaujama europiečių, korėjiečių ir net pačių japonų. Tačiau sunku įsivaizduoti Azijoje ar kitur šalį, kuri pritartų Japonijos savarankiškos karinės galios atsiradimui. Negailestinga realybė yra tokia, kad militarizuota Japonija galėtų tapti veikiau destruktyvia nei konstruktyvia supervalstybe.

Tad ginkluotos, bet savarankiškos Japonijos ekonominei galiai, atsiradusiai dėl nenutrūkstamo ir vis besiplečiančio tarptautinio bendradarbiavimo ir nuo jo priklausomai, grėstų laipsniškas nusilpimas. Iš tikrųjų visapusiškos karinės galios siekis (peržengiantis kai kuriuos pakankamai įspūdingų, bet iš esmės gynybinių Japonijos karinių pajėgų patobulinimus) paplautų potencialiai politiškai įtakingos valstybės ekonominius pamatus. Tai būtų savižudiška politika net vien ekonomikos atžvilgiu.

Pažymėtina, kad pastabūs Kinijos apžvalgininkai, iš arti stebintys augančią Japonijos galią, priėjo prie išvados, kad vis dėlto Amerikos ir Japonijos skilimas mažai tikėtinas. Šis klausimas neabejotinai svarbus Kinijos politikos strategams, todėl jų nuomonė verta dėmesio. Nors Kinijos strateginiai ana-

litikai tikisi, kad ekonominiai nesutarimai tarp Japonijos, Jungtinių Valstijų ir Europos Bendrijos didės, jų išvadoje (remiantis Pekino Tarptautinių strateginių tyrimų instituto 1991 m. kovo mėn. ataskaita Nr.1) sakoma, jog „Jungtinės Valstijos ir Japonija netaps priešais", nes Japonijos galią riboja didėjanti Amerikos ir Japonijos tarpusavio priklausomybė bei tarptautinio ekonominio bendradarbiavimo plėtra.

Japonijos lyderiai-realistai šiuos apribojimus pripažįsta. Jie vis aktyviau ragina japonus geriau suvokti pareigą vykdyti tokią makroekonominę politiką, kuri padidintų struktūrinį vartojimą ir šiek tiek sumažintų einamųjų sąskaitų perviršį. Jie taip pat ragina japonus surasti naują ir tikrai konstruktyvų globalinį vaidmenį, ypač vystymosi srityje. Jie pripažįsta, jog Japonija suinteresuota, kad Amerika būtų gyvybinga, o ne silpna ir kerštinga. Šiek tiek švelnesniu tonu jie kalba apie Japonijos tikslus ir pabrėžia, kad Japonija yra nauja „civilinė" jėga, artimai susijusi su Amerika ir siekianti globalinio „viceprezidento" vaidmens (taip yra pasakęs vienas Japonijos lyderis). Jų manymu, artimi ryšiai su Amerika, galbūt net tam tikra neaiškiai apibrėžta partnerystė, o ne atviras iššūkis Amerikos vadovavimui yra geriausia ryškėjančio Japonijos globalinio statuso garantija.

Be abejo, šiai partnerystei teks įveikti tebesitęsiančią vidaus trintį, bet greičiausiai keisis ir jos pavidalas. Amerikos ir Japonijos ekonominės tarpusavio priklausomybės realumas jau pradėjo skverbtis į abiejų šalių politinio elito mąstymą ir ekonominio elito praktiką. Japonijos prisijungimas prie Šiaurės Amerikos laisvos prekybos sutarties (NAFTA) yra kur kas labiau tikėtinas negu Amerikos ir Japonijos konfliktas. Net įmanoma, kad galiausiai abipus Ramiojo vandenyno susikurs

JAV ir Japonijos bendrija (kitur aš ją esu pavadinęs *Ameripon*). Šiam procesui būdinga tai, kad tyliai pripažįstama, jog atviras Japonijos iššūkis globalinei Amerikos lyderystei veikiau sprogs kaip muilo burbulas nei leis Japonijai užimti Amerikos vietą.

Na, o kaipgi Europa? Kaip alternatyvi kandidatė į pasaulio lyderės vietą, Europa stipri ten, kur Japonija silpna. Todėl jai lyg ir lengviau panaudoti savo ekonominį potencialą, skleidžiant įtaigią socialinę misiją pasaulyje arba siekiant globalinės karinės galios. Ji turi kultūrinių ir kalbinių savybių, dėl kurių tampa svarbia ir katalizuojančia organiško globalinio politinio proceso dalyve. Valstybių lygiu ji tebeturi didžiulę karinę galią. Be to, bendros karinės organizacijos sukūrimas Europoje nesukeltų tokių žalingų politinių ir ekonominių padarinių, kurie atsirastų dėl Japonijos pastangų įgyti didelę karinę galią.

Be to, Europa potencialiai turi panašių kaip ir Japonija galimybių pavyti ir pralenkti Jungtines Valstijas pagal ekonominį bei finansinį pajėgumą – ji tai jau padarė pagal pasaulinės prekybos apimtį. Europiečių santaupų vidutinis lygis, kaip ir japonų, yra daug aukštesnis už amerikiečių. Europos technologijos taip pat yra konkurencingos. Jau minėtoje Japonijos ekonominio planavimo agentūros tyrimo ataskaitoje pažymima, kad Europos firmos pirmauja 34 iš 110 svarbiausių tirtų technologijos sričių. Europa ne tiek priklauso nuo išorinio pasaulio kiek Japonija: jos didesnė teritorija, didesnė vidaus prekybos dalis, prieinamesni gamtos ištekliai. Pagaliau, kaip ir Japonija, Europa istorijoje ne kartą apibrėždavo savo misiją, todėl sugeba siekti didybės.

Misija, kurią Europa galėtų skleisti pasaulyje, – aišku, pri-

klausomai nuo tolesnės Europos raidos ir jos vienijimosi, – būtų to, kas yra geriausia Amerikos gyvenimo būde, atmetus jo blogybes, ekstrapoliacija. Europos šiaurės vakarų regione gyvenimo lygis yra palyginamas su Amerikos, tačiau jo nemenkina miestų smukimas. Jos dabartinės rasinės ir etninės problemos nėra tokios didelės kaip Amerikoje. Miestų lūšnynų šioje Europos dalyje beveik nėra, ir, pavyzdžiui, tik 5% Vokietijos vaikų gyvena skurde, tuo tarpu Amerikos – daugiau nei 22%.

Maža to, Vakarų Europa gerokai pažengė plėtodama socialinę politiką, kuri neslopina kūrybiškos privataus verslo iniciatyvos ir drauge užtikrina individui daugiau nei minimalias saugaus gyvenimo reikmes. Bent jau Vokietijoje, Skandinavijos ir Beniliukso šalyse bei Prancūzijoje sveikatos apsauga, motinystės pašalpos, socialinės pensijos, mokamos atostogos, nedarbo pašalpos, kaip ir puiki pradinio bei vidurinio mokymo sistema, net pranoksta Amerikos modelį. Pagaliau ne mažiau svarbu tai, kad nusikalstamumas ir narkotikų paplitimas čia kur kas mažesni.

Tai leidžia manyti, kad netolimoje ateityje Europa galėtų tapti pasaulio bendruomenės valstybe-katalizatoriumi. Jos vertingos filosofijos ir meno tradicijos galėtų suteikti Amerikos masinei kultūrai, kuriai Europos jaunimas tapo labai imlus, daugiau intelektualaus turinio ir taip bent kiek sumažinti jos bukumą ir vulgarumą. Europos aukštojo mokslo centrai, ypač esantys Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje, vis dar saugo savo patrauklumą, nors Amerikos aukštosios mokyklos laikomos geriausiomis pasaulyje.

Kultūrinis Europos heterogeniškumas – dar vienas jos turtas. Prancūzų, anglų, ispanų, portugalų ir vokiečių kalbos ka-

daise užkariavo didelę pasaulio dalį ir vis dar išlaiko ten savo įtaką. Susivienijusi Europa greičiausiai bus trikalbė ir galės mesti iššūkį vyraujančiam globaliniuose pašnekesiuose Amerikos balsui, be to, ji neturės problemų, iškylančių Japonijai aktyviai dalyvaujant pasaulio politiniame ar intelektualiniame dialoge.

Nors religijos įtaka Europos kultūrai gerokai sumažėjo ir Europa šiandien – net labiau už Ameriką – iš esmės yra pasaulietinė visuomenė, tačiau bendrų krikščionybės tradicijų įtaka išlieka. Tai suteikia Europai tvirtus bendros etinės sistemos pagrindus, o jos kultūrai – universalų filosofinį pritaikymą. Dėl šios aplinkybės dar labiau stiprėja Katalikų bažnyčios Šventasis sostas, kuris ypatingais saitais sujungia milijonus Lotynų Amerikos, Afrikos ir Azijos krikščionių. Skirtingai nuo Japonijos, Europa savo dvasia ir kūnu visuomet buvo labiau universali negu uždara.

Europos tautoms būdingas giliai glūdintis didybės siekis. Istorijoje tai reiškėsi dinamiška atradėjų, o vėliau – imperijų kūrėjų veikla bei kur kas tragiškiau – brolžudyste, kurios padarinys XX amžiuje – politinė Europos savižudybė. Šiuolaikinėje istorijoje didybės siekis įsikūnijo europietiškos tapatybės, kurią ryžtingiausiai siekia įkūnyti Vokietija ir Prancūzija, paieškose. Charles de Gaulle, turbūt išraiškingiausiai apibūdinęs tautinį didingumą, buvo apsėstas idėjos, kad tikroji didybė gali būti pasiekta tik bendromis Europos pastangomis bendruose Europos namuose iki Uralo, – ypač, jei tam vadovaus Prancūzija.

Didžiausią akstiną Europai susivienyti davė šio bendro siekio pagimdyta visuotinė nuostata. Daugelis suvokia, kad susivienijusi Europa ne tik visam laikui atsikratytų destruktyvių

tautinių konfliktų, kenkiančių visoms šalims, bet ir automatiškai taptų pranašiausia pasaulinio lygio supervalstybe. Dėl giliai viduje paslėptų tautinių ambicijų daugeliui vokiečių, britų ir prancūzų, ypač jų politiniam elitui, ši vizija atrodo neįprastai patraukli. Šlovingos praeities ir net neišsipildžiusių tautinių troškimų istorija yra itin svarbus šaltinis kuriant vieningą ir pagaliau galingą Europą.

Politiškai susivienijusiai Europai reikalinga karinė galia. Nors Amerika ir prieštarauja dėl karinio Europos bloko už NATO ribų steigimo, politinis Europos susivienijimas beveik neišvengiamai pagreitintų ir europiečių karinių pajėgų integraciją. Prancūzų ir vokiečių daliniai veikiausiai sudarytų branduolį, o prancūzų ir britų branduolinės pajėgos savaime yra rimta Europos branduolinio atgrasinimo priemonė. Kadangi numatyta gerokai sumažinti JAV bei Rusijos branduolinių raketų paleidimo sistemų ir kovinių galvučių skaičių pagal 1992 metų susitarimą, įgyvendinant jį per artimiausią dešimtmetį, dar labiau padidės santykinė strateginė Europos karinės galios reikšmė.

Kitaip negu Japonijoje, ši potenciali raida nesukeltų nei politinės Europos izoliacijos, nei negatyvių ekonominių padarinių. Visiškai priešingai. Daugelis mano, jog susivienijusi Europa ir bendros Europos karinės pajėgos yra geriausia garantija, kad nebus atgaivinti tradiciniai Europos konfliktai. Platesniame žemyno kontekste Vokietijos įtaka turės susilpnėti, taip pagaliau padedant tašką XX amžiaus iššūkiui Europos galių pusiausvyros istorijoje, kai Vokietija iškilo kaip galingiausia tautinė Europos valstybė. Todėl kariniu atžvilgiu savarankiška Europa būtų vertinama greičiau kaip globalinį stabilumą įtvirtinanti, o ne kaip kelianti pavojų jėga.

Pagaliau akivaizdu, kad Europa turi pakankamai galimybių pasivyti ir pralenkti Ameriką net ekonomine galia. Turėdama kur kas daugiau gyventojų – ir labiau išsimokslinusių – bei didesnę negu Amerikos vidaus rinką, taip pat didesnę nei Amerikos užsienio prekybos apimtį bei jau dabar didesnį negu Amerikos visuminį BNP, susivienijusi Europa automatiškai gerokai pranoktų Jungtines Valstijas ir Japoniją. Ji taip pat būtų sunkiai įveikiama konkurentė. Europos reakcija į ekonominį Japonijos iššūkį – nors ir ne tokia politiškai aštri kaip JAV – jau parodė tai, kad Europa pasiryžusi ne tik nepasiduoti, bet ir sutinka dalyvauti atkakliame prekybos diskriminacijos žaidime. Ar ji taptų „Europos tvirtove", ribojančia pasaulinę laisvąją prekybą, ar (labiau tikėtina) palyginti atvira, bet labai konkurencinga vieninga rinka – šiaip ar taip, Europos ekonominis potencialas yra puikus pagrindas siekti karinės galios, kultūrinės įtakos ir galų gale globalinio politinio svorio.

Šis ekonominis potencialas Europoje jau gerokai yra pakeitęs jos ateities santykių su Amerika vertinimą. Geriausiai šie pokyčiai atsiskleidžia palyginus dvi labai populiarias Europoje knygas. Pirmoji knyga, kurios autorius yra Jeanas-Jacques Servanas-Schreiberis ir kurios originalo pavadinimas yra *Le Défi Américain* (1975), pranašavo, kad pasaulyje viešpataus Amerika, o Europa, gerokai atsilikdama, bus antroje vietoje, neįstengdama varžytis arba sėkmingai susidoroti su Amerikos korporacijomis, vis labiau kontroliuojančiomis pasaulio rinkas. Antrojoje knygoje, kurią neseniai parašė Jacques Attali – *Lignes d'Horizon* (1991), – pateikiamas visiškai kitoks vaizdas: joje džiūgaujama dėl tariamo Amerikos žlugimo ir pranašaujama, kad Europa, aplenkusi ir Ame-

riką, ir Japoniją, bus svarbiausia pasaulio jėga ir jo katalizatorius.

Ar pagrįsta ši naujausia radikali pranašystė? Kokia iš tikrųjų yra tikimybė, kad Europai pavyks paveržti Amerikos mantiją? Minėtos knygos puslapiuose galutinė išvada grindžiama viena fundamentalia ir be galo svarbia, tačiau dar labai abejotina prielaida, kad Europa neapsiribos vien ekonomine sąjunga – ji sukurs politinę sąjungą ir dėl to išaugs jos karinė galia. Šiais toli siekiančiais argumentais iš esmės teigiama, jog Europa turi kur kas daugiau negu Japonija *galimybių* iškilti kaip Amerikos varžovė, – *tačiau tai dar nereiškia, kad Europa tikrai tai padarys.*

Iš tikrųjų vargu ar artimiausioje ateityje Europa įstengs pasiekti tikrą politinį susivienijimą ir apibrėžti savo karinę tapatybę. Nors mažai tikėtina, kad vienijimosi procesas būtų visiškai sustabdytas, – ir beveik akivaizdu, jog jis nebus nukeltas į tolimą ateitį, – tačiau greičiausiai integracija vyks sunkiai, pažangos tėkmė bus pertraukiama regreso tarpsnių. Taigi mažai tikėtina, kad jau netrukus Europa iškils kaip politiškai susivienijusi pretendentė į išskirtinį Amerikos pasaulinį statusą. Žinoma, tai įmanoma, tačiau negreit.

Šią raiškią prognozę lemia kelios priežastys. Pirmoji susijusi su įvairiomis vidaus ir išorės kliūtimis, kurios trukdo sklandžiam politiniam vienijimuisi, antroji – su saugumo problemomis, atsirandančiomis dėl gana sunkiai nustatomų Europos ribų, ir trečioji – su neigiama kai kurių svarbiausių Europos valstybių vidaus tendencijų įtaka globalinei Europos misijai.

Europa yra pasirengusi vienytis į sąjungą, tačiau ir šios sąjungos turinys, ir geografinės jos ribos tebėra karštų ginčų

objektas. Per 1992 metų viršūnių susitikimą Mastrichte Europos Bendrija įsipareigojo jau šiame dešimtmetyje ir politiškai, ir ekonomiškai tapti Europos Sąjunga, 1997 metais (vėliausiai 1999-aisiais) įvesti bendrą valiutą, o bendrą rinką sukurti 1993 metais. Tačiau tai bus procesas, kai sudėtingi finansiniai ir ekonominiai, taip pat politiniai klausimai turės būti sprendžiami palaipsniui su nuolatine ir konkrečia įvairių Europos rinkėjų grupių parama. Iš esmės tai reiškia, kad kliūtis teks šalinti pamažu vedant sudėtingas derybas, kurių rezultatus valstybės paskui dar turės patvirtinti vidaus politiniais sprendimais.

Turint omenyje dabartines politines ir institucines atsigaunančios Europos realijas, joks kitas būdas netinka. Anksčiau, kai Europa buvo nualinta dviejų karų ir priklausoma nuo Amerikos sprendimų, tokią sąjungą galbūt buvo įmanoma sudaryti ir greičiau. Dabar tokios galimybės nebėra. Sudėtingas procesas reiškia, jog strateginiai nesutarimai dar ne kartą išplauks į paviršių, jog vis iškils jau lyg ir išspręsti klausimai. Tikėtina, kad neigiamai sureagavus vienos Europos šalies rinkėjams kitos šalies rinkėjų reakcija bus teigiama, trečios vėl neigiama ir t.t. Tad nenuostabu, kad Mastrichto tvarkaraštis vėluoja.

Be to, Europos integracijos masto klausimas dažnai susikirs su istoriškai aktualiu susivienijusios Europos ribų klausimu. Ši problema atsirado Europos darbotvarkėje suirus sovietiniam blokui. Jos nebeįmanoma apeiti ne tik šnekant apie EFTA (*European Free Trade Area*; Europos laisvosios prekybos zona) šalis, bet ir apie pokomunistinį Lenkijos, Vengrijos ir Čekoslovakijos (vėliau suskilusios į dvi šalis) trikampį. Šios Vidurio Europos šalys atkakliai sieks narystės Europos Bendrijoje, nes laikys tai išsigelbėjimu nuo savo vidaus bėdų.

Taip atsiranda dviejų svarbiausių XXI amžiaus pradžios Europos koncepcijų kolizija: pirmoji numato, kad ekonomiškai integruota Europos Bendrija netrukus turės tapti Europos Sąjunga, šiame dešimtmetyje ją papildys EFTA šalys, o Vidurio Europos trikampiui bus suteiktas ne daugiau kaip asocijuoto nario statusas; tuo tarpu pagal antrąją koncepciją numatoma daug platesnė Europa, į kurią dar šį dešimtmetį turėtų būti pakviesta ir EFTA, ir Vidurio Europa. Pirmoji greičiausiai būtų labiau politiškai susitelkusi ir linkusi vėliau sudaryti grynai karinį susivienijimą (Prancūzijos ir Vokietijos dalinių pagrindu), antroji neišvengiamai šiek tiek sumažintų glaudžią politinę tarpusavio priklausomybę (todėl britai tokie palankūs būtent jai).

Pagal pirmąją koncepciją Vokietijai neturėtų likti labai daug vietos politiniams manevrams, pagal antrąją Vokietija, kaip pagrindinė Amerikos partnerė žemyne, greičiausiai galėtų laisviau „operuoti" savo nacionaline politika, galbūt neatsisakant ir tam tikrų Vokietijos bei Rusijos susitarimų galimybės. Pagal pirmąją koncepciją politinis vadovavimas greičiausiai būtų pagrįstas nuolatiniu Prancūzijos ir Vokietijos bendradarbiavimu, pagal antrąją tiek Jungtinė Karalystė, tiek Jungtinės Valstijos turėtų daugiau galimybių daryti įtaką Bendrijai.

Vargu ar šios problemos išnyks, dėl jų nuolat kils svarbiausių Europos veikėjų konfliktai. Negana to, net jei integracijos gilinimo procesas vyktų tiesia linija, jos poreikio plėstis taip pat neįmanoma ignoruoti. Nauji nariai tikrai belsis į Europos Bendrijos duris, o jų neįsileidus gali būti politinių nesklandumų, ypač Vidurio Europoje. Tad greičiausiai tam tikras Europos integracijos gilinimo ir plėtimo strategijų de-

rinimas yra neišvengiamas, kas automatiškai apsunkina politinės vienybės siekį.

Šiaip ar taip, siekiant tos vienybės dar reikia įveikti europiečių nacionalinių tapatybių ir specifinių nacionalinių interesų priešpriešą. Prancūzija, atrodo, iš tikrųjų norėtų tapti didesnės Europos dalimi, net sutiktų, kad jos valstybinis suverenitetas svarbiausiais politiniais klausimais būtų priklausomas nuo naujosios Europos valdžios, – tačiau tik tokiu atveju, jei politiškai susivienijusiai Europai vadovautų Prancūzija (Vokietijai tyliai sutinkant ir bendradarbiaujant). Vokietija yra pasirengusi nuraminti europiečius, būgštaujančius dėl jos galios, ir tapti išties integruota Europos dalimi su sąlyga, kad kitos Europos šalys taip pat bus visiškai integruotos ir kad Vokietijos vadovavimas ekonominiams ir finansiniams reikalams de facto nebus ginčijamas. Didžioji Britanija yra pasirengusi būti labiau susivienijusios Europos dalimi su sąlyga, kad Europa bus taip susivienijusi, jog paliks erdvės tradiciniam britų manevravimui, kurį skatina nuolatinė Amerikos įtaka Europai (o šią įtaką dar labiau sustiprina išskirtiniai anglų ir amerikiečių santykiai).

Šie specifiniai nacionaliniai interesai iš esmės nėra nesuderinami. Tačiau jie ne tik komplikuoja, bet ir neišvengiamai atitolina patį susivienijimą. Kad Europa iš tikrųjų susivienytų, ji privalo arba pasiekti nepaprastai didelį tarpusavio sutarimą, arba turėti pripažintą lyderį, vedamą aiškios ir įtaigios istorinės vizijos. Kadangi Europoje nacionalinės skirtybės yra giliai įsišaknijusios, pirmajam variantui prireiktų daugelio metų, o antrajam atsirasti šiuo metu nėra galimybių.

Politiniu požiūriu ambicingą Europos ateities viziją tiksliausiai iš visų Europos valstybių apibūdino Prancūzija. De

Gaulle'is naudojo sąvokas, kurios paveikė daugelio europiečių širdis ir protus, – pavyzdžiui, 1963 metų gruodžio 31-ąją jis teigė:

„Nepasiduodami iliuzijoms, kurios užvaldo silpnuosius, tačiau ir neprarasdami vilties, kad žmogaus laisvė ir orumas visur nugalės, mes privalome numatyti laiką, kai galbūt Varšuvoje, Prahoje, Budapešte, Bukarešte, Sofijoje, Belgrade, Tiranoje ar Maskvoje totalitarinis komunistinis režimas, kol kas dar laikantis žmones pavergtus, pasuks tokiu raidos keliu, kuris bus suderinamas su mūsų pačių pasikeitimu. Tuomet visai Europai atsivertų perspektyvos, atitinkančios jos išteklius ir galimybes".

Tačiau Prancūzija tebėra per silpna, ypač susivienijus Vokietijai, kad galėtų vadovauti kitiems europiečiams. Negana to, kiti – net vokiečiai – nesirengia sutikti su tuo, kad Prancūzija politinę Europos tapatybę apibrėžia kaip Europos priešpriešą Amerikai demonstruojant savo nepriklausomumą nuo jos. Atvirkščiai, dauguma europiečių yra įsitikinę, kad artima sąjunga su Jungtinėmis Valstijomis, ypač saugumo srityje, vis dar atitinka svarbiausius Europos interesus. Dėl to lyderis, kuris skatina šią priešpriešą, yra kur kas mažiau priimtinas.

Be to, siekti Europos vienybės dabar yra sunkiau dėl istorijos požiūriu naujo – tačiau pagrįsto – klausimo, kurio Europa negali ilgiau ignoruoti: kurgi yra Europos ribos? Iki šiol kalbant apie Europą buvo turima omenyje Vakarų Europa. Visa kita buvo Rytai už „geležinės uždangos". Šiandien iš esmės egzistuoja trys Europos: Europa-1 – besivienijanti Vakarų Europa, Europa-2 – Vidurio Europos gyventojai, kurie atkakliai tvirtina, kad kultūros požiūriu jiems būdingos tos pačios tradicijos kaip ir Vakarų Europai ir kurie trokšta kuo greičiau susivienyti su Europa, ir Europa-3 – Rytų Europos

gyventojai iš buvusios Sovietų Sąjungos; tarp jų yra besiviliančių kada nors tapti Europos dalimi ir kartu bijančių ilgesnio laukimo padarinių.

Pakanka kelių skaičių parodyti šios problemos mastui. Dabartinę Europos Bendriją sudaro dvylika valstybių, kuriose gyvena 343 milijonai žmonių. Netrukus turėtų prisijungti penkios EFTA šalys, ir bendras integruojamos Europos – Europos-1 – gyventojų skaičius padidėtų iki 370 milijonų. Tačiau į Europos-1 duris beldžiasi Europos-2 europiečiai – Lenkija, Vengrija, Čekoslovakija ir Slovėnija, – tai būtų dar 70 milijonų. Jeigu jie pagaliau būtų priimti, Europa padidėtų (įskaitant ir natūralųjį prieaugį) iki 450 milijonų žmonių ir dvidešimt septynių valstybių – tai būtų masyvus ir sudėtingas organizmas, kurį sunku būtų greitai integruoti politiškai.

Problema, su kuria Europos kūrėjai susidurs pirmiausia, yra susijusi su Europos-1 ir Europos-2 santykių nustatymu, o galutinai išsprendus klausimą – spėjama, kad maždaug apie 2000 metus, – vis dar liks atviras ir aktualus Europos-3 likimo klausimas. Šią Europą sudaro Balkanai, posovietinės Baltijos valstybės, Ukraina, Gudija, Moldova – iš viso apie 75 milijonai žmonių, taip pat toliau rytuose esanti pati Rusija, turinti 150 milijonų gyventojų. Liūdna, tačiau beveik akivaizdu, kad – skirtingai nuo Vidurio Europos, kuriai dėl jos ankstesnės sąjungos su Europa-1 turėtų pavykti lengviau susidoroti su vidaus problemomis, – Europai-3, ypač Rusijai ir turbūt Ukrainai, artimiausiais dešimtmečiais teks išgyventi sunkias vidaus krizes.

Aišku, kad Europai savo išorinę sieną teks nubrėžti arčiau, tačiau vis vien, kad ir kaip ji apsibrėžtų geografiškai, savo pakraščiuose ji susidurs su didelėmis socioekonominė-

mis ir galbūt geopolitinėmis audromis. Paskutiniojo XX a. dešimtmečio pradžios Balkanų krizė – ir gėdingas, bet simptomiškas Europos nesugebėjimas su ja susidoroti – yra tik pirmas sąmyšio ir smurto, kurie gali apimti visą Rytų Europos pakraštį, ženklas. Rusija – ypač kebli problema Europai. Kad ir kokia būtų jos vidaus raida, Rusija liks per didelė – ir per daug „eurazijiška", – kad ją būtų galima visiškai integruoti į Europą. Be to, jos vidaus problemos gali persimesti į Europą, vis tiek kad ir kur būtų nubrėžtos susivienijusios Europos rytinės sienos. Įvairūs neramumai gali užteršti politinę Europos atmosferą, suardyti jos politinį sutarimą ir, be abejo, padidinti europiečių baimę dėl jų pačių saugumo.

Šis nesaugumas, dar sustiprintas demografinio ir religinio kaimynystėje esančios islamiškosios Šiaurės Afrikos iššūkio, skatins europiečių suinteresuotumą Amerikos kariuomenės buvimu Europoje. Savo ruožtu europiečių priklausomybė nuo Amerikos saugumo garantijų kliudys, bent jau tam tikru mastu, siekti politinės ir karinės vienybės. Čia slypi nuolatinės įtampos dėl skirtingo Amerikos ir Prancūzijos požiūrio į Europą ir NATO šaknys.

Tačiau Amerikos priešinimasis Prancūzijos koncepcijai, ypač dėl Europos karinių pajėgų sukūrimo Prancūzijos ir Vokietijos karinių dalinių pagrindu, turėtų prasmę tik numatant, kad Amerikos kariuomenė pasilieka Vokietijoje visiems laikams. Šiuo metu tokia prielaida atrodytų pateisinama. Tačiau reikia turėti omenyje ir galimas Vokietijos gyventojų nuostatų permainas. Visų pirma, yra numatyta, kad Rusijos kariuomenė 1994 metais galutinai paliks Vokietiją. Galimas daiktas, kad vokiečių nuostata dėl tolesnio Vakarų karinių pajėgų dislokavimo po to gali ryškiai pasikeisti. Beveik akivaizdu, jog vis

mažiau vokiečių palankiai žvelgs į tai, kad Vokietija yra vienintelė Europos šalis, kurioje dislokuotos užsienio karinės pajėgos, todėl ir Amerikos kariuomenės buvimas gali būti traktuojamas kaip nepageidautinas praeities anachronizmas.

Tad tokia yra istorijos ironija, kad ir Amerika, ir Prancūzija trukdo Europai susivienyti. Amerika bijo ekonominės „Europos tvirtovės" ir atsargiai žvelgia į karinę Europos integraciją už NATO ribų. Prancūzija teisi, tvirtindama, kad Europos vienybės labui yra reikalinga politinė ir karinė integracija, o pastaroji turi remtis pačiais glaudžiausiais politiniais ir kariniais Prancūzijos ir Vokietijos ryšiais. Tačiau Prancūzija silpnina ir izoliuoja save atkakliai tvirtindama, kad dėl to Europa turi priešpriešinti save Amerikai. Savo ruožtu Amerika yra teisi, kai teigia, kad Europos ir Amerikos santykių saugumo srityje neįmanoma išlaikyti be glaudžių transatlantinių politinių ryšių, tačiau Amerika rizikuoja skatindama Vokietiją vykdyti savarankišką politiką – ypač Rusijos atžvilgiu – ir taip energingai priešindamasi (bei inspiruodama Didžiosios Britanijos priešpriešą) Prancūzijos ir Vokietijos planams sukurti grynai europietišką politinę-karinę tapatybę.

Šiaip ar taip, diskusijos dėl Europos ateities rodo, jog labai mažai tikėtina, kad Europa per artimiausią dešimtmetį ar du susiorganizuos ir taps tikra Amerikos varžove dėl globalinės galios. Prancūzija yra per silpna, kad vadovautų Europai, o Vokietija pernelyg baugina kitus europiečius, kad būtų priimtina kaip lyderė. Darniai integruojama Europa kartu turės būti ir labai lėtai suauganti Europa. Taigi politiniu požiūriu Europa dar ilgai negalės kalbėti ar veikti kaip vienetas.

Todėl ankstesnę išvadą apie įvairiapusę įtaką skleidžiančią ir „katalizuojančią" pasaulį Europą reikia iš esmės peržiū-

rėti. Tikrovė yra tokia, kad tradiciniai sąryšiai, formuojantys politines Europos nuostatas ir kultūros vertybes, trukdys jai vykdyti visam pasauliui svarbią, nuoseklią ir pozityvią misiją. Svarbiausia, kad tolerantiškas Europos politikos paviršius ir toliau slepia atsparius permainoms demonus. Prancūzijoje ir Vokietijoje, kurios vadovauja Europos vienijimuisi, gana dažnai pastebimas ekstremizmo pavojus. Radikalioms kairiųjų ir dešiniųjų politinėms partijoms pavyksta gauti apie 25% Prancūzijos rinkėjų balsų. Vokietijoje nėra tokio atviro masinio palaikymo, radikalai surenka ne daugiau kaip 10% balsų, tačiau prieš užsieniečius nukreipti smurto proveržiai, ypač po Vokietijos susivienijimo, pasidarė dažnesni, o ksenofobija dar atviresnė. Dar stipresnis nacionalistinis ekstremizmas buvusiose komunistinėse šalyse. Todėl dar negalima tvirtinti, kad aršaus Europos nacionalizmo amžius jau pasibaigė.

Tad nors Vakarų Europoje neabejotinai atsirado viršnacionalinė europietiška savimonė, politinė įtampa ir ekonomikos nuosmukiai gali padėti atgaivinti merdintį šovinizmą. Tai jau išryškėjo iškilus opiai migracijos problemai. Net Prancūzija, tradiciškai atvira užsieniečiams ir pasižyminti stipria asimiliacine kultūra, sutriko, kai vis daugiau Rytų Europos ir Šiaurės Afrikos gyventojų ėmė ieškoti joje socioekonominio rojaus, ir tai paskatino šovinistinės pakraipos Nacionalinio fronto atsiradimą. Vokietijoje taip pat juntamas vis didėjantis gyventojų nepakantumas pabėgėlių antplūdžiui. 1992 metais Vokietijoje atliekant viešosios nuomonės tyrimą (jo rezultatus 1992 m. balandžio 28 d. paskelbė *Der Spiegel*) užsieniečių antplūdis buvo minimas kaip svarbiausia politinė problema. Taip pat manoma ir kitur Europoje.

Tai dar nereiškia, kad Europa slysta į visuotinę netoleran-

ciją. Apskritai demokratinės institucijos ir procesai Vakarų Europoje yra gana stabilūs. Kraštutinis nacionalizmas būdingas mažumai – be to, skirtingai nuo netolimos praeities, jis greičiau gynybinis nei puolamasis. Jo tikslas daugiau ginti tradicinę tautos idėją, o ne siekti – kaip tai buvo dar visai neseniai – teritorinės ekspansijos. Net Vokietijoje, kuri dėl dviejų pasaulinių karų turėjo skaudžiausių teritorinių praradimų, vokiečių nacionalizmas nėra susijęs su sienų klausimu – gal iš dalies dėl to, kad 2000 metais dauguma vokiečių turėtų būti vyresni nei penkiasdešimties metų ir pasiturintys, o 1900-aisiais dauguma neturėjo dvidešimt penkerių ir buvo skurdesni.

Šiaip ar taip, Europos gebėjimą didesnei pasaulio daliai daryti kultūrinę ir filosofinę įtaką riboja tai, kad vėl atgimę parapijiniai interesai bando pakeisti istorinį Europos universalizmą. Politinė šio universalizmo išraiška buvo imperinis kolonializmas, o etninės ir kultūrinės apraiškos (bent jau tam tikrą laiką) – karingai krikščioniškos. Tačiau kai Vakarų Europos krikščionybę apėmė vis didesnis nuovargis, o daugelis ėmė vertinti ją kaip ritualinę atgyveną, pasaulietinė ir vyraujanti hedonistinė masinė kultūra – daugeliu atžvilgių imituojanti Ameriką – pradėjo keisti ankstesnę Europos, kaip įtaigios universalių tiesų skleidėjos ir skelbėjos, tapatybę.

Šiandien daugumai europiečių labiausiai rūpi geras gyvenimas, apibūdinamas sąvokomis, būdingomis neturinčiai gilesnio filosofinio turinio vartotojiškai Amerikos etikai, pasireiškiančiai politine parama protekcionistinėms prekybos užtvaroms, kurias stiprina ekonominis valstybės paternalizmas. Net jei ekonomiškai susivienijusi Europa taptų svarbiausia pasaulio veikėja, jos naujos šventyklos dabar supermarketai ir disneilendai, o jos misija vis labiau orientuojasi į materiali-

nių ir jausminių įgeidžių tenkinimą. Be dvasingos vizijos ir filosofinio turinio Europa geriausiu atveju gali būti tik Amerikos šešėlis.

Nenuostabu, kad gyvenimas nesugebančioje skelbti savų vertybių Europoje kelia tuštumo ir vienatvės pavojų. Keletas išsamesnių paaiškinimų pateikiama neskelbtoje vieno Indijos antropologo studijoje apie danų kaimą (apie ją rašoma *The Economist*, 1992 m. sausio 1 d.). Joje daroma išvada, jog visuomenės gyvenimui Danijos kaimuose būdinga tai, kad esant materialiniam pertekliui, sparčiai nyksta nuoširdesni asmeniniai ryšiai arba dvasiniai interesai ir plinta vienatvė, – tie ypatumai gali būti ir nebūdingi likusiam pasauliui. Sociologai taip pat pastebi, kad ir kitur Europoje dėl paplitusio tuštumo jausmo ir rūpinimosi pirmiausia žemiškomis gėrybėmis atsiranda galintis kelti nesantaiką politinis nuobodulys.

Pastabus Vokietijos gyvenimo apžvalgininkas Theo Sommeris padarė panašią išvadą (*Die Zeit*, 1992 m. gegužės 12 d.): „Dabar, kai Vokietijos ekonomikos plėtra yra šiek tiek apribota, didėja tam tikrų žmonių grupių egoizmas. Sunkumai, atsiradę po susivienijimo, dar labiau paskatino savanaudiškumą“. Šį savanaudiškumą kursto Vokietijos mokesčių mokėtojų nepasitenkinimas finansiniais sunkumais, susijusiais su brolių iš Rytų Vokietijos išlaisvinimu ir socioekonomine integracija. Tai atspindi naująją asmeninės gerovės viršenybę prieš kadaise šventą patriotinio solidarumo dėl nacionalinės vienybės sampratą. Vokietijos visuomenės nenoras aukotis savo tautos labui vargu ar gali būti išeities taškas pasiaukojimui vardan dar tolimesnės pasaulio bendruomenės.

Vokiečių savanaudiškumas toli gražu ne vienintelis pavyzdys – tai patvirtina ir Vakarų Europos gyventojų nenoras at-

verti Ekonominės Bendrijos rinkas nuskurdintoms ir vargstančioms pokomunistinėms Vidurio Europos šalims. Nors ir šnekama apie bendrą Europą, Vakarų Europos gyventojai į neseniai išsivadavusius brolius iš Vidurio Europos žiūri labai nedraugiškai. Jie kol kas neketina plačiai atverti durų Vidurio Europos eksportui, – kuris labai svarbus Vidurio Europos ekonominiam atgimimui, – ir atkakliai laikosi diskriminacinių prekybos apribojimų. Išskyrus Vokietijos pagalbą buvusiai Rytų Vokietijai, materialinė Vakarų Europos parama Vidurio ir Rytų Europai itin menka, – Vakarų Europos gyventojai išleido dešimt kartų daugiau (apie 50 mlrd. dolerių) savo žemės ūkiui subsidijuoti!

Europos nesugebėjimas griežtai pasipriešinti kraujo liejimui buvusioje Jugoslavijoje atspindi ir interesų siaurumą, ir savanaudiškumą, šiuo metu vyraujančius europiečių pažiūrose. Iširus daugiatautei valstybei, įvyko pats kruviniausias po 1945 metų smurto proveržis pačioje Europoje. Tačiau, priešingai lokaliniams Šaltojo karo konfliktams, negrėsė pavojus, kad tai gali sukelti tarptautinį supervalstybių konfliktą. Todėl griežtas atsakas į žiaurius „etninius valymus“ nebuvo per daug rizikingas. Tačiau Europa pademonstravo karinį lengvabūdiškumą, politinį pasyvumą ir socialinį abejingumą. Europos nesugebėjimas reaguoti rodo, kad jai dar reikia nueiti ilgą kelią, kol ji taps tikrai konstruktyvia politine jėga pasaulio reikaluose. Be to, tai skaudžiai priminė, kad bent keletas Europos istorijos demonų vis dar yra nevaldomi.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad, palyginti su netolima praeitimi, naujoji besikurianti Europa bus taikesnė nei anksčiau, nepaisant etninio smurto jos pakraščiuose, ekstremistinių šovinizmo apraiškų kai kurių Europos valstybių viduje. Ji taip

pat turėtų būti mažiau mesianistinė Europa – daugiausia dėl visai neseniai įgytos karčios totalitarinių metamitų patirties. Tačiau tai greičiausiai bus savo reikalais besirūpinanti parapijinė Europa, pamažu siekianti migloto žemyno vienybės.

Besiformuojančiam globaliniam politiniam procesui tokia Europa bus mažiau svarbi jėga negu panaši į mikropasaulį Amerikos bendruomenė. Be abejo, Europa, turinti bendrą viso žemyno rinką, bus ekonomikos milžinas ir šiuo atžvilgiu įgaus pranašumo prieš Ameriką ir Japoniją. Tačiau kol Europa nesukurs politinės tapatybės ir nesuteiks savo vienybės vizijai ambicingesnio ir pasauliui patrauklesnio turinio, ji liks beveidė ir bedvasė.

Todėl yra pagrindo manyti, kad artimiausiu laiku nei Briuselis, nei Tokijas negalės varžytis su Niujorku ar Los Andželu kaip naujo globalinio politinio proceso „nerviniai centrai" ar mados diktatoriai. Šiuo, kaip ir visuminės galios, aspektu Amerika neturi tikrų konkurentų. Tačiau tikimybė, kad nei Europa, nei Japonija neįstengs būti pasaulio lydere, dar automatiškai negarantuoja, jog šį vaidmenį ir toliau atliks Jungtinės Valstijos.

Veikiau *tai reiškia, kad vienintelė alternatyva Amerikos vadovavimui yra globalinė anarchija, o tikroji grėsmė išskirtiniam Amerikos vaidmeniui pasaulyje kyla ne iš išorės, bet iš vidaus. Iš tikrųjų Ameriką gali pažeisti ne tiek akivaizdus jos varžovų iššūkis, kiek paslėptas pavojus, kylantis iš jos pačios kultūros, kuri vis labiau silpnina, demoralizuoja, skaldo ir mažina jos galimybes iš vidaus, – kultūros, kuri vienu metu ir masina, ir tvirkina, ir supriešina, ir revoliucionizuoja išorinį pasaulį.*

Be abejo, visa apimanti Amerikos galia tebėra (ir dar kurį laiką bus) neprilygstama. Toks pat bus ir materialaus Ameri-

kos gyvenimo būdo žavesys. Tačiau, skirtingai nuo Didžiosios Britanijos, XIX amžiuje stūksojusios lėtai besikeičiančio, iš esmės hierarchinio ir politiškai pasyvaus pasaulio viršūnėje, Amerikos galia pakibo virš pasaulio, kuris vis labiau primena slopinamų troškimų ir didžiulio susirūpinimo esminėmis nelygybėmis ugnikalnį. Nors pasauliui Amerika šiandien gal ir neatrodo esanti beveidė ar nebyli, jos galimybės ilgiau vadovauti šiam pasauliui pamažu silpninant jo „sprogstamąjį užtaisą“ gerokai priklausys nuo to, ar jai pavyks sugriauti įspūdį, kad jos visuomenė palengva atsisako atsakingai savikontrolei būtinų moralinių ir etinių kriterijų.

KETVIRTOJI DALIS

Globalinės netvarkos problemos

Vakarų pergalė keturis dešimtmečius trukusiame Šaltajame kare yra svarbiausias mūsų eros raidos rezultatas. Šia pergale (Amerikos prieš Rusiją) baigėsi dviejų polių kova dėl dominavimo pasaulio politikoje. Tačiau nors Jungtinės Valstijos šiuo metu yra neprilygstamos ir nė viena iš varžovių negalėtų jų pakeisti, Amerikos vidaus problemos varžo jos fizines galimybes ir trukdo jos galias paversti pripažintu pasauliniu autoritetu.

Todėl Jungtinės Valstijos negali būti nei pasaulio policininkas, nei bankininkas, nei moralistas. Pirmajam iš jų reikia legitimumo, antrajam – likvidumo, trečiajam – nepriekaištingos reputacijos. Vis dėlto, nepaisant šių ribų, dėl novatoriško – net jei filosofijos požiūriu ir nemalonaus – savo socialinės sistemos pobūdžio Amerika tampa globalinių permainų katalizatoriumi. Amerikos galia užtikrinant pasaulyje stabilumą nulemia jos konservatyvumą sprendžiant tarptautinius reikalus, nors destabilizuojantys Amerikos vertybių padariniai ir suteikia jos įtakai globaliai destruktyvų pobūdį. Šis nelengvas – tiksliau, prieštaringas – derinys užkrauna Amerikai ypatingą atsakomybę: ji turi skatinti tarptautinį bendradarbiavimą,

kaip tvirtą tarptautinės tvarkos pamatą, kartu pripažįstant laipsniško globalinės galios ir turto persitvarkymo bei perskirstymo realijas ir net jų būtinumą. Tad Amerika vienu metu privalo ginti stabilumą ir skatinti permainas.

Dėl to atsirandanti Jungtinių Valstijų problema yra priešinga Jungtinių Tautų problemai: JT palengva įgyja vis didesnių įgaliojimų pasaulyje, tačiau joms trūksta efektyvios globalinės galios. Narystė jose simbolizuoja globalinius pokyčius – ypač atspindėdama nuolat besikeičiančią pasaulio mozaiką – tačiau JT struktūra yra nelanksti ir nesusieta su galios realijomis. Maža to, palyginti neseniai atsiradęs JT sugebėjimas atlikti itin svarbų tarptautinės taikos sergėtojos vaidmenį yra tiesioginis pasibaigusio Šaltojo karo padarinys. Faktą, kad nei Rusija, nei Kinija nebuvo nusiteikusios vetuoti JT remiamų kolektyvinių veiksmų, – pavyzdžiui, 1991 metų Persijos įlankos kare arba buvusios Jugoslavijos 1992 metų krizėje, – galima paaiškinti tuo, kad šios valstybės nenorėjo ginčyti dabartinio Amerikos pranašumo. Jei šis nenoras išnyktų, Jungtines Tautas sukaustytų veto teisės panaudojimas.

Be abejo, vienintelė ilgalaikė alternatyva globalinei anarchijai būtų kokia nors globalinės konfederacijos forma. „Globalinės konfederacijos“ terminas – ko gero, geriau nei „pasaulio vyriausybės“ – apibūdina tai, kas palaipsniui atsirastų, jei naujasis globalinis politinis procesas įgautų vis platesnio bendradarbiavimo pavidalus. Vienos pasaulio vyriausybės įvaizdis ne tik sukelia griežtai neigiamą reakciją tų, kurie baiminasi, jog tokia „vyriausybė“ pažeistų egzistuojančių tautinių valstybių suverenitetą ir suteiktų progą valdyti nepakančiai politiškai nesubrendusiai daugumai; šiaip ar taip, tai yra klaidinantis terminas, nes dar ilgus dešimtmečius neatsiras

jokia „pasaulio vyriausybė“. Egzistuojančios tautinės valstybės yra gyvos būtybės, uoliai ginančios savo tapatybę, o kartu ir suverenitetą, be to, dauguma jų, ypač turtingos, išsivysčiusios ir galingos, nepanorės paklusti viršnacionalinei institucijai.

Tačiau globalinis politinis procesas – jei tarsim, kad pasaulio arenoje neįsivyraus chaoso jėgos, – skatina vis glaudesnį pasaulinio masto bendradarbiavimą. Šis bendradarbiavimas turi įgyti – ir įgyja – organizacinį pavidalą, gausėjant tiek funkcinio pobūdžio (tokių kaip įvairios tarpvalstybinės organizacijos), tiek bendradarbiavimo skatinimo, taip pat ir sprendimus priimančių politinių institucijų (pavyzdžiui, JT Saugumo Taryba) bei didėjant jų galioms. Kuriasi ištisas tarptautinės tarpusavio priklausomybės tikrovę išreiškiantis institucijų tinklas. Šis tinklas nėra statiškas, jis dinamiškai keičiasi, apimdamas vis didėjančią įvairių institucijų valdžią ir skatindamas atsirasti tai, kas praktiškai yra rudimentinė pasaulinės konfederacinės vyriausybės struktūra.

Tačiau net susiklosčius palankiausioms aplinkybėms globalinis politinis procesas įgaus tikrai efektyvias konfederacines formas tik per ilgą laiką – be to, šis procesas dar ne kartą bus stabdomas. Šiuo metu Jungtinių Tautų Saugumo Taryba – svarbiausia politinė pasaulio organizacija – tebėra suvaržyta, nes jos sudėtis nebeatspindi dabartinės globalinės tikrovės. Tačiau nepanašu, kad artimiausiu laiku JT bus pertvarkyta, siekiant geriau atspindėti šią tikrovę. Nors ir daug kalbama apie galimybę suteikti Japonijai nuolatinę vietą Saugumo Taryboje (įskaitant veto teisę), vis dėlto kiekvienas mėginimas peržiūrėti JT Chartiją Japonijos naudai atvertų duris kitiems pretendentams, kurie taip pat galėtų pretenduoti į pa-

našų statusą. Pirmiausia tai pasakytina apie Vokietiją, Indiją, Braziliją ir Nigeriją. Jų įstojimas į veto teisės turėtojų klubą ne tik susilpnintų dabartinę nuolatinių narių įtaką, o drauge ir jų išskirtinį statusą, bet ir padidintų matematinę veto panaudojimo tikimybę.

Tad greičiausiai nei Jungtinės Valstijos, nei JT greitu laiku neįstengs suderinti efektyvios galios su pasaulyje pripažinta teisėta valdžia. Jungtinės Valstijos išlaikys savo rankose jėgą, tačiau nemaža žmonijos dalis greičiausiai ginčys jos politinę ir moralinę valdžią, o JT, net jei jų politinė ir moralinė valdžia augtų, dar ilgai neturės reikiamos fizinės galios. Tuo tarpu tarptautinės tvarkos, kuri, gindama esamų valstybių interesus, kartu užtikrintų taikias permainas, pagerinančias atstumtosios pasaulio daugumos dalią, siekį ir toliau trukdys politinio smurto bei socialinių katastrofų proveržiai. *Galima drąsiai teigti, kad globalinis politinis pabudimas, tebevykstanti, o kai kur net gilėjanti socioekonominė krizė, jau palietusi žmonijos daugumą, bei poutopiniam šiuolaikinės istorijos laikotarpiui būdingas filosofinis sąmyšis nežada istorinės ramybės.*

Tad pagrindiniai iššūkiai pasaulinei tvarkai vienu metu iškyla geopolitinėje, socioekonominėje ir ideologinėje plotmėje. Pirmasis labiau susijęs su geopolitiniais Sovietų Sąjungos žlugimo padariniais, globalinės galios poslinkiais ir su didesnėmis regioninių konfliktų galimybėmis. Antrasis, be kita ko, apima pokomunistinio pereinamojo laikotarpio krizę, kurios metu išbandoma, ar veiksminga yra šių laikų liberalioji demokratija. Trečiasis susijęs su naujų pasaulinio masto ideologinių konfliktų ir jėgų susikirtimo tikimybe atsižvelgiant į tai, kad globalinė nelygybė vis sunkiau toleruojama, vis desperatiškiau ieškoma gyvybingo socialinio modelio.

1

Geopolitinis vakuumas

Žlugus Sovietų Sąjungai, Eurazijos centre atsirado geopolitinis vakuumas. Galingos imperijos iršva ir globalinio ideologinio iššūkio epicentras, plati erdvė tarp technologiškai pirmaujančio vakarinio ir tolimo rytinio Eurazijos pakraščio tapo juodąja šiuolaikinės istorijos skyle: jos netolima praeitis lieka tokia pat neaiški kaip ir artima jos ateitis. Trumpalaikėje perspektyvoje ši aplinkybė sumažino Sovietų Sąjungos keltą grėsmę jos turtingesnių kaimynų saugumui. Ilgalaikėje perspektyvoje ji gali būti didelių ir visai naujų pavojų šaltinis.

Taigi, Sovietų Sąjungos žlugimas reiškia svarbų ideologinį posūkį. Tačiau tas žlugimas taip pat žymi istoriškai dar svarbesnį faktą – daugiau kaip tris šimtus metų egzistavusios Rusijos imperijos pabaigą. Ši imperija buvo užvaldžiusi didžiausią pasaulyje nekilnojamojo turto dalį, o jos įtakos ir galios šešėlis dėl geografinės padėties Eurazijos centre temdė vakarinius, rytinius ir pietinius žemyno pakraščius. Savo ruožtu šiuose pakraščiuose esančių valstybių pasipriešinimas – pastaraisiais metais dalyvaujant Amerikai – nubrėžė svarbiausius geostrateginius varžybų dėl tarptautinės įtakos frontus.

Rusijos imperijos išnykimas – manant, kad ji nebeprisikels (apie tai vėliau), – panaikina šį geopolitinį iššūkį. Vakarams tai reiškia, kad Vidurio Europa gali palengva kultūriškai susitapatinti su Vakarų Europa, įsitraukdama į Europos ekonominio ir politinio vienijimosi procesą. Išties tikėtina, kad kai kurios buvusios imperijos dalys, ypač Baltijos valstybės ir galbūt net Ukraina su Gudija, judės ta pačia kryptimi. Tolimuosiuose Rytuose imperijos žlugimas išvadavo Korėją, Japoniją ir Kiniją nuo rūpesčių, kildavusių dėl didžiulių Rusijos karinių pajėgų buvimo prie jų sienų. Pietuose Turkija, Iranas ir Pakistanas staiga gavo priedangą – virtinę naujų buferinių valstybių, sutvirtinančių barjerą, skiriantį Rusiją nuo jos išsvajotų šiltųjų pietų jūrų uostų.

Geostrateginiu požiūriu, ko gero, net svarbiau yra tai, kad žlugus įsikūrusiai žemyno centre imperijai žlugo ir keturis dešimtmečius trukusios pastangos išstumti Ameriką iš Eurazijos. Išnyko strateginis iššūkis Jungtinėms Valstijoms, kurioms būtų tekę konfrontuoti su Eurazija kaip visuma, pajungta priešiškai imperijai. Stalino strateginis Šaltojo karo metų tikslas, kurio jis siekė kartu su Hitleriu (tai aiškėja iš slaptų nacių ir sovietų derybų 1940-ųjų pabaigoje, kai buvo tariamasi dėl galimų grobio dalybų po lauktos Ašies šalių pergalės Antrajame pasauliniame kare), buvo nustumti Ameriką atgal už Atlanto ir Ramiojo vandenyno. Sovietų Sąjungai pralaimėjus Šaltąjį karą ir sugriuvus, Jungtinės Valstijos pirmą kartą gavo progą politiškai dalyvauti naujų posovietinių Eurazijos valstybių gyvenime iki pat Kinijos sienų bei dominuoti Persijos įlankos regione – pietiniuose Eurazijos pakraščiuose.

Tačiau laikotarpis po imperijos žlugimo vargu ar bus taikus. Skirtingai nuo Britanijos ar Prancūzijos imperijų, kur van-

duo aiškiai žymėjo ribas tarp metropolijos ir jos kolonijinių valdų, Rusijos imperija buvo didžiulė teritorija be tikslių istoriškai ar geografiškai apibrėžtų sienų. Dėl nuolatinio, kelis šimtmečius trukusio tos imperijos plėtimosi ir komunistinio režimo skatintos miestų pramonės revoliucijos nerusiškose žemėse atsirado daugybė rusų persikėlėlių, ir šiuo metu netradicinėse etninėse žemėse gyvena daugiau kaip dvidešimt penki milijonai rusų. Prievartinis komunistinės valdžios vykdytas gyventojų perkėlimas ir industrializacija privertė ir apie 40 milijonų nerusų palikti savo tėvynę. Dėl tokio etninio maišymosi jau dabar kyla vis smarkesnių nesutarimų, atsiranda antagonizmas ir liejamas kraujas.

Be didelio masto žudynių, reikia tikėtis ir daugelio milijonų žmonių migracijos. Ir 25 milijonai rusų, ir 40 milijonų nerusų, gyvenančių svetimoje ir nacionalistinėje aplinkoje, yra potencialios politinio spaudimo daryti "etninius valymus" aukos. Jų migracija sukels dar didesnę įtampą atitinkamų šalių socioekonominėje struktūroje, taip pat gali būti, kad jie plūstelės į Vidurio Europą ir net toliau į Vakarus.

Beveik nėra tokios posovietinės valstybės, kuri galėtų likti nepaliesta. 1992 metais smurtas jau siautėjo Kaukaze, kur vyko ribotas, tačiau intensyvus sausumos karas tarp Armėnijos ir Azerbaidžano, sporadiški mūšiai Gruzijoje ir tarp Gruzijos bei Osetijos, taip pat Čečėnijos–Ingušijos regione. Aiškus karas vyko tarp rumunų ir rusakalbių Moldovos gyventojų, tiesiogiai dalyvaujant Rusijos (buvusios Sovietų Sąjungos) kariuomenės daliniams. Daug gyvybių nusinešusios riaušės praūžė Vidurinėje Azijoje – jose dalyvavo tadžikai, uzbekai, kirgizai, taip pat rusų kolonistai. Gausūs rusų kolonistai, dabar gyvenantys Latvijoje ir Estijoje, taip pat tampa svarbiausia

šių valstybių įtemptų santykių su Maskva priežastimi.

Reikia manyti, kad šios problemos taps dar opesnės. Jei ką tik atgavusios nepriklausomybę Ukrainos socioekonominiai sunkumai pasidarys dideli, 10 milijonų rusų mažuma (iš 52 milijonų Ukrainos gyventojų), susitelkusi pramoninėse Charkovo ir Donecko srityse, gali pradėti atvirai reikšti nepasitenkinimą valdžia. Tai gali išprovokuoti Kremlių daryti Ukrainai spaudimą pirmiausia suteikti šiai mažumai ypatingą statusą, po to jos skundais dėl gyvenimo sunkumų galima būtų pasinaudoti destabilizuojant Ukrainos valstybę. Šioje situacijoje slypi rimtos kolizijos užuomazga.

Ryškūs smurto proveržiai taip pat galimi ką tik išsivadavusiose musulmoniškose Vidurinės Azijos šalyse. Gali būti du jų židiniai. Vienas gali atsirasti dėl didėjančios trinties su vietiniais rusais, kurie šiame rajone turi geresnes darbo vietas ir būstus. Vis atviresni mėginimai išstumti juos, galbūt net prievarta, yra neišvengiami. Maskva turėtų tam priešintis, ir tam tikru metu gali būti pasitelkta Rusijos kariuomenė, kaip jau įvyko Moldovoje. Palyginti artimoje ateityje net Kazachstane, kuris laikosi nuosaikiausios pozicijos Maskvos atžvilgiu ir kuriame rusų gyvena beveik tiek pat, kiek kazachų, greičiausiai padidės etninė priešprieša, taip pat ir prieš svetimtaučius nukreiptas smurtas. 9 milijonų rusų, gyvenančių Vidurinėje Azijoje, laukia niūri ateitis.

Ne mažesnė, o gal ir didesnė yra tikimybė, kad tarp pačių neseniai išsivadavusių Vidurinės Azijos valstybių kils etninių ir teritorinių konfliktų. Sovietų Sąjungos vadovai sienas tarp jų nubrėžė gana laisvai. Kai kuriais atvejais jos nėra nei istoriškai, nei etniškai pagrįstos. Naujasis politinis elitas gina savo interesus, neseniai išsivadavę nacionalistai pagauti ekста-

zės dėl paties išsivadavimo, todėl atrodo, kad teritoriniai ir etniniai konfliktai tarp jų gali būti itin kruvini. Keletas ypač žiaurių 1991 ir 1992 metų smurto protrūkių pranašauja, kad regioninis priešiškumas didės ir Vidurinė Azija taps politiniu požiūriu labai nestabiliu regionu.

Gamta nemėgsta tuštumos, todėl beveik aišku, kad išorinės jėgos, ypač kaimyninės islamiškosios valstybės, greičiausiai bandys užpildyti geopolitinį vakuumą, kuris susidarė Vidurinėje Azijoje išnykus Rusijos imperijos įtakai. Turkija, Iranas ir Pakistanas jau pradėjo gudrius manevrus, siekdami išplėsti savo įtaką, o toliau esanti Saudo Arabija finansiškai remia pastangas atgaivinti musulmoniškąjį regiono kultūros ir religijos paveldą. Tad Islamas stumiasi į šiaurę, keisdamas geopolitinę paskutinių dviejų šimtmečių kryptį.

Žvelgiant iš geopolitinio taško, ateitis priklauso nuo ilgalaikės Rusijos reakcijos į tokią įvykių raidą. Ši reakcija nulems, ar Rusija taps poimperinė valstybė, ar ji pamažu ir atkakliai stengsis atkurti imperiją. Pasirinkti jai bus nelengva, nes pasekmės abiem atvejais bus skausmingos. Nusprendus atsisakyti imperinių ambicijų, – iš dalies paisant Turkijos patirties, sukauptos žlugus Osmanų imperijai (kuri daug kuo panašesnė į Rusiją nei užjūrinė Britanijos imperija), – reikėtų laikytis abejingos politikos milijonų rusų, gyvenančių neetninėse žemėse, atžvilgiu. Tačiau sunku tikėtis, kad rusų nacionalizmas gali pasižymėti tokiu pakantumu, ypač kai žlugus sovietiniam komunizmui pats rusų nacionalizmas yra nuolat kurstomas naujų aistrų.

Maža to, neatmestina galimybė, kad išsižadanti imperinių ambicijų demokratinė Rusija pati gali trupėti toliau. Demokratinė Rusija turėtų skatinti decentralizaciją atsižvelgiant į

skirtingas savo transkontinentinės ekonomikos ir visuomenės sąlygas. Tuomet turėtų padidėti autonomijos reikalavimai, Sibiro Tolimieji Rytai vis labiau orientuotųsi į Japonijos, Korėjos, taip pat Kinijos ekonomikos stebuklus. Sankt Peterburgo regionas per Baltijos jūrą lygiai taip galėtų linkti į Skandinavijos ir Vokietijos pusę. Sėkmingo nerusų separatizmo pavyzdžiai gali paskatinti minėtų regionų rusus susimąstyti, kodėl pasaulyje negali būti daugiau negu viena ar net dvi rusiškai kalbančios valstybės, kaip yra daugiau negu viena kalbanti vokiškai arba angliškai. Daug kas pasakytų, kad taip rusų tauta galbūt lengviau pasieks ir demokratiją, ir suklestėjimą.

Tad atsisakius imperinių ambicijų gali sustiprėti geopolitinio susiskaidymo tendencijos. Štai kodėl daug kam atrodo, kad atkurtoji Rusijos imperija – gal kitokio pavidalo ir ne tokiu prievartiniu būdu – būtų geresnė išeitis. Tačiau jau spontaniškai formuojasi gynybinė strategija, kuria siekiama apsaugoti senosios Didžiosios Rusijos imperijos išorines ribas. Atkakliai siekiama užvilkinti Rusijos kariuomenės išvedimą iš Baltijos valstybių, išlaikyti stiprią karinę jūrų bazę Kaliningrado srityje (buvusioje Rytų Prūsijoje), išsaugoti Rusijos anklavą Padniestrėje tarp Ukrainos ir Moldovos, įtvirtinti Rusijos karinę bazę Kryme, prie Juodosios jūros, sukurti Šiaurės Osetijos protektoratą Kaukaze, pasiekti susitarimų dėl mišrių rusų ir turkmėnų, rusų ir kazachų, rusų ir tadžikų karinių pajėgų prie pietinių Vidurinės Azijos sienų, išlaikyti savo rankose pietines Kurilų salas Tolimuosiuose Rytuose (net atsisakymo nuo didelių Japonijos kreditų kaina), – visa tai panašu į išsamų planą išsaugoti buvusios imperijos forpostus išilgai jos sienų. Šis planas nebūtinai yra sąmoningai sudarytas iš anksto; jis gali tik atspindėti giliai įsišaknijusį imperinį instinktą,

tačiau, šiaip ar taip, juo grindžiamas siekis atkurti imperiją, susitelkusią ir galingą Rusiją.

Tačiau ir tokia politika gali sukelti rimtų konfliktų, taigi bet kuriuo atveju buvusios imperijos laukia neramumų ir smurto laikotarpis. Svarbu turėti omenyje tai, kad kiekvienam Rusijos mėginimui atkurti imperiją – su emociškai patraukliu šūkiu "Mūsų pareiga – apginti milijonus rusų, gyvenančių už Rusijos sienų" – be jokios abejonės, ryžtingai pasipriešins kitos tautos, jau pažadintos ir neatpažįstamai pasikeitusios po to, kai paragavo nepriklausomybės skonio. Palaužti ar susilpninti jų pasipriešinimą bus nelengva. Todėl imperijos atgaivinimo politika ne tik vėl paverstų Rusiją autokratine valstybe, bet ir jos tauta būtų įtraukta į plataus masto ir, ko gero, niekada nesibaigsiantį konfliktą. Taigi Rusija pateko į klasikinę pato situaciją.

Sovietų Sąjungos žlugimas ne tik atvėrė kelią galimai Amerikos įtakai į Eurazijos vakuumą – visų pirma siūlant pagalbą konsoliduojant naujas nerusų valstybes, – ne mažiau svarbūs ir to žlugimo geopolitiniai padariniai pietvakarių Eurazijos pakraščiams: Artimieji Rytai ir Persijos įlanka tapo aiškaus ir išskirtinio Jungtinių Valstijų pranašumo regionu. Tai – istoriškai unikali aplinkybė. Naujaisiais amžiais šis regionas ilgai buvo didžiųjų valstybių ginčo objektu. Dėl jo ne kartą buvo susikirtę Rusija su Osmanų imperija, kaip ir Osmanų imperija su Didžiąja Britanija. Po Pirmojo pasaulinio karo čia dėl įtakos varžėsi Prancūzija su Didžiąja Britanija, o Rusija tykojo už jų nugarų. Antrojo pasaulinio karo metais Sovietų Sąjunga pareiškė savo teises į priėjimą prie Persijos įlankos, tačiau 1946 metais buvo JAV išstumta iš Irano. Sovietų Sąjungos karinė ir politinė įtaka Artimuosiuose Rytuose padidėjo,

kai arabų šalys paprašė Maskvos pagalbos prieš Izraelį. Suirus Sovietų Sąjungai ir ypač po 1991 metų Persijos įlankos karo, pirmą kartą naujausiųjų laikų istorijoje viena valstybė čia įgijo išskirtinį pranašumą.

Tačiau šis pranašumas greičiausiai liks gana paviršutiniškas ir netgi abejotinas daugiausia dėl to, kad Amerikos ir jos globojamų arabų šalių nesieja bendros vertybės, politinė kultūra arba religija. Amerikos galia daugiausia priklauso nuo sąjungos su vietinėmis vyriausybėmis, kurios dažnai remiasi korupcija bei nepadoriai turtingomis klasėmis ir bet kuriuo metu gali prarasti ryšį su savo šalies gyventojais. Negana to, į hegemoniją šiame regione aiškiai pretenduoja Iranas, kuris pasirengęs išstumti Jungtines Valstijas. Jis turi imperinių tradicijų, taip pat religinių ir nacionalistinių paskatų šiame regione varžytis ir su Amerika, ir su Rusija. Čia jis gali tikėtis religinių savo kaimynų simpatijų. Esant religiniam ir nacionalistiniam sutarimui prieš svetimos valstybės hegemoniją regione, dabartinis Amerikos dominavimas Artimuosiuose Rytuose, tiesiai kalbant, yra smėlio pilis.

Amerikos valdžios regione ribas gerai atskleidžia faktas, kad net aiški pergalė 1991 metų Persijos įlankos kare nedavė analogiškų politinių rezultatų: Saddamo Husseino režimas liko valdžioje, o tiek šiitų, tiek kurdų sukilėliai, nors juos ir rėmė Amerika, buvo veiksmingai numalšinti. Politinei pergalei, kuri prilygtų karinei, pasiekti Amerikai būtų reikėję ne tik įdėti daugiau pastangų, bet ir įveikti akivaizdų net sąjunginin-kių arabų šalių nenorą suteikti karo rezultatams aiškų politinį svorį. Jos nenorėjo to daryti iš baimės, kad jų gyventojai sunerims dėl savo vyriausybių sąmokslo prieš arabų tautą kare, kurį visų pirma kariavo Amerika.

Arabų priešiškumas Jungtinėms Valstijoms dar padidės, jei Amerikai nepavyks padėti išspręsti arabų ir žydų konflikto. Kai Artimieji Rytai buvo dviejų supervalstybių varžymosi objektas, Amerikos paramą Izraeliui buvo galima vertinti kaip savo interesų išraišką ir moralinės pareigos žydų tautai aktą. Tačiau vienašališko Amerikos pranašumo laikais jos nesėkmė taikiai sprendžiant arabų ir žydų konfliktą gali sutelkti religinį fundamentalizmą ir nacionalistinį radikalizmą prieš Amerikos dominavimą šiame regione.

Taigi nors ir dėl skirtingų priežasčių, tačiau Rusiją ir Ameriką geopolitinis vakuumas gali įtraukti į grėsmingą verpetą. Politinis Islamo pasaulio pabudimas gali ne tik sukelti konfliktą su Rusijos imperializmo liekanomis šiaurėje, bet laikui bėgant susigrumti ir su Amerika. Rusija negalės pasitraukti dėl savo kolonistų ir siekio užkirsti kelią į Vidurinę Aziją pietinėms musulmoniškoms valstybėms, o Jungtinės Valstijos – rizikuodamos sulaukti dar didesnio priešiškumo, – dėl savo suinteresuotumo nafta ir dėl moralinės pareigos Izraeliui.

Geografinį smurto verpeto perimetrą Eurazijos žemėlapyje galima apibrėžti stačiakampiu. Iš rytų į vakarus jis driekiasi nuo Adrijos jūros per Balkanus iki pat Kinijos Sinciano provincijos; eidamas iš pietų į šiaurę, jis daro kilpą aplink Persijos įlanką, apglėbia Artimųjų Rytų dalį, po to – Iraną, Pakistaną ir Afganistaną, visą Vidurinę Aziją iki Rusijos ir Kazachstano sienos šiaurėje, ir eina Rusijos ir Ukrainos siena. Tad, be pietinės buvusios Sovietų Sąjungos dalies, stačiakampis apima pietryčių Europos dalį, Artimuosius Rytus ir Persijos įlankos regioną.

Šią sritį sudaro beveik trisdešimt valstybių, dauguma jų yra ankstyvoje tautų formavimosi stadijoje. Dauguma jų taip

pat ir politiškai neapsisprendę. Beveik nė viena iš jų nėra etniškai vienalytė; jose gyvena apie 400 milijonų žmonių, o smurtas tarp jose gyvenančių kelių dešimčių etninių grupių ar genčių – dažnai atskirtų kalbos, papročių ir ypač religijos – jau gimsta ir gali kuo žiauriausiai prasiveržti, kurstant bundančią šių žmonių politinę sąmonę. Devintojo dešimtmečio Libano arba paskutiniojo dešimtmečio Kurdistano ir buvusios Jugoslavijos tragedijos yra pirmieji pavojingiausių Eurazijos stačiakampio reiškinių vaizdai.

Todėl neatsitiktinai pusė viso pasaulio valstybių, turinčių ar netrukus turėsiančių masinio naikinimo ginklus, telpa šiame Eurazijos stačiakampyje. (Rytų Azija tampa dar vienu masinio naikinimo ginklų kaupimo regionu.) Ekspertų ir žvalgybos specialistų vertinimu, be penkių atvirai disponuojančių branduoliniais ginklais valstybių, egzistuoja mažiausiai dar keturios, kurios jau turi arba gali pasigaminti ir pačius ginklus, ir balistines raketas nešėjas. Negana to, turinčių balistines raketas valstybių skaičius jau pasiekė penkiolika. Dauguma šių valstybių taip pat vykdo puolamosios biologinės ir (arba) cheminės ginkluotės programas. Manoma, kad iki 2000 metų tokių valstybių padaugės mažiausiai du kartus.

Masinio naikinimo ginklų paplitimas jau tapo tikrove. Tačiau Jungtinių Valstijų globalinei galiai trūksta atitinkamos valdžios, o Jungtinių Tautų globalinei valdžiai trūksta reikiamos galios, ir daugiausia, ką galima nuveikti tokiomis sąlygomis, – tai sudaryti dirbtines kliūtis. 1992 metų balandžio mėnesį dvidešimt septynios valstybės pasirašė sutartį, kuria siekiama apriboti prekybą dvigubo naudojimo technologija ir medžiagomis, tinkamomis branduolinio ginklo gamybai. Kai kurios valstybės, potencialios branduolinių ginklų tiekėjos, ne-

pasirašė sutarties (pavyzdžiui, Kinija), ir nors joje numatytas visapusiškas, kruopštus maždaug šešiasdešimt penkių dvigubo naudojimo technologijos klasių patikrinimas, kuris teoriškai sustabdytų masinio naikinimo ginklų platinimą, jos įgyvendinimas yra savanoriškas valstybės reikalas. Beveik akivaizdu, kad daugelis valstybių to bandys išvengti.

Pavojingiausiame pasaulio stačiakampyje smurtas gali prasiveržti daugelyje jo dalių, įvairiausiomis kombinacijomis. Galimų konfliktų sąrašas yra gąsdinančiai ilgas: jie gali kilti tarp įvairių etninių grupių, gyvenančių regiono valstybėse; arba tarp Rusijos ir kurios nors naujos Vidurinės Azijos valstybės, šią remiant greičiausiai vienai arba kelioms pietinėms musulmoniškoms šalims; arba tarp kai kurių naujų Vidurinės Azijos valstybių, turinčių skirtingus islamiškus globėjus; arba net tarp Rusijos ir Ukrainos, ypač jei dėl Ukrainos vidaus problemų gausi rusų mažuma panorėtų atsiskirti; arba tarp kai kurių Balkanų valstybių, gal net dalyvaujant Graikijai ir Turkijai; arba tarp Izraelio ir vienos iš arabų šalių; arba tarp Irano ir kai kurių Persijos įlankos valstybių ir (arba) Jungtinių Valstijų; arba tarp Irako ir pastarųjų; arba, žinoma, tarp Indijos ir Pakistano. Neatmestina ir galimybė, kad Kinija įsivels į Vidurinės Azijos konfliktus ar bet kurį didesnį Indijos ir Pakistano konfliktą, ypač jei jie vyks jos pasienyje.

Šis nevisiškai baigtas sąrašas leidžia numatyti dvi didžiausias tikimybes: 1) tam tikromis aplinkybėmis masinio naikinimo ginklas gali būti panaudotas, ypač turint omenyje etnines bei religines aistras kilus kai kuriems konfliktams; 2) veiksmingai tramdyti konfliktus tarptautinėmis sankcijomis gali nepavykti, paaiškėjus, jog konflikto dalyvės turi tokią ginkluotę ir pakankamai fanatizmo, kad ryžtųsi ją panaudoti. Tokia ži-

nia gali atvėsinti demokratiškos ir viskuo patenkintos, turtingos pasaulio dalies troškimą įgyvendinti visuotinę taiką.

Šiuos pavojus būtų galima sumažinti, jei dabartinio branduolinio "klubo" nariai – visi jie taip pat yra nuolatiniai JT Saugumo Tarybos nariai – būtų sutarę veikti išvien prieš kiekvieną potencialų masinio naikinimo ginklo naudotoją. Tačiau tokio sutarimo labiausiai tikėtinų Eurazijos stačiakampio karinių konfliktų atžvilgiu greičiausiai nebus. Priešingai, tuomet galėtų kilti didžiojo penketo nesutarimai, kas paralyžiuotų Saugumo Tarybą. Tokiomis aplinkybėmis vienintelė bauginimo ir sulaikymo priemonė būtų Jungtinių Valstijų pasirengimas vienašališkiems karo veiksmams, gal net pažadėtiems iš anksto valstybei, pirmai panaudojusiai masinio naikinimo ginklą prieš kitą valstybę. Tačiau abejotina, kad Jungtinių Valstijų Kongresas norėtų užkrauti Amerikai tokią neapibrėžtą ir visa apimančią pareigą, kurios padariniai gali būti labai rimti. Taip pat neaišku, ar tarptautinė bendruomenė sutiktų suteikti Jungtinėms Valstijoms tokį "policininko" vaidmenį.

Todėl Jamesas Schlesingeris buvo neabejotinai teisus, kai 1992 metais padarė išvadą: "Pasaulio tvarką ateityje [...] ženklins jėgos politika, nacijų konkurencija ir etninė įtampa". Ir dar galima pridurti, kad tam tikromis aplinkybėmis geopolitiniame smurto verpete gali būti panaudotas masinio naikinimo ginklas*.

* Kai ši knyga jau buvo atiduota spausdinti, gavau progą susipažinti su neskelbtu – ir labai įtaigiu – Samuelio P. Huntingtono iš Harvardo universiteto esė "Civilizacijų susidūrimas?" (*The Clash of Civilizations?*). Ten jis įtikinamai parodo, kad konfliktai, vykstantys išilgai linijų, žyminčių tai, ką jis vadina islamiškosios, konfucianistinės ir krikščioniškosios civilizacijų sandūra, ateityje kels didelį pavojų taikai pasaulyje. Šio skyriaus pabaigoje, aptariant "smurto stačiakampį", kaip tik ir kalbama apie geografinį Huntingtono civilizacijų sandūros sūkurį.

2

Kerštingasis feniksas

Tai, kas buvo sakyta anksčiau, išryškina veiksmingo tarptautinio solidarumo poreikį norint sustabdyti destruktyvią globalinio nestabilumo dinamiką. Tačiau du svarbūs procesai gali sukliudyti atsirasti stabilumui, kuris yra žūtbūtinai reikalingas kaip efektyvios pasaulio tvarkos pamatas. Pirmasis procesas yra susijęs su pokomunistinės transformacijos perspektyvomis ir visų pirma su būsimuoju Rusijos vaidmeniu. Antrasis susijęs su globalinės nelygybės problemomis, o čia labai svarbus būsimasis Kinijos vaidmuo.

Pokomunistinė transformacija jau palietė kelis šimtus milijonų žmonių. Ji vyksta iš būtinybės, be aiškios koncepcijos ar pavyzdinio modelio. Pokomunistiniai reformatoriai yra tarsi pionieriai neliestoje žemėje. Jokioje reikšmingesnėje šių laikų ekonomikos ar politikos studijoje nerasime nei sisteminės analizės, nei nurodymų, kaip transformuoti etatistinę, pradžioje revoliucinę, o vėliau korumpuotą totalitarinę sistemą į pliuralistinę demokratiją, grindžiamą laisvosios rinkos sistema. Vienas sąmojingas žmogus yra pasakęs, kad esama daug receptų, kaip iš kiaušinių paruošti omletą, bet nėra recepto, kaip iš omleto padaryti kiaušinius. Ir iki šiol nėra tinkamo

modelio, t.y. tinkamo istorinio precedento, kuriuo galėtų pasiremti ir ilgalaikė sėkmingos pokomunistinės transformacijos politika.

Tokiu sėkmingos pokomunistinės transformacijos pavyzdžiu netrukus gali tapti buvusi Rytų Vokietija. Tikimasi, kad 1995 metais atlyginimai abiejose anksčiau padalytos Vokietijos dalyse susilygins, o 2000 metais buvusios Rytų Vokietijos gyventojai galės džiaugtis tokiu pat gyvenimo lygiu kaip likusi Vokietija. Tuomet ir bus galima sakyti, kad Rytų Vokietija yra sėkmingas tokios transformacijos pavyzdys. Tačiau reikia pažymėti vieną svarbią – išties lemiančią – aplinkybę: buvusi Rytų Vokietija yra transformuojama ne kaip atskira valstybė ar atskira ekonomika, o kaip daug didesnės tautinės valstybės provincija. Ją įsiurbia dinamiškiausia Europoje ekonomika, galinti skirti Rytų Vokietijai, kurioje gyvena tik 16 milijonų žmonių, apie 100 milijardų dolerių kasmet, – ir vis tiek šis eksperimentas susiduria su didelėmis kliūtimis ir sukelia socialinę įtampą pokomunistinėje valstybėje.

Neverta tikėtis, kad kuri nors kita buvusi komunistinė valstybė sulauks tokių kapitalo įplaukų. Galbūt ilgainiui Vidurio Europa – ypač Lenkija ar Vengrija, – remdamasi „bandymų ir klaidų“ metodu ir su daug mažesne užsienio kapitalo pagalba ras tinkamą sau modelį. Tačiau tuoj pat ateina į galvą kelios išlygos. Vengrija – per maža šalis, kad galėtų būti pavyzdžiu didesnei buvusio sovietinio bloko daliai, ypač milžiniškai kontinentinei Rusijai. Dėl Vengrijos mažumo ir artumo Vakarams susidaro palankios sąlygos Vakarų remiamai ekonomikos transformacijai. Lenkija, turinti beveik 40 milijonų gyventojų, labiau tiktų būti modeliu kitoms šalims, jei jos pastangos – drąsiausios ir ambicingiausios iš visų buvusių ko-

munistinių valstybių – galų gale atneštų sėkmę. Tačiau Lenkija ir likusi Vidurio Europa vilko komunizmo jungą truputį ilgiau nei keturiasdešimt metų; Lenkija nebuvo visiškai sukomunistinta nei ekonomiškai (privačiose rankose išliko dalis paslaugų ir mažmeninė prekyba bei žemės ūkis), nei ideologiškai (stipri ir nepriklausoma Katalikų bažnyčia visad neigė marksistines doktrinas); be to, Vidurio Europa nuo seno turėjo tvirtus ryšius su Vakarų Europa.

Skirtingai negu Vidurio Europoje, Rusijoje komunizmas gyvavo tris ketvirčius amžiaus. Jis labiau atitiko vietinę dirvą, giliau įsišaknijo, todėl darė kur kas stipresnį poveikį kolektyvinei žmonių dvasiai, formuodamas tiek politinę, tiek socioekonominę žmonių kultūrą. Tad šio iššūkio sunkumai buvusioje Sovietų Sąjungoje daug rimtesni, kaina daug aukštesnė, o mastas daug platesnis. Pokomunistinė transformacija čia liečia 300 milijonų žmonių, o demokratinio kelio žlugimas ar jo sėkmė turės didžiulę tarptautinę reikšmę – taip pat ir mažiau išsivysčiusioms bei ekonomiškai vargstančioms šalims. Į šią transformaciją išties reikia žiūrėti kaip į baigiamąjį didžiųjų ideologinių XX amžiaus kovų veiksmą.

Vakarų pagalbos įtaka šiai transformacijai yra ženkliai mažesnė nei Rytų Vokietijoje ar Vidurio Europoje. Jei Rusijai, kurioje gyvena apie 150 milijonų buvusios Sovietų Sąjungos piliečių, būtų skiriama panaši pagalba kaip Rytų Vokietijai, tai pagal gyventojų skaičių reikėtų kelerius metus *kasmet* jai pervesti beveik po 1000 milijardų dolerių – sumą, kuri gali praversti tik norint parodyti dešimtojo dešimtmečio pradžios Vakarų paramos Rusijos transformacijai nereikšmingumą. Vakarų pagalba reikalinga, – ir todėl ji sveikintina, – tačiau Rusijos atkūrimas ir ypač šios šalies pokomunistinė transforma-

cija turės būti vykdoma pačių rusų pastangomis.

Transformacija, nesant jokių aiškių koncepcijų ar modelių, turės vykti atsižvelgiant į specifinį komunistinį palikimą Rusijoje – ne tam, kad jį išlaikytų, o tam, kad jo atsikratytų, sudarant sąlygas atsirasti stabiliai ir vis demokratiškesnei politinei sistemai ir skatinant vis labiau decentralizuotos, laisvąja rinka pagrįstos ekonomikos sukūrimą. Pastarasis sakinys sąmoningai suformuluotas pabrėžiant, jog abu tikslai turi būti pasiekti per laipsnišką procesą. Tiesa yra tokia, kad Rusijoje verslo tradicijos beveik išnaikintos, o privati iniciatyva išrauta su šaknimis. Komunizmo palikimas yra toks, kad Rusijos visuomenė menkai supranta finansines ir konkurencines laisvosios rinkos subtilybes, o jos valstybinė ekonomika velka milžinišką neefektyvios sunkiosios pramonės naštą.

Esant tokioms aplinkybėms, Rusijos mėginimas mėgdžioti strimgalvišką Lenkijos bėgimą į rinkos ekonomiką galėtų sukelti lemtingą prieštaravimą tarp politinio demokratijos ir ekonominio laisvosios rinkos tikslų. Pokomunistinė Rusija neturi visuomeninių ir politinių institucijų, kurios sugebėtų įskiepyti ir išlaikyti socialinę tvarką neišvengiamai skausmingu ekonominės suirutės laikotarpiu, būdingu privalomai rekonstrukcijai. Stačiatikių bažnyčia negali pasigirti tokiu organizaciniu ir dvasiniu autoritetu kaip Lenkijos Katalikų bažnyčia, o nepavykusios „perestroikos“ ar net paskutiniaisiais sovietinės sistemos agonijos metais čia neatsirado apimančios visą šalį pasišventusios kovai su komunistų valdžia organizacijos (tokios kaip Lenkijos „Solidarumo“ judėjimas). Greitų permainų priešininkas Rusijos pramonininkų ir verslininkų sąjungos pirmininkas Arkadijus Volskis atkreipė dėmesį į šiuos kontrastus ir pažymėjo (interviu žurnalui *Novoje vremia*, 1992 metų liepa),

„kad žmonės čia kartais mėgsta prisiminti lenkų šoko terapijos patirtį. Tačiau negalima dėti vilčių į šoko terapiją Rusijoje: dėl mūsų įpročio viską paversti kraštutinumais šoko terapija čia taptų šoko chirurgija. Be to, Lenkijos visuomenė yra kur kas vieningesnė ir labiau susitelkusi – 95 procentai jos yra praktikuojantys katalikai. Kardinolui Glempui pakako kilstelėti pirštelį ir pasakyti: „Nereikia streikų!" Ir jų nebuvo. „Solidarumas" taip pat suvienijo visuomenę. Vyriausybė turėjo „kojas", kurios tvirtai stovėjo ant žemės. Tai buvo parama iš apačios". Tad ūmios privatizacijos sukelti socialiniai sunkumai Rusijoje galėtų daug greičiau, palyginti su Lenkija, sukelti masinį ir politiškai destabilizuojantį bruzdėjimą.

Norint įdiegti buvusioje Sovietų Sąjungoje būtiną verslo etiką ir privatizuoti egzistuojančią ekonominę sistemą, prireiks ne vienerius metus – tiesą sakant, keletą dešimtmečių – trunkančių atkaklių ir reikalaujančių kantrybės pastangų. Iš skubos ne tik būtų mažai naudos, – ji net gali sukurti Rusijoje revoliucinę situaciją. Tai ypač tikėtina, jei neskrupulinga greitos privatizacijos politika ir (arba) stambiausių Rusijos pramonės įmonių bankrotai sukeltų didžiulį nedarbą. Tikrovė yra tokia, kad net esant palankiausioms aplinkybėms didelės Rusijos pramonės dalies neįmanoma privatizuoti dėl jos nekonkurencingumo, o staigiai uždarius įmones dešimtys milijonų žmonių taptų bedarbiai. Tokia pat beviltiška ir žemės ūkio padėtis. Rusijos valstietija nualinta, kolektyviniai (valstybiniai) ūkiai visiškai priklauso nuo pritaikytos stambaus masto žemdirbystei technikos, tad dekolektyvizacija vargu ar bus patraukli daugeliui potencialių privačių ūkininkų, o ekonominiu požiūriu ji gali net sužlugti.

Būtų istorijos ironija, jei komunizmo dogmų žlugimas pri-

verstų pokomunistinės Rusijos vadovybę taikyti naują, supaprastintą laisvosios rinkos dogmą nepaisant socialinių kaštų ir politinės rizikos. Tačiau būtent tokius patarimus Rusija daugiausia girdi iš Vakarų. Rusija yra raginama kurti demokratiją ir laisvąją rinką vienu metu. Šio patarimo klauso ir jį net dogmatizuoja elitas, kuris, nenutuokdamas apie trapų kultūros ir ekonomikos ryšį, yra linkęs žodžius „laisvoji rinka" vartoti su tokiu pat ritualiniu formalizmu, su kokiu jų pirmtakai prisiekinėjo ištikimybę „socializmo kūrimui".

Pokomunistinės Rusijos vadovams verčiau reikėtų patarti tvirtai institucionalizuoti ir konsoliduoti konstitucinius ir demokratinius procesus, kad stabili politinė struktūra sugebėtų atlaikyti neišvengiamą rimtų socioekonominių permainų šoko poveikį. *Kol – ir jeigu – bus sukurti veiksmingi įstatymai, politinių partijų sistema ir stabilios parlamentinės procedūros, vienu metu siekiant dviejų tikslų – demokratijos ir laisvosios rinkos – galima patirti visišką nesėkmę.* Iki 1992 metų tik vienas visoje Rusijoje iš tikrųjų demokratiškai išrinktas pareigūnas – jos prezidentas Borisas Jelcinas – bandė remti didesnes giliai įsišaknijusios, visuotinai korumpuotos ir neefektyvios sistemos permainas vos ne politinės anarchijos sąlygomis. Kol nėra tvirtų konstitucinių valstybės pamatų, tikėtina, kad priešiška visuomenės reakcija gali tapti nevaldoma, ir ja netruks pasinaudoti jėgos, kurioms nepriimtina nei demokratija, nei laisvoji rinka.

Rusijos vadovams vertėtų nuodugniau susipažinti su kai kurių Azijos valstybių patirtimi, sukaupta po Antrojo pasaulinio karo pertvarkant savo nacionalinę ekonomiką. Daugiausia pasiekusios Azijos valstybės pripažino, kad norint pasivyti laisvosios rinkos lyderius būtinas netrumpas tam tikro valsty-

bės kišimosi laikotarpis, ypač užtikrinant ilgalaikį politikos nuoseklumą, sąmoningai nubrėžus nacionalinės ekonomikos tikslus. Vyriausybės čia buvo prisiėmusios atsakomybę už socialinės bei fizinės infrastruktūros plėtojimo politiką, ką pati laisvoji rinka vargu ar būtų dariusi. Pagaliau rusams vertėtų suprasti, jog, žymiausio Japonijos planuotojo Saburo Okitos žodžiais tariant, „rinkos mechanizmai nėra patikimi", ypač buvusiose komunistinėse šalyse, nes jų ekonomikai „valstybės kišimasis dar reikalingas ne vien dėl to, kad būtų kompensuojamos rinkos klaidos, bet ir dėl to, kad jų privačios ekonomikos sektorius yra neišsivystęs, o jų rinka menka".

Tačiau kad ir kokia būtų pokomunistinės Rusijos vadovybės ekonominė politika, artimiausios Rusijos ekonominės ir politinės perspektyvos vis vien yra liūdnos. Komunizmas taip nualino Rusijos kūną ir dvasią, kad gaivinti ją reikės ilgai ir sunkiai, o rezultatai visiškai neaiškūs. Vis labiau aiškėja, kad Rusijoje prasideda socioekonominis nuosmukis, primenantis ketvirtojo dešimtmečio pradžios Didžiąją depresiją Amerikoje: smarkiai sumažėję gamyba ir vartojimas, hiperinfliacija, plintantis nedarbas. Šaliai taip pat gresia auganti politinė neapykanta ir socialiniai konfliktai, jei vis labiau skurstančios masės susigundys duoti valią pavydui, jaučiamam neskaitlingiems naujiesiems turtuoliams. Tokioje aplinkoje Rusijos žmonės vargu ar sugebės įsisavinti tiek verslo esmę, tiek politinio kompromiso kultūrą, kuri būtina, norint sėkmingai pereiti į demokratinę ir ekonominiu požiūriu pliuralistinę sistemą. Dėl to gali nukentėti ir laisvoji rinka, ir pirmieji Rusijos demokratijos daigai.

Didėjanti dvasinė Rusijos krizė yra neišvengiamas gilėjančios ekonominės krizės ir Rusijos imperijos geopolitinio

skaldymosi padarinys. Dėl šios krizės Rusijos žmonėms tampa artimesni kraštutiniai politiniai požiūriai, ji sukelia karštus ginčus dėl Rusijos likimo. Kas yra „Rusija" subyrėjus Rusijos imperijai? Ką dabar reiškia būti „rusu"? Ar tai tautiška, ar viršnacionalinė sąvoka (panašiai skiriasi „anglų" tautos ir platesnės „britų" žmonių sąvokos)? Išsisklaidžius demokratinių šūkių iliuzijoms, naujaja ekonomine tvarka nusivylę gyventojai trokšta naujų tiesų, kurios užpildytų tuštumą, atsiradusią išnykus komunizmui ir blėstant liberalizmo žavesiui.

Būtų klaida neįvertinti galimų tokių nuotaikų padarinių. Rusijos žmonės visuomet turėjo kvazireliginį ir kvazifilosofinį savo istorinės paskirties supratimą. Maskvos kaip Trečiosios Romos idėja nebuvo tuščias šūkis; tai buvo nuoširdaus savo ypatingos misijos suvokimo išraiška. Štai kodėl komunistinis universalizmas gerai prigijo rusiškoje dirvoje: jis leido žmonėms pajusti dar universalesnį pašaukimą, peržengiantį senosios Rusijos imperijos ribas. *Ex oriente, lux* – šis posakis buvo išties prasmingas, ypač Rusijos intelektualams, linkusiems ieškoti transcendentinių formulių, kurios padėtų apibrėžti tikrovę absoliučios tiesos kategorijomis. Jų manymu, Rusijai buvo skirta skleisti tą „šviesą", kuri išgydytų pagedusius Vakarus nuo juose paplitusių ydų. Savo ruožtu misijos pojūtis ir su tuo susijęs tikėjimas galėjo rusų akyse pateisinti asmeninio pasiaukojimo reikalavimą, įskaitant nuolankų individų atsidavimą – jų pačių valia – didingesniam pašaukimui.

Visa tai susiję su didžiavimusi galingos valstybės statusu. Iš tikrųjų Rusija buvo galinga valstybė. Taip buvo maždaug tris šimtus metų. Ir kaip carinės imperijos, ir kaip visai neseniai egzistavusios Sovietų Sąjungos valdžios rezidencija Kremlius lėmė ne tik didžiosios nacijos, bet ir daugelio tiesiogiai

jam pavaldžių žmonių likimą. Paprasčiau šnekant, jis darė įtaką pasaulio reikalams, ir visi pasaulyje turėjo atidžiai klausyti, ką sakė Kremlius. Politiškai susipratę rusai didžiavosi tokiu statusu. Vėliau Sovietų Sąjunga laikė save pilnateise Jungtinių Valstijų konkurente, manė, kad gali varžytis su JAV, ir skelbė, – remdamasi marksistine istorinės neišvengiamybės doktrina, – kad jai yra lemta pranokti Jungtines Valstijas išorine galia ir vidaus gerove.

Tad Sovietų Sąjungos žlugimas ir Rusijos imperijos suirimas sukėlė šoką net ir tiems rusams, kurie pripažino, kad jų marksistinė doktrina buvo klaidinga, o pati sovietinė sistema – veidmainiška ir neveiksminga. Netikėtai apkarpyta Rusija buvo pažeminta iki neturtingos ir priklausomos Trečiojo pasaulio šalies statuso, turėjo priimti Vakarų patarimus bei labdarą ir tapo anksčiau priklausomų nerusų tautybių žmonių pajuokos objektu. Tokia padėtis daug ką skaudina. O plačiosioms masėms ši padėtis pasireiškia socialiniais nepritekliais ir akivaizdžiai didėjančiu chaosu šalyje.

Kokia ateities vizija gali atrodyti patraukli ir įtaigi esant tokiai padėčiai? Tik nedaugelis žmonių pabrėžia, kad Rusija turi tapti normalia poimperine ir europietiška tautine valstybe. Iš esmės jie pasisako už Rusijos inkorporavimą į besikuriančią Europos Bendriją (pradžioje greičiausiai konfederaciją), o drauge ir už savo buvusių nerusiškų subjektų nepriklausomybės pripažinimą. Jie mano, kad Rusija turi tapti tuo, kuo dabar tampa Lenkija (kultūros požiūriu visuomet save tokia laikiusi): Europos valstybe, neatskiriama bendros ir plačios Europos civilizacijos dalimi. Suprantama, tai bus lėtas procesas, nes objektyvūs ir subjektyvūs Rusijos ir Europos skirtumai yra milžiniški, tačiau šios nuomonės šalininkų ma-

nymu, Rusija neturi kito būdo tapti ir šiuolaikiška, ir demokratiška.

Tačiau daug kam šis požiūris atrodo ir nepraktiškas, ir klaidingas. Nepraktiškas todėl, kad dar ne vieną dešimtmetį Rusija nepajėgs pašalinti Rusijos ir Europos gyvenimo lygio bei mąstymo būdo skirtumų. Klaidingas todėl, kad Rusija turės išsižadėti savo išskirtinės kultūros, istorijos ir „sielos". Tapti Europos dalimi reikštų nustoti būti ypatingąja Rusija, nes tų, kurie atmeta Europos variantą, požiūriu Rusija nėra paprasta tautinė valstybė, o savitas ir alternatyvus gyvenimo būdas, savita civilizacija, kurios tapatybė turi būti pripažinta tokiu pat mastu kaip atskiros (net jei jas sunku tiksliai apibrėžti) „Europos" ir „Azijos" tapatybės.

Šias dvi skirtingas perspektyvas apibūdino Maskvoje vykę ginčai, ypač pasmarkėję 1992 metais. Iš pradžių Sovietų Sąjungos žlugimas suteikė gerų galimybių tiems, kurie ėmė atstovauti vakarietiškajai, arba europietiškajai, orientacijai. Jie dominavo viešuose svarstymuose apie Rusijos ateitį pokomunistinės transformacijos laikotarpiu. Tačiau ilgainiui, dėl vidinių transformacijos sunkumų ėmus vis labiau abejoti Vakarų pasiūlyta liberalia formule, pasigirdo balsų, teigusių, kad išorinė ir vidinė Rusijos orientacija turi būti visai kita, labiau paisanti specifinių šalies tradicijų ir interesų.

Šios alternatyvios perspektyvos būna ir nuosaikios, ir radikalios, tačiau visos jos turi šį tą bendra. Nuosaikiosios atmeta abi anksčiau minėtas orientacijas, pabrėždamos, kad „Rusijos misija pasaulyje yra skatinti ir remti daugiašalį kultūrų, civilizacijų ir valstybių dialogą. Rusija sutaikytoja, Rusija jungianti, Rusija derinanti [...]. Šalis, absorbuojanti Vakarus ir Rytus, Šiaurę ir Pietus, unikali, galbūt vienintelė suge-

banti harmoningai derinti daugelį skirtingų principų, sukurti istorijos simfoniją". Šie Sergejaus Stankievičiaus, demokratinės pakraipos politiko, žodžiai (*Nezavisimaja gazeta*, 1992 m. kovo 28 d.) atskleidžia ir atspindi tebeegzistuojantį išskirtinės Rusijos misijos pasaulyje suvokimą, misijos, kuri išplaukia iš unikalumo ir turi ypatingą pašaukimą.

Iš to, kas pasakyta, galima daryti išvadą, kad Rusijai reikėtų tiksliau apsibrėžti savo ypatingą vietą pasaulyje, jei ji siekia pirmauti tarp besivystančių pasaulio šalių. Pačioje šalyje vis labiau pabrėžiama Rusijos pareiga ir teisė ginti už natūralių Rusijos sienų gyvenančius rusus. „Griežtesnis tonas" buvo ne sykį siūlomas raginant Rusiją energingai pareikšti savo „teisę" užsistoti „nepelnytai nuskriaustus ir neteisėtai persekiojamus" rusus, o Rusijos vyriausybė buvo kaltinama tuo, kad ji to nedaro.

Įsidėmėtina, kad šios mintys atstovauja nuosaikiajai alternatyvai. Tačiau vis dažniau pasigirsta šaižių rusų balsų, apverkiančių imperijos žūtį ir smerkiančių pokomunistinės Rusijos lyderius už tariamai pernelyg didelį orientavimąsi į Vakarus. Šie balsai teigia, kad Rusijos vidaus politikos tikslas privalo būti „sąjungos" (eufemizmas, vartojamas vietoj „imperijos") atkūrimas. Pavyzdžiui, Jevgenijus Ambarcumovas (Aukščiausiosios Tarybos Tarptautinių reikalų komiteto pirmininkas) tiesiai pareiškė: „Aš vis labiau įsitikinu, kad SSRS sugriovimas buvo absoliučiai neapgalvotas, neatsakingas žingsnis", o jos atkūrimas, „deja, negali būti neskausmingas" (*Rossijskaja gazeta*, 1992 m. balandžio 13 d.).

Šis atkūrimas tampa Rusijos prezidento Boriso Jelcino priešininkų vis atviriau skelbiamu tikslu. Viceprezidentas Aleksandras Ruckojus susikrovė politinį kapitalą apeliuodamas į

Rusijos garbę ir neigiamus Rusijos imperinės galios žlugimo padarinius. Jis vis dažniau aiškina, kad pagrindinė šio žlugimo priežastis yra vidiniai Rusijos socioekonominiai sunkumai ir tariamas naujųjų Kremliaus valdytojų pataikavimas Vakarų norams. Ruckojus laikėsi itin griežtos pozicijos Ukrainos nepriklausomybės atžvilgiu, jis smerkė rusų ir ukrainiečių atsiskyrimą, propagavo nuolatinę Kijevo spaudimo politiką. Tai darydamas jis ne kartą – daugybėje kalbų ir straipsnių – priminė šlovingą Rusijos praeitį, aukštino imperinės Rusijos žygdarbius, aiškiai mėgindamas kurstyti auditorijos mesianistinius ir misionieriškus instinktus.

Turint omenyje, kad Rusijos vidaus sunkumų vis daugėja, nestebina tai, jog politikai demagogiškai vis dažniau kaltina pokomunistinę politiką, laikydami imperijos suirimą ir provakarietišką Jelcino orientaciją svarbiausia politinio chaoso ir ekonominio nuosmukio priežastimi. Vis atviriau užsipuolama demokratija šalyje ir nuolaidos užsieniui. Vladimiras Žirinovskis, kuris per 1991 metais įvykusius Rusijos prezidento rinkimus gavo apie 7 milijonus balsų, nužengė toliausiai: jis viešai paskelbė valstybinio autoritarizmo šalies viduje ir imperijos už Rusijos nacionalinių sienų atkūrimo programą. Jis taip pat paragino Rusiją politikoje atvirai priskirti save prie neturtingų Pietų valstybių, tarp kurių ji gali būti lydere, ir nesistengti tapti skurdžia turtuolių klubo nare.

Įsidėmėtina, kad radikalūs požiūriai, reiškiami tokių politiškai izoliuotų individų kaip Žirinovskis, daro poveikį demokratiškiau mąstančių politinių lyderių, pavyzdžiui, Ruckojaus ir Stankievičiaus, kurie buvo artimai susiję su antikomunistinėmis 1991 metų permainomis, retorikai ir žodynui. Taip vis labiau stiprėja rusų geopolitinis nepasitikėjimas „europietiš-

kąja“ orientacija ir Rusija verčiama pasirinkti Trečiąjį pasaulį, arba net – kaip kai kas atsargiai skatina – siekti nukreiptų prieš Vakarus kompromisinių susitarimų su ateinančia iš pietų Islamo banga. Tad plačiajai Rusijos visuomenei – vis labiau nepatenkintai *status quo*, atribotai nuo geidžiamos, bet nepasiekiamos Vakarų kultūros (vis dažniau smerkiamos dėl jos materialistinio hedonizmo), suglumintai naujosios ekonomikos veikimo metodų ir trokštančiai naujų tiesų – valstybinis nacionalizmas tampa vienintele vienijančia ideologine alternatyva.

Susižavėjimas nacionalizmu dar nereiškia, kad grįžtama į komunizmą. Šis kelias per daug sukompromituotas, per daug rusų tiesiogiai nukentėjo nuo stalinizmo ir per daug baisių praeities faktų atskleista Rusijos visuomenės informavimo priemonėse, kad būtų atvirai atnaujintas komunizmas. Tačiau stipri valstybė, įkūnijanti unikalias Rusijos tradicijas, įvedanti tvarką dėl kilnesnio idealo, siekianti susigrąžinti pasaulinę galingos imperijos šlovę ir nubrėžianti naują misiją pasauliui – gal kartu su kitomis nuskriaustomis šalimis – gali tapti patrauklia idėja. Ji gali praskaidrinti filosofinę sumaištį, kuri šiandien temdo paprasto ruso sąmonę; ji gali vėl nupiešti tikrovę balta ir juoda spalvomis, gali pateisinti pasiaukojimą visuomenei ir politinį paklusnumą.

Tai kelia grėsmę, nes toks požiūris skatina naują metamitą. Vargu ar gali būti atgaivintas komunizmas, veikiau ši grėsmė pasireikš nauja fašizmo forma. Fašizmas ypač veiksmingai naudojasi iracionaliąja žmogaus prigimties puse, veiksmingai apeliuodamas į emocijas, kurias galima sužadinti nacionalistiniais simboliais, piktnaudžiaujant nacionalinės galios bei šlovės žavesiu ir drausmės bei vienodumo siekiu. Komunizmas

savo teorinėje išraiškoje per daug tikisi iš žmogaus ir nepaiso pagrindinių žmogaus elgesį lemiančių instinktų. Fašizmas kaip doktrina yra primityvesnis, tačiau emociškai jis yra fundamentalesnis, gaiviališkesnis ir įtaigesnis.

Rusiškoji fašizmo atmaina neturėtų nueiti taip toli, kaip nacizmas, skleidęs maniakiškas rasines idėjas. Skirtingai nuo komunizmo ar nacizmo, rusiškasis fašizmas reikštųsi greičiau per autoritarizmą, o ne totalitarizmą, per šovinizmą, o ne ideologiją, per etatizmą, o ne kolektyvizmą. Jam net nereikėtų pasiskelbti fašizmu arba atvirai skolintis ką nors iš fašizmo doktrinų. Greičiausiai tai būtų praktinis fašizmas: diktatoriško valdymo, valstybės dominavimo iš dalies privačioje ekonomikoje, šovinizmo ir imperinių mitų bei valstybės misijos išaukštinimo mišinys. Šiuo mišiniu pagaliau būtų užpildyta juodoji skylė, kurią bolševizmas paliko Rusijoje, atsirastų jei ne prievartos utopija, tai bent jau prievartinė tvarka, kurios demokratija ir laisvoji rinka gali neįstengti garantuoti.

Jei fašizmas būtų kokia nors forma atgaivintas jis greičiausiai neapsiribotų vien Rusija. Jis, ko gero, tikrai pasklistų kai kuriose nerusiškose buvusios Sovietų Sąjungos valstybėse, kurių vidaus sunkumai gali būti ne mažesni, o demokratijos perspektyvos – net niūresnės negu Rusijos. Jis taip pat gali užkrėsti politiškai nelabai stabilias Vidurio Europos šalis, ypač jei pokomunistinė transformacija šiame regione susvyruotų arba net persimestų į kai kuriuos Vakarų Europos regionus. Paprasčiau tariant, fašizmo atgimimas reikštų, kad pralaimėjo idėja pliuralistinės ir pragmatiškos tikrovės, atmetančios nuomonę, kad vieningumas ir drausmė nuo viršaus iki apačios yra sveikos visuomenės požymis.

Fašistinio fenikso reinkarnacija Rusijoje būtų ne tik di-

džiausia istorijos ironija. Fašizmas užkrečiamas, tad naujoji jo forma taip pat mestų kerštingą iššūkį tarptautinio bendradarbiavimo pastangoms. Tai reikštų katastrofiškai užkrečiamą demokratinės alternatyvos, kaip kelio į ateitį, pralaimėjimą, o nacionalizmo persunkta Rusija, atsinaujinusių imperinių instinktų akinama ir todėl greičiausiai įsivėlusi į konfliktus su savo kaimynais, neišvengiamai taptų dar viena destruktyvia jėga pasaulyje, kuris ir taip vis mažiau sugeba valdyti savo likimą.

3

Globalinės nelygybės milžinas

Beveik per visą pasaulio istoriją nelygybė buvo toleruojama, nes žemynus skyrė didžiuliai atstumai ir kultūrų tolimumas. Suartėjusiame ir glaudesniame pasaulyje, kuriam būdingas visuotinis politinis pabudimas, nelygybė toleruojama vis mažiau. Tačiau kaip ši nepakanta nelygybei pasireikš, priklauso nuo to, kur ji bus nukreipta ir kas vadovaus jos pasireiškimui. Tai siejasi ne tik su Rusijos, bet ir su Kinijos būsimu vaidmeniu.

Tai, kad naujasis glaudumo jausmas didina susirūpinimą globaline nelygybe, yra nepaprastai reikšmingas ir naujas mūsų laikų tikrovės bruožas. Politinio sąmoningumo plėtra skatina vis didesnį nepakantumą globalinei nelygybei. Kurį laiką šis nepakantumas gali likti užuomazgoje, pasireikšdamas daugiau pasipiktinimu nei organizuotais veiksmais, tačiau beveik aišku, kad jis vis labiau veiks daugumos žmonių pasaulėžiūrą, – visų tų, kurie žino apie turtingosios mažumos hedonistinę kornukopiją ir pavydi jos. Taigi globalinė nelygybė tikrai taps svarbiausia XXI amžiaus politikos problema.

Demokratija, grindžiama laisvosios rinkos sistema, šiuo metu lyg ir triumfuoja. Tačiau šis triumfas daugiau pagrįstas

komunizmo nesėkme nei demokratinių idealų tinkamumo bet kuriomis sąlygomis sėkme. Neturtingame pasaulyje šiuos idealus reikia įgyvendinti pragmatinėje gyvenimo plotmėje. Formalios laisvės be esminio išsilaisvinimo nuo vargo ir skurdo gali nepakakti. Vakarų kultūrinis hedonizmas gali atrodyti esąs labiau globalinės nelygybės nei laisvosios rinkos pranašumo įrodymas. Štai kodėl demokratijos pergalė ideologijų konflikte vis dar lieka ne tiek visuotinis pačių idėjų triumfas, kiek koalicijos, kuriai vadovavo Amerika, pergalė prieš sovietinį bloką. *Be jokios abejonės, ideologinė šios pergalės prasmė yra nepaneigiama, tačiau jos reikšmė pasauliui nėra filosofiškai svarbi.*

Tuo tarpu tiek dėl objektyvių, tiek dėl subjektyvių veiksnių kitame amžiuje aktualiausiu taps nelygybės klausimas. Objektyvūs veiksniai priklauso nuo demografinės ir ekonominės dinamikos. Demografinis augimas pasaulyje labai netolygus, jis daug svarbesnis neturtingajai žmonijos daliai. Ekonominis augimas taip pat netolygus, tačiau jis palankesnis turtingesnei žmonijos daliai. Tad bendram pasaulio gyventojų skaičiui didėjant, turto pasiskirstymo disproporcija pasaulyje tampa dar ryškesnė. Daugumos ekspertų nuomone, 2000 metais pasaulyje gyvens apie 7 mlrd. žmonių (4 kartus daugiau negu 1900 metais, kai jų buvo 1,5 mlrd.), o 2025 metais – 8,5 mlrd. Iš to skaičiaus apie 6,5 mlrd., tikėtina, gyvens neturtingose šalyse. Pavyzdžiui, Bangladeše gyventojų padaugės nuo dabar esančių 115 iki 235 mln., Egipte – nuo 50 iki 125 mln., Kenijoje – nuo 24 iki 80 mln., o Indijoje – nuo 855 iki 1440 mln. Dar blogiau, kad maždaug du trečdaliai jų gyvens susispaudę mažiau išsivysčiusio pasaulio miestų lūšnynuose lengvai pasiduodami radikaliai politinei mobilizacijai.

Neigiamas demografines tendencijas dar labiau sustiprina neigiamos ekonomikos tendencijos. Jungtinių Tautų vystymo programos „Žmonijos raidos pranešimas“ 1992 metų duomenimis, septintajame dešimtmetyje turtingos šalys buvo 30 kartų turtingesnės už neturtingąsias, tačiau paskutiniajame šio amžiaus dešimtmetyje šis skirtumas dar padidėjo, ir dabar jos turtingesnės net 150 kartų! Šis procesas nežada keisti krypties. Panašūs dalykai dedasi ir pačiose neturtingose šalyse – ten gilėja socialinė takoskyra. Pranešime taip pat apskaičiuota, kad tik pusė visos užsienio pagalbos, jei skaičiuosime pagal vienam gyventojui tenkančią dalį, tenka neturtingiausioms šalims, o kita pusė šios paramos tuo pat metu plaukia į pirmaujančias iš besivystančių šalių. Galiausiai ekonomikos plėtros tempas išsivysčiusiose ar sėkmingiau besivystančiose šalyse daug spartesnis, todėl realusis atotrūkis dar labiau padidės.

Pasipiktinimą šiuo skirtumu subjektyviai didins ir disproporcijos, atsirandančios dėl senėjimo proceso. Vyresnių nei 65 metų žmonių dalis turtingose šalyse didėja daug greičiau nei atitinkama šio amžiaus grupė neturtingose šalyse, o jaunesnių nei 15 metų amžiaus grupė dar greičiau mažėja. Didžiulis skaičius beveik arba visai nedirbančių ir, žinoma, skurstančių neramių jaunų žmonių neturtingose šalyse – modernioms komunikacijų priemonėms skleidžiant informaciją apie gyvenimo sąlygas likusiame pasaulyje – taps aktyvesnis politiškai, kai jį apims nekantrumas ir neviltis.

Tuo pat metu didėjantis turtinguose pasaulio kraštuose susirūpinimas ekologinėmis problemomis dar padidins lygybės svarbą. Ekologinės problemos iš tiesų rimtos, jos kelia grėsmę visai žmonijai. Jas būtina spręsti neatidėliojant. Šių

problemų pernelyg ilgai buvo nepaisoma. Tačiau reikia pripažinti, kad didžiausios ekologijos pažeidėjos iki šiol buvo išsivysčiusios valstybės. Būtent Europoje ir Šiaurės Amerikoje buvo išnaikinta ne viena gyvūnų rūšis, būtent čia iki šiol negailestingai niokojami miškai. Išsivysčiusiose, ypač buvusiose komunistinėse šalyse industrializacija vyko mažai tekreipiant dėmesio į aplinką. Šio proceso padariniai dabar pradėjo kelti rimtą pavojų žmonių gyvybei. Būtent dėl šių valstybių politikos atmosferoje susikaupęs šilumą sulaikančio anglies dvideginio didžiulis kiekis gresia globaline katastrofa.

Besivystančios šalys kopijuoja istorinę turtingųjų patirtį dažnai beprotiškai plėtodamos pramonę ne dėl abejingumo ekologijos problemoms, tiesiog joms tai vienintelis būdas atsikratyti skurdo ir įveikti jas kamuojantį atsilikimą. Joms tai – mažesnis blogis. Negana to, jos jaučia, jog turtingi pasaulio kraštai neturėtų išvengti atsakomybės pasiteisindami tuo, kad seniau niekas pasaulyje nežinojo apie ekologijos svarbą ir todėl būdas, kuriuo išsivystęs pasaulis kūrė pramonę, yra jau užversta knyga, o ne sąskaitos už padarytą aplinkai žalą eilutė. Žodžiu, jų manymu, turtingų kraštų atsakomybė už šią grėsmingą problemą yra didesnė ir jie privalo daugiau prisidėti lengvinant finansinę naštą.

Susirūpinus planetos ekologija, dar aktualesnė tampa globalinės nelygybės problema. Šis susirūpinimas ryškiausias išsivysčiusiose šalyse ir pirmiausia jų aukštesniuose socialiniuose sluoksniuose. Tai savaime nepaneigia esminio problemos legitimiškumo, net jei ji iš dalies pavirsta socialine mada. (Šiuo metu mokslininkai gyvai diskutuoja, ar susirūpinimas ekologija nepagimdė naujo „izmo“ – būtent „iracionalaus ekologizmo“, kaip jį kai kas vadina, – ir ar galima rimtai tvirtinti,

jog ekologiniai sprendimai turi būti grindžiami vien vadinamaisiais mokslo kriterijais atmetant politinius argumentus?) Tačiau žmonijos turtingos dalies susirūpinimas ekologija tuo pat metu yra ir prieštaravimas tarp naujos meilės gamtai ir kornukopinės privilegijuotosios žmonių dalies gyvensenos. Kol patys šie žmonės rimtai nepervertins savo gyvenimo būdo, pripažindami toli siekiančią ne realių poreikių, o asmeninių įgeidžių tenkinimo kontrolę, ekologijos išaukštinimas tik dar labiau kurstys konfliktą tarp turtingų ir neturtingų žmonių.

Tam tikru mastu tai jau yra atsitikę. Nesutarimai, išryškėję 1992 metais Rio de Žaneiro konferencijoje, buvo tik gilesnių ir platesnių požeminių srovių atspindys. Kuo daugiau dėmesio turtingos valstybės skirs aplinkosaugos problemoms šalies viduje, tuo didesnė tikimybė, kad turtuolių ir vargšų gyvenimo lygio skirtumai toliau didės. Kai kurie NAFTA (*North American Free Trade Area*; Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos zona) kritikai teigia, kad ši sutartis leis Amerikos verslui niokoti Meksikos gamtą, tokiu būdu palengvindama jos apsaugą Amerikoje. Amerika jau skiria daugiau nei 2% BNP aplinkos apsaugai ir atkūrimui, Vokietija – beveik tiek pat; kitos išsivysčiusios šalys daro tą patį. Visos šiam tikslui skiriamos lėšos regione sudaro apie 200 milijardų dolerių per metus. Neišvengiamai iškils klausimas, ar nereikėtų nemažą šių lėšų dalį skirti ne vien tarptautiniu mastu dedamoms pastangoms išsaugoti aplinką, bet ir neturtingų šalių daliai pagerinti.

Ilgainiui turtingesnėse pasaulio dalyse susirūpinimas ekologija gali paskatinti filosofiškai pervertinti gyvenimo būdą ir atkreipti dėmesį į socioekonominės nelygybės problemas. Komunizmo žlugimas užgožė šios problemos svarbą Vakarams.

Tačiau baimė, kad abejingumas aplinkos naikinimui kelia pavojų gyvybei, neišvengiamai stipriau jaučiama tų, kurie labiau džiaugiasi gyvenimo vaisiais, gali priversti išsivysčiusį pasaulį griebtis politikos, kuri iš tikrųjų reaguos į šias kur kas svarbesnes socioekonomines problemas. Ši išeitis dar labiau tikėtina dėl to, kad politiškai bundantis pasaulis vis mažiau ir mažiau linkęs toleruoti didžiules gyvenimo lygio disproporcijas.

Lygybės klausimui vis daugiau dėmesio skiria pagrindinės pasaulio religijos. Per amžius didžiosios religijos gana natūraliai rūpinosi socialiniu teisingumu, sutelkdamos dėmesį į neturtinguosius. Tačiau karštai ragindamos turtuolius užjausti vargšus jos skatino daugiau pasyvumą ir susitaikymą nei reformas ir permainas. Kaip institucijoms, joms tekdavo atsižvelgti į žemiškąjį kompromisų su galingaisiais ir turtingaisiais imperatyvą. Laikui bėgant, joms tekdavo susitaikyti su *status quo*, nepaisant nuoširdaus susirūpinimo dorove ir žmonių, savo gyvenimą atidavusių religiniam pašaukimui, pasišventimo.

Tačiau dabar ir Krikščionybė, ir Islamas – religijos, kurioms gresia moderni gyvensena, susidūrusios su sekuliarizmo plitimu, morališkai atmetančios hedonistinę masinę Vakarų kultūrą – vis daugiau dėmesio kreipia į lygybę, dvasiškai svarbiausią šių laikų gyvenimo problemą. Taip jos gali iš dalies užpildyti tuštumą, kurią paliko marksizmas, tačiau kitokiu būdu. Komunizmas žiūrėjo į nelygybę materialistiškai, jis atmetė dvasinės dimensijos svarbą, teigdamas, kad jam pavyks sukurti visuotinę materialinę gerovę, nes žmogų iš prigimties skatina ir apibrėžia materialiniai poreikiai. Savo ruožtu religijos pabrėžia, kad gerą gyvenimą visų pirma apibrėžia

dvasinės sąvokos, o tikroji gero gyvenimo samprata apima ir teisingumo imperatyvą žmonių santykiuose. Lygybės nevalia siekti mechaniškai – sulyginant visų materialųjį turtą, tačiau jos siekis reikalingas kaip savivarža kaupiant materialines gėrybes ir išreiškiant tarpusavio atsakomybę.

Katalikų bažnyčia, galingiausia šių laikų Krikščionybės šaka, vis dažniau nurodo, ką ji laiko negatyviomis kultūrinėmis kapitalizmo apraiškomis: didžiulį jo dėmesį individualiam savo materialinių bei jausminių įgeidžių tenkinimui, nepaisant socialinių šio elgesio padarinių. Popiežiaus enciklikos ir karšti raginimai pripažįsta laisvosios rinkos gamybinį efektyvumą, tačiau griežtai smerkia dorovinį ydingumą, būdingą kultūrai, kuri visų ir visokių poreikių tenkinimą laiko svarbesniu už socialinę atsakomybę, ir nurodo pavojus, būdingus rinkai, – įskaitant visuomenės informavimo priemonių vaidmenį, – nuolat skatinančiai tokius poreikius. Bažnyčia vietoj to iškelia bendrą gyvenimo kokybę, ypač harmoningos pusiausvyros tarp dvasinės ir materialinės gyvenimo pusių svarbą, pabrėždama būtinybę neatidėliotinai spręsti socioekonominės nelygybės klausimą.

Iš tikrųjų Katalikų bažnyčia, kaip ir kitos krikščioniškosios bažnyčios, supranta, kad neturtinguose pasaulio regionuose jų misija yra patrauklesnė. Lotynų Amerikoje ir kai kuriose Afrikos bei Azijos dalyse religinis tikėjimas yra vis dar tvirtas ir gyvas, o prozelitizmo perspektyvos – daug žadančios. Tad religijos privalo sutelkti dėmesį į klausimus, neabejotinai skatinančius didžiulį politinį ir visuomeninį šių žmonių susidomėjimą. Pamokslų apie nuolankaus susitaikymo su tikrove kilnumą dvasiniu požiūriu jau nebepakanka. Prasmingo dvasinio gyvenimo samprata dabar yra pakitusi: neturtinguose re-

gionuose tai reiškia laipsnišką skurdo šalinimą, o turtinguose – savivaržą siekiant materialinių gėrybių. Krikščionybė, kuri visuomet pabrėždavo dvasinę lygybę ir net dvasinį skurdo pranašumą prieš turtą, dabar vis aktyviau smerkia gilėjančią materialinę nelygybę.

Tačiau Bažnyčia nesiūlo jokio konkretaus socialinio modelio. Pasak Vatikano II susirinkimo, „iš žmogaus teisių normų neišplaukia koks nors vienas ekonominės, politinės ar ideologinės sistemos pavidalas [...]. Pamatinės žmogaus teisės veikiau tik nustato ribas ir pareigas visoms sistemoms ir ideologijoms, neapibrėždamos tikslių formų, kuriomis šios sistemos turi būti organizuotos“. Be to, Bažnyčia pasisako prieš revoliucinę prievartą kaip priemonę socialiniam teisingumui pasiekti. Kai Lotynų Amerikos vyskupai priėmė garsiąją „pirmenybės vargšams“ formuluotę, popiežius Jonas Paulius II, paremdamas ją 1979 metais, be kita ko, pabrėžė, kad Bažnyčios misija yra „visiškas išganymas per keičiančią, taikingą, atleidžiančią ir sutaikančią meilę“. Tačiau aiškiau ši kryptis buvo suformuluota 1992 metais, kai, nepaisant tam tikrų pastangų atkreipti daugiau dėmesio į modernios kultūros ir sekuliarizmo pavojus, popiežius per susitikimą su Lotynų Amerikos vyskupais vėl jausmingai patvirtino ypatingą „pirmenybės vargšams“ svarbą.

Panaši, tik ne tokia pastovi yra ir kita didžioji susilaukianti naujų pasekėjų religija – Islamas. Nors tradiciškai manoma, kad Islamas labiau nei Krikščionybė linkęs fatališkai priimti tikrovę, šių laikų Islamas, smerkdamas vakarietiško tipo modernumą, tampa jėga, skatinančia atmesti nelygybę. Suvokdami šį modernumą kaip fundamentaliai pagedusį ir kultūriškai kapituliuojantį prieš prigimtinius juslinius impulsus, Isla-

mo mąstytojai stengiasi išplėtoti islamiškojo modernumo idėją, kuri leistų musulmoniškoms visuomenėms džiaugtis technologiniais modernumo vaisiais be jo negatyvių kultūrinių trūkumų. Tai darydami, jie atsigręžia į tą Islamo istorijos laikotarpį, – prieš keletą šimtmečių, – kai islamiškasis pasaulis tuo pat metu buvo ir novatoriško pažinimo bei pirmaujančio mokslo pasaulis. Taigi Islamo sociofilosofinio atsinaujinimo siekis yra susijęs su pastangomis įveikti tai, ką daugelis musulmonų suvokia kaip kultūrinę ir politinę nelygybę santykiuose su viešpataujančiais Vakarais.

Iš tikrųjų vienalytiškesnė ir dogmatiškesnė religinė islamiškojo pasaulio orientacija pagimdo gynybinę poziciją, bandančią pašalinti „ydingų" Vakarų įtaką, skatinant atgimti ir atsinaujinti ilgai snaudusią musulmoniškąją civilizaciją. Religija ir politika susipina, pateikiant islamiškąją alternatyvą, kurioje technologinis – bet ne kultūrinis – modernumas įtraukiamas į vertybių sistemą, tvarkomą pagal religinius kriterijus. Islamiškasis pasaulis nepripažįsta svetimos kultūros pranašumo, – tą kultūrą jis laiko filosofijos požiūriu pagedusia, ekonomikos požiūriu išnaudotojiška, o politikos požiūriu imperialistine.

Taip Islamas atsiliepia į frustracinius jausmus, būdingus ne tik politiškai pabudusioms arabų masėms, bet ir žymiai skaitlingesniems Azijos musulmonams nearabams, sparčiai didėjančiam afrikiečių skaičiui bei juodaodžiams amerikiečiams (greitai jų visų bus daugiau kaip 1 milijardas), kurie jaučiasi esantys pažeminti pasaulyje, kur vis dar dominuoja turtingi, kvazikrikščioniški baltųjų Vakarai. Islamiškasis pasaulis puikiai supranta, kad jo vertybės ir tradicijos yra smarkiai puolamos, ypač Amerikoje, moderniosios revoliucijos avangarde,

kurioje antimusulmoniškos nuostatos dažnai reiškiamos šiurkščiomis formomis. Dabartinę Islamo, kaip susilaukiančio naujų pasekėjų tikėjimo, sėkmę iš dalies lemia pasipiktinimas tuo puolimu, tačiau ji dar labiau priklauso nuo to, kad Islamas gali pasiūlyti įtaigią alternatyvaus gyvenimo būdo viziją.

Tad didžiųjų religijų dėmesys socialiniam teisingumui ir didėjantis susirūpinimas ekologija turtingose šalyse (naujasis turtuolių tikėjimas), nors ir skirtingais būdais, drauge paverčia nelygybės problemą svarbiausiu šių laikų rūpesčiu. Tačiau nors religijos gali priversti pasaulį susirūpinti nelygybės problema, toli gražu neaišku, ar jos gali rasti konkretų atsakymą į dabar jaučiamą veiksmingos ir visuotinai patrauklios visuomeninės tvarkos stygių. Krikščionybė, ko gero, gali pažadinti Vakarų sąmoningumą, o Islamas – paskatinti musulmonų pasipiktinimą. Tačiau niekas šiuo metu nesiūlo, kaip praktiškai spręsti svarbiausią pasaulio problemą. Neegzistuoja nei gyvybingas krikščioniškasis ekonomikos modelis, nei islamiškasis modernios visuomenės pavyzdys. Tuo tarpu komunizmo kaip ekonominės sistemos žlugimas diskreditavo visus utopinius bandymus įgyvendinti priverstinį egalitarizmą.

Iš tikrųjų nūdien didėjantį lygybės siekį lydi ideologinis sąmyšis, nepalankus greitam visa apimančios utopinės socialinės rekonstrukcijos dogmos atsiradimui. Dabar šioje pasaulio dalyje dominuoja neapibrėžti troškimai, kuriems emociškai išsilieti pakanka etniškumo ir net iracionalumo, prie kurio puikiai pritaptų kvazifašizmas. Tai gali sukelti naujus politinio iracionalumo traukulius, net ir neatsiradus naujam visa apimančiam metamitui. Didėjantis susirūpinimas nelygybe gali pasireikšti per politiškai patrauklų konkretų modelį ir specifinį lyderį, kurie atrodys pajėgūs mesti iššūkį turtingiems Vaka-

rams ir sukurti griežtą socialinę tvarką, galinčią susidoroti su didžiulėmis socialinės neteisybės problemomis.

Nė viena iš dabartinių besivystančių šalių neatitinka reikalavimų, keliamų tokiam modeliui ir lyderiui. Indijoje yra didžiuliai turto ir skurdo kraštutinumai, todėl – net jei tarsim, kad etninis ir religinis margumas jos nesuskaldys, – ji vargu ar atgaus tarptautinį svorį, kurį turėjo Nehru laikais. Nė viena Afrikos valstybė neturi prestižo ir nė viena Lotynų Amerikos – pašaukimo tapti lydere.

Kaip jau buvo minėta, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, tapti tokia lydere gali siekti Rusija. Tam ją gali pastūmėti geopolitinės problemos ir ideologinė sumaištis. Tačiau norint, kad Rusijos vadovavimas būtų kitų pripažintas, o ne vien tik skelbiamas pačių rusų, jis turi remtis veikiančiu ir patraukliu socioekonominiu modeliu. Kvazifašistinė, įsivėlusi į sekinančias naujas imperines kovas Rusija niekad neįstengtų jo sukurti. Sėkmingai kurianti demokratiją Rusija orientuotųsi į Vakarus ir būtų priklausoma nuo nuolatinės jų paramos; todėl didėjanti jos integracija su išsivysčiusiu pasauliu trukdytų artimam ir ideologiniu požiūriu svarbiam susitapatinimui su buvusio Trečiojo pasaulio žmonėmis. Todėl jei fašistinė ar net demokratinė Rusija norėtų patenkinti tokias nepamatuotas savo ambicijas, ji vargu ar sulauktų palankios pasaulio atstumtųjų reakcijos.

Priešingai, Kinija, kuri, pati savaime yra iššūkis nelygybės pasauliui, galėtų apsisiausti šia lyderės mantija. Ji yra milžinė – dabar joje gyvena daugiau kaip 1 milijardas žmonių, atkakliai besistengiančių kovoti su nelygybe. Ji taip pat yra daugiau nei paprasta tautinė valstybė tautinių valstybių pasaulyje. Tai – vienintelė valstybė, kuri kartu yra ir atskira civilizacija. Tai

jai būdinga daugiau negu Rusijai. Tad jos ryšiai su likusiu pasauliu yra ypatingi, nes Kinija yra ir nėra jo dalis.

Ilgus amžius ši izoliacija buvo daugiausia savanoriška. Iš dalies tai buvo kultūrinio savarankumo, iš dalies kultūrinio pranašumo apraiška. Kinija jautė, kad jai nereikalingas pasaulis, kad daugeliu požiūrių ji yra pranašesnė ir kad kiekvienas ekspansijos ir kultūrinio prozelitizmo bandymas būtų beprasmis. Iš dalies tai buvo ir gynyba – reakcija žmonių, nuoširdžiai tikinčių savo kultūriniu pranašumu, kurie gynėsi nuo barbarų įsiveržimų statydami sienas ir uždarydami duris. Net kinų komunizmas ne taip aktyviai skverbėsi į pasaulį kaip jo sovietinis antrininkas, kurstomas rusiškojo mesianizmo. Tačiau šią izoliaciją taip pat nulėmė nuotoliai, geografija, kalba – visa tai, kas (kaip ir Japonijos atveju) dar labiau pabrėžė kinų civilizacijos savarankiškumą ir izoliuotumą.

Dabar toks užsisklendimas nyksta. Moderniame pasaulyje Kinija nebegali izoliuotis. Pasaulis visuomenės informavimo priemonėmis padarė įtaką Kinijai, o ši savo ruožtu vis daugiau įtakos daro pasauliui. Ne tik jos artimiausi kaimynai, bet ir daug tolimesni žemynai vis atidžiau stebi ir domisi tuo, kas vyksta Kinijoje. Ir jei Kinijai pavyktų sukurti politiniu požiūriu gyvybingą ir socialiniu požiūriu adekvačią 1 milijardo žmonių visuomenę, ji neišvengiamai atsidurtų, norėtų to ar ne, didžiulio ir augančio globalinio dėmesio centre. Neturtingosioms žmonijos dalims, trokštančioms tinkamo istorinio orientyro, tai būtų pavyzdys, kinams net nesistengiant jo aiškinti arba ideologiškai propaguoti Kinijos modelio esmę.

Todėl daug kas priklauso nuo dviejų svarbių dalykų: kas iš tiesų vyksta Kinijoje ir kokį elgesio pasaulyje būdą Kinija renkasi. Sprendžiant pagal Kinijos vidaus perspektyvas, pusiau-

svyra ateityje turėtų būti išlaikyta. Beveik penkiolika metų Kinija vidaus politikoje derino marksistinę retoriką su pragmatišku ūkininkavimu ir autoritarinę diktatūrą su regioninės socioekonominės iniciatyvos laisve. Dėl to ekonomika buvo laipsniškai dekomunizuota, pradedant žemės ūkiu (Kinija, priešingai negu Rusija, tapo ne tik visiškai apsirūpinančia, bet ir eksportuojančia šalimi), vėliau apėmė šeimyninį verslą bei mažmeninę prekybą ir atvėrė Kinijos pajūrio regionus, kuriuose gyvena 200 mln. žmonių, užsienio investicijoms bei kapitalistinei konkurencijai, sudarant sąlygas tiesiogiai dalyvauti Azijos žygyje į suklestėjimą. 1992 metais valstybinis sektorius jau gamino tik pusę visos pramonės produkcijos.

Apskritai reikia pasakyti, kad Kinijos laimėjimai yra įspūdingi. Nors Kinija pagal pasaulinius standartus tebėra neturtinga šalis, jos BNP devintajame dešimtmetyje didėjo beveik po 10 procentų per metus. Tai lenkia įspūdingą tempą, kurį anksčiau buvo pasiekę Japonija, Korėja ir Taivanas. Sprendžiant iš dabartinių rodiklių, Kinija ir paskutiniajame amžiaus dešimtmetyje išlaikys tokį augimo greitį. Kai kuriuose pajūrio regionuose, pavyzdžiui, Gvanduno provincijoje (ten gyvena daugiau nei 60 mln. žmonių – tai galėtų būti didelė Europos valstybė), augimo mastai siekė net 13 procentų per metus. 1997 metais prijungus Honkongą šis augimas turėtų dar paspartėti, ypač Pietų Kinijoje. Jei šis tempas bus išlaikytas, 2010 metais Kinija gali tapti ketvirtąja pasaulio ekonomine jėga – po Jungtinių Valstijų, Europos ir Japonijos.

Ji gali tai pasiekti derindama kertinius laisvosios rinkos sistemos elementus, ypač konkurencinę verslo iniciatyvą (kuri labai artima kinų dvasiai) ir tarptautinius finansinius ryšius, su vis dar svarbiu valstybinės nuosavybės dalyvavimu pramo-

nėje. 1992 metų viduryje Kinijos nacionalinis informacijos centras prognozavo, kad 2000 metais 27 procentus pramonės produkcijos dar gamins valstybinės įmonės (spėjama, jog tai bus daugiausia sunkioji pramonė), kolektyvinės nuosavybės įmonės gamins 48, o privatus sektorius – 25 procentus. Jei socialinė infrastruktūra gerės ir asmeninės pajamos didės tokiu pat tempu kaip ir ekonomikos plėtra, daugeliui besivystančių šalių, o ypač kai kurioms buvusioms sovietinėms valstybėms, Kinija gali tapti vis patrauklesne alternatyva tiek patyrusiai nesėkmę komunistinei sistemai, tiek vakarietiško tipo demokratijai, pagrįstai laisvąja rinka.

Todėl labai svarbu, kokią elgseną Kinija pasirinks tarptautinėje arenoje. Dabartinė Kinijos aštuoniasdešimtmečių vyriausybė išnyks ne vėliau kaip paskutiniojo dešimtmečio viduryje. Tada gali prasidėti politinio nestabilumo laikotarpis. Esama pavojaus, kad tokiomis aplinkybėmis Kinija susiskaldys, o jos ekonomika nusmuks. Kinijos istorijoje tokie ciklai, kai veiksmingą centralizuotą valdžią keičia nesantaikos ir skaldymosi fazės, nėra naujiena. Tai gali vėl atsitikti, ypač ryškėjant Pietų ir Šiaurės Kinijos ekonomikos plėtros skirtumams. Jei taip atsitiktų, galimas daiktas, Kinija vėl užsisklęstų, besirūpindama pirmiausia savo vidiniais kivirčais.

Tačiau reikia taip pat turėti omenyje, kad socioekonominė pastarųjų 15 metų Kinijos pažanga sukūrė pagrindą ramesnei ir sklandesnei transformacijai, ne tokiai destruktyviai, kokia prasidėjo yrant Sovietų Sąjungai, kai sistema akivaizdžiai darėsi vis neveiklesnė. Daug palankesnėmis socioekonominėmis sąlygomis įpėdinystės krizė Kinijoje galėtų būti ne tokia intensyvi ir destruktyvi kaip paprastai būna žlungant diktatoriškoms santvarkoms. Jei taip ir bus, Kinija netrukus

galės užimti pasaulyje daug aktyvesnę poziciją.

Ekonomiškai aktyvi ir kariniu požiūriu stipri Kinija – didėjančio tarptautinio susidomėjimo objektas – tuomet galėtų rinktis iš trijų didžiulių pasaulyje jai atsiveriančių galimybių: 1. Gana pragmatiškai praktikuodama tai, ką galima vadinti komerciniu komunizmu, ir vis dar skelbdamasi esanti komunistinė sistema, Kinija galėtų sąmoningai įsitvirtinti kaip neturtingų pasaulio valstybių lyderė, sudarydama opoziciją Amerikos–Europos–Japonijos vadovaujamai koalicijai, ginančiai *status quo*. 2. Pavertusi savo ekonominį potencialą politine-karine jėga, Kinija galėtų siekti daryti didesnę įtaką Azijos klestinčioje zonoje ir mesti iššūkį politinei Japonijos pirmenybei. 3. Daug atviriau atsisakiusi doktrininių savo praeities liekanų, Kinija galėtų tapti pasaulio politinės valdžios nare, žinoma, su sąlyga, kad ji ten būtų pageidaujama.

Pirmoji galimybė, be abejo, atsilieptų daugeliui pasaulio regionų. Atrodo, kad tam tikru mastu dabartinė Kinijos politika yra orientuota būtent šia linkme. Kinija jau tiekia naujausią ginkluotę kai kurioms karingiausioms besivystančioms valstybėms, o kinų politinė retorika vis dažniau pabrėžia, kad pasaulis, kuriame dominuoja kelios turtingos valstybės, yra nepriimtinas. Rimtuose pasaulio reikalų tyrimuose, kuriuos atlieka kinai, – pavyzdžiui, 1992 m. kovo 23 d. Pekino *Foreign Affairs Journal* išspausdintoje apžvalgoje, – pabrėžiama: „Kova tarp besivystančių šalių, siekiančių sukurti naująją pasaulio tvarką pagal Vakarų vertybes bei ideologijas, ir besivystančių šalių, besipriešinančių tokiai „naujajai pasaulio tvarkai“ ir siūlančių sukurti teisingą bei išmintingą naująją pasaulio tvarką, greičiausiai dar labiau paaštrės.“

Pagunda atviriau imtis vadovaujančio vaidmens, ko gero,

dar padidės ryškėjant kai kurių besivystančių šalių lyderių – ypač buvusių komunistinių Rusijos ir Ukrainos – polinkiui liaupsinti Kinijos modelį, skatinant kinus drąsiau kalbėti apie konceptualius savo sėkmės pagrindus. Nenuostabu, jog tai jau paskatino anksčiau cituotus kinų analitikus ne tik pabrėžti, kad Kinija rems teisingą besivystančių šalių reikalą, bet ir tvirtinti, kad „tarptautinis Kinijos prestižas amžiaus pabaigoje smarkiai išaugs". Šis išaugęs prestižas (ir galia) gali paskatinti kinus eklektiškai suplakti marksizmą (sprendžiant įvairius socialinius klausimus), kvazifašizmą (nustatant valstybės vaidmenį socialinių prioritetų formavimui), nacionalizmą (kaip politinio sutelktumo šaltinį) ir kapitalizmą (ekonomikos plėtrai palaikyti).

Tuomet Kinija galėtų iškilti kaip alternatyvios raidos koncepcijos pavyzdys ir mesti iššūkį dabartiniam globalinės galios pasiskirstymui. Vargu ar jos raginimai primintų metamitinį ankstesnio utopizmo stilių, tačiau galbūt juose vis dar skambėtų doktriniški obertonai. Jie teigtų, kad egzistuoja „trečias kelias" tarp buvusio sovietinio komunizmo modelio ir kapitalistinės demokratijos. Vis labiau poliarizuotame pasaulyje, prikimštame masinio naikinimo ginklų ir stokojančiame kelrodžio, išreiškiančio ne tik pasibaisėjimą esama padėtimi, bet ir esančio žiburiu kelyje į geresnę ateitį, Kinija, nepaisant santykinio jos atsilikimo ir kalbos barjero, galėtų patenkinti šį plačiai paplitusį poreikį. Ji galėtų tai atlikti kur kas patraukliau ir įtaigiau negu kada nors tai įstengė padaryti Sovietinė Rusija. Ji galėtų ne tik paralyžiuoti tarptautines pastangas palaikyti taiką, bet ir tiesiogiai paremti smarkėjančius karus keliuose karštuose Eurazijos taškuose. Per klestinčią ekonomiką, ginklų eksportą, egalitarinę retoriką ir veto teisę

Jungtinėse Tautose, Kinija gali pretenduoti vadovauti globaliniam masių sukilimui.

Vertinant Kinijos perspektyvų variantus būtina atsižvelgti ir į galimybę, kad ekonomiškai klestinti ir politiškai savimi pasitikinti Kinija, – pasijutusi išstumta iš globalinės sistemos ir nusprendusi tapti atstumtųjų valstybių užtarėja bei lydere, – gali nutarti mesti ne tik aiškiai išreikštą doktrininį, bet ir galingą geopolitinį iššūkį viešpataujančiam trinariam pasauliui. Tuomet savaime iškyla klausimas: kokia tarptautinė konfigūracija geriausiai tiktų siekiant šio tikslo? Kinijos strategams, kurie priešpriešina save trinarei Amerikos, Europos ir Japonijos koalicijai, geopolitiniu atžvilgiu veiksmingiausia būtų pamėginti sukurti trišalį aljansą, jungiantį Kiniją su Iranu Persijos įlankos ir Viduriniųjų Rytų regione bei su Rusija buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje. Tokia nukreipta prieš dabartinę pasaulio tvarką koalicija galėtų tapti galingu magnetu kitoms valstybėms, nepatenkintoms esamu *status quo*.

Tam tikromis aplinkybėmis tiek Iranas, tiek Rusija gali turėti pakankamai priežasčių prisijungti prie tokio Kinijos vadovaujamo trišalio aljanso. Iranui tai galėtų būti naudinga puoselėjant tradicines imperines ambicijas Persijos įlankos regione ir kai kuriose priklausiusiose Rusijai Vidurinės Azijos regiono dalyse, kartu siūlant visam islamiškajam pasauliui savo politikos ir religijos mišinį. Nusilpusi ir nusivylusi Rusija, jei jos pastangos sukurti demokratišką ir orientuotą į Europą sistemą būtų bergždžios, galėtų nuspręsti, kad tokia sąjunga praverstų jos pastangoms susigrąžinti bent kai kurias buvusios imperijos dalis. Abiem atvejais Kinija turėtų ką pasiūlyti partneriams, – ne tik ginkluotę, bet ir santykiškai klestinčios socioekonominės sistemos jėgą, – o jos partneriai iš

pragmatiškų sumetimų galėtų sutikti su neformaliu *de facto* Kinijos vadovavimu. Toks trišalis aljansas galėtų atgaivinti senąjį Kinijos–Sovietų Sąjungos bloką, kuriame formalią ideologiją pakeistų miglota priešprieša netinkamam globaliniam *status quo*, o Pekino ir Maskvos hierarchiniuose santykiuose būtų pasikeista vietomis.

Tačiau net priartėjusi prie tokio reikšmingo vaidmens, Kinija turi dar vieną pasirinkimą. Siekdama įsitvirtinti kaip svarbiausia Tolimųjų Rytų jėga, ji gali mesti iššūkį regioniniam stabilumui. Tolimieji Rytai jau tampa antrąja – po Eurazijos smurto stačiakampio – intensyvaus modernių ginklų telkimo vieta. Visos regiono valstybės, nuo Indonezijos iki Japonijos, kaupia naujus ginklus. Kai kurios jų, tokios kaip Šiaurės Korėja ir turbūt Taivanas, netrukus gali turėti branduolinį ginklą. Todėl ir Kinijos ekonominė galia galėtų būti nukreipta labiau karine nei ideologine kryptimi. Tai galutinai supriešintų Kiniją su Japonija, be to, čia atsirastų didelės ir potencialiai destabilizuojančios regioninės konkurencijos užuomazgų.

Šio regiono paradoksas yra tai, kad jis tampa pasaulio ekonominio aktyvumo centru neturėdamas daugiašalės saugumo struktūros. Todėl jame gali greitai prasiveržti prievarta, kurios motyvas – pragmatišku Azijos požiūriu – bus ne ideologija, o nauda. Šis pavojus dar padidėtų, jei Jungtinės Valstijos pasitrauktų iš šio regiono. Jei nebebus Jungtinių Valstijų kariuomenės, čia gali kilti lokalinių konfliktų, – stimuliuojamų daugiausia ekonominių interesų, tokių kaip naftos gavybos jūroje teisė, – kuriais galėtų pasinaudoti Kinija, tvirtinandama savo pozicijas. Iš tikrųjų pirmosios dvi galimybės nėra nesuderinamos tarpusavyje, o tam tikras ideologinio ir karinio iš-

šūkių derinys dar tikėtinesnis. Tačiau bet kuriuo atveju globalinės netvarkos problemos taptų dar sunkiau išsprendžiamos, o politiniam procesui dar labiau trūktų bendradarbiavimo.

Iš to darytina išvada, kad tinkamiausias – trečiasis – Kinijos pasirinkimas būtų tapti „klubo" nare. Tačiau tam reikalingas ne tik pozityvus ir suderintas Vakarų žingsnis, – kuris, tiesą sakant, beveik tikrai būtų žengtas, – bet ir Vakarų supratimas, kad Kinija simbolizuos ir iš dalies atstovaus neturtingosios žmonijos dalies troškimams. Kinija, kaip globalinė ekonominė jėga, net ir tuomet vis dar bus, vertinant pagal gamybą vienam gyventojui, palyginti neturtinga, nors ir įspūdingai besivystanti visuomenė. Todėl ji ir toliau iš dalies tapatinsis su valstybėmis, nesančiomis priešakinėse turtingojo pasaulio gretose. Jos pavyzdys ne tik vilios kitas, bet ir skatins kinus kalbėti apie plačiau taikytiną savo patirtį. Tad Kinija kartais bus linkusi elgtis jei ne kaip pasaulio masių revoliucinė vadovė, tai bent kaip jų atstovė spaudai.

Šiaip ar taip, žmonijos politinės ateities modelis daugiausia priklausys nuo klestinčių, tačiau taip pat gana egocentriškų Vakarų filosofinės ir kultūrinės evoliucijos, nuo to, kokiu mastu pokomunistinė transformacija patvirtins ar paneigs platesnį demokratinio modelio taikymą, ir nuo didžiojo pasaulio socioekonominio eksperimento įtakos globaliniam bendradarbiavimui. Ideologinės sumaišties ir socialinės poliarizacijos pasaulyje ryškėja geopolitinio susiskaldymo grėsmė. *Globalinė geopolitinė dinamika persipina su politiškai pabudusios žmonijos ateities garantijų ir visuotinai pripažintų teisingumo kriterijų troškimu. Tokia padėtis ne tik gąsdina; ji pateisina nerimą dėl to, kad globalinės netvarkos problemos gali tapti lemiamais naujojo amžiaus veiksniais.*

PENKTOJI DALIS

Valdymo iliuzija

XX amžius – metamitų ir megamirčių amžius – pagimdė klaidingą totalinio valdymo idėją, persmelktą įžūliomis pretenzijomis į absoliučią tiesą. Religingą ikimodernių laikų žmogų, tikrovę suvokusį kaip Dievo nustatytą tvarką, pakeitė fanatikas pasaulietis, kuriam vis labiau norėjosi uzurpuoti Dievo vietą – sukurti rojų Žemėje, savo utopinei vizijai pajungiant ne tik gamtą, bet ir pačią žmoniją.

XX amžiuje šią iškreiptą viziją išreiškė brangiausiai per visą žmonijos istoriją kainavusios politinės puikybės pratybos – totalitariniai bandymai įgyvendinti prievartos utopijas. Šiose utopijose visa tikrovė – ir objektyviu socialinės organizacijos, ir subjektyviu asmeninių tikėjimų lygmeniu – turėjo paklusti doktriniškam vienintelio politinio centro valdymui. Kaina, sumokėta žmonių gyvybėmis už šiuos kraštutinumus, yra protu nesuvokiama.

Šiems bandymams akivaizdžiai žlugus, Vakaruose atsivėrė kelias dabartinei antitezei, kurios esminis bruožas yra minimalus asmeninių ir kolektyvinių troškimų, seksualinių potraukių bei socialinio elgesio valdymas. Tačiau šiuo beveik vi-

sišku bet kokio valdymo atmetimu dangstoma mintis, kad visos vertybės yra subjektyvios ir reliatyvios. Trumpai tariant, šiame amžiuje žmonija, pradėjusi nuo eksperimentų su prievartos utopija, atėjo prie visa leidžiančios kornukopijos malonumų, nuo karšto metamitų išpažinimo – prie nerūpestingo žaidimo su reliatyvistiniu agnosticizmu.

Šiame filosofiniame kontekste pasaulio politinis gyvenimas pasižymi dinamiška ir sąveikaujančia plėtra:

fizinės galios – suteikiančios galimybę valdyti gamtą, žmonių gyvenimą ir mirtį, tobulėjant medicinai – net ir pačią žmogaus esmę;

politinio aktyvumo – žmonijai politiškai sąmonėjant, kartu tampant imlesnei masinei mobilizacijai ir atkakliau reikalaujant dalyvavimo priimant sprendimus;

asmeninių lūkesčių (ir asmeninių, ir kolektyvinių), didėjančių itin sparčiai, nes pasaulio turtuoliai nori visko dar daugiau, o vargšai – to, ką turtuoliai jau turi;

visuomeninių permainų spartos – kiekvienai naujai kartai užaugant pasaulyje, kurio kultūra, gyvenimo būdas ir socialinė infrastruktūra vis kardinaliau skiriasi nuo ankstesniosios kartos pasaulio.

Tačiau manyti, kad žmonės tikrai valdo kurios nors iš čia išvardytų sričių pokyčius, yra iliuzija. Kiekviena jų plečiasi ir keičiasi nuo savo inercijos priklausančiu greičiu. Žmogus nevaldo ir net nenustato pagrindinių savo nuolat augančios fizinės galios krypčių. Kosmoso užkariavimas, naujų ginklų įgijimas, atradimai medicinos ir kitose mokslo srityse daugiausia priklauso nuo vidinės kiekvienos srities dinamikos. Viena naujovė gimdo kitą; naujos žinios, įgūdžiai ar galimybės yra tik žingsnelis į priekį; tai nėra naujų durų atvėrimas į ateitį, žmo-

nija tik vedama į ją. Žmogus, būdamas atradėjas, drauge yra ir atradimo proceso belaisvis.

Beveik tą patį galima pasakyti apie kitas dvi reikšmingas kintančios tikrovės dimensijas. Politinis aktyvumas ir efektyviai funkcionuojanti demokratija nebūtinai turi būti lygiaverčiai dalykai. Tačiau tai yra procesas, apimantis nuolat didėjantį visuomenės poreikį dalyvauti priimant sprendimus, paisant žmogaus teisių bei siekiant lygesnio ne tik valdžios, bet ir privilegijų paskirstymo. Jis paverčia politiškai pasyvią žmoniją aktyviomis masėmis, norinčiomis suvokti savo judėjimo kryptį.

Žmogaus lūkesčiai keičiasi tokiu pat greičiu, kokiu atsiranda nauji produktai, kuriuos kartu su paklausa sukuria vartotojiška Vakarų kultūra, ypač pabrėžianti pastovų ir greitą materialinių bei juslinių įgeidžių tenkinimą, o jos nustatomais pavyzdžiais seka didžiulė dauguma tų, kurie vis dar tik stebi nedaugelio laimingųjų gyvenimo būdą ir pavydi jiems.

Taigi pakanka vienos kartos viešpataujančią kultūrą ir socioekonominę infrastruktūrą pakeisti tokiu laipsniu, kokį anksčiau pasiekdavo per ištisą šimtmetį. Dėl technologijų, švietimo, kelionių ir modernių komunikacijų sąveikos visiškai pasikeitė laiko ir nuotolio suvokimas ir nuostabiai greitai įvyko subjektyvios, t.y. visuomenės papročių, bei objektyvios, t.y. socialinės, permainos.

Tačiau žmonijos galių plėtra ir panaudojimas nepriklauso nuo pasirinkimo, pasiekto bendru moraliniu sutarimu. Nesant bendrų filosofinių kriterijų, padedančių apibrėžti siekius, sukaupta galia iššvaistoma daugiausia paisant egoistinių interesų ir naudos ir vystosi pagal savo vidinę logiką. Tai, kas laikoma ryžtingu žmonijos išsivadavimu, galiausiai patenka į pa-

vojingą priklausomybę nuo istorijos jėgų, kurias lemia dinamiška technologinių galimybių ir filosofinės sofistikos sąveika.

Šios plačios tendencijos tiesiogiai siejasi su globaliniais artimiausių dešimtmečių reikalais. Jei politiškai pabudęs pasaulis, skatinamas didėjančių socialinių frustracijų, greitu laiku ir neužsikrėstų nauju metamitu, vis tiek, kardinaliai nepasikeitus nei politiniam elgesiui, nei politinėms vertybėms siekiant artimiau bendradarbiauti ir sukurti tinkamą globalinę sistemą, jis lengvai gali tapti visuotinio nestabilumo ir smurto auka. Tuomet gali atsirasti naujų politinio iracionalumo protrūkių.

Tokiomis aplinkybėmis, net jei Amerika vis dar išlaikytų neprilygstamą galią, jos efektyviai globalinei įtakai gali nebepakakti autoriteto. Vienos galios neužteks Amerikos „naujosios pasaulio tvarkos" idėjai įgyvendinti. Ne mažiau svarbu ir tai, kad dėl polinkio į kultūrinį hedonizmą Amerikai būtų dar sunkiau rasti bendrą kalbą su tomis didžiulėmis žmonijos dalimis, kurios jaučiasi nušalintos nuo pasaulio reikalų prasmingo sprendimo. Esant tokiai padėčiai, jos bandys atrasti sutelkiančią misiją ir tinkamą pavyzdį, kurio suvienytos galėtų mesti iššūkį globaliniam *status quo*.

Šiaip ar taip, beveik aišku, kad geopolitinis pasaulio žemėlapis taps neregėtai painus. Užuot kūrusios naująją pasaulio tvarką, valstybės, turinčios galios ir turtų, susiburs, kad galėtų lengviau varžytis su savo konkurentais ir geriau apsaugoti savo turtus. Vadinasi, atsiras kelios pagrindinės grupės, o Amerika priklausys iškart kelioms, tačiau jos galimybės daryti svarią įtaką tų grupių, kuriose pati nesudarys pagrindo, vidaus politikai turbūt sumažės. Šios grupės bus ir konkuren-

cingi ekonominiai regionų blokai, ir politinės sąjungos, kurios (ypač saugumo sumetimais pasitelkus Ameriką) tam tikrais atvejais bandys šiek tiek sušvelninti ekonominę konkurenciją.

Galimos globalinės galios grupės, kurios, esant sąveikaujančiam, tačiau vis dar nestabiliam globaliniam politiniam procesui, sąmokslaus, bendradarbiaus ir varžysis tarpusavyje, būtų tokios:

1. *Šiaurės Amerika*, kurioje dominuos Jungtinės Valstijos ir kuri bursis Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos zonos pagrindu, taip sudarydama galingiausią pasaulio ekonominį bloką, kas ilgainiui gali baigtis Kanados ir Jungtinių Valstijų integracija (galbūt kada nors tapsiančia formalesne Šiaurės Amerikos konfederacija). Šios grupės įtakos zonai priklausys visa likusi Vakarų pusrutulio dalis (kartu su Kuba nuvertus komunistinę sistemą, vėliausiai po Fidelio Castro mirties).

2. *Europa*, kuri galbūt bus integruota ekonomiškai, tačiau jos politinė vienybė toli gražu neprilygs ekonominei integracijai. Jai tektų spręsti galingos Vokietijos ir jos nenusistovėjusių rytinių sienų, turint galvoje pokomunistinės transformacijos neapibrėžtumą, problemą. Jos įtakos zona bus tiek Rytų Europa, tiek nemaža Afrikos dalis.

3. *Rytų Azija*, kurios ekonomikoje viešpataus Japonija, tačiau joje nebus adekvačios politinės ir saugumo struktūros. Dėl to regione galbūt nebus išvengta įtampos, ypač jei Kinija pradės demonstruoti savo ekonominę bei politinę galią ar net matuotis pasaulio atstumtųjų lyderės mantiją. Jos įtakos zona greičiausiai bus rytinė buvusios Sovietų Sąjungos dalis, taip pat Pietryčių Azija ir Australija su Naująja Zelandija.

4. *Pietų Azija*, kuri galbūt stokos politinio ir ekonominio

susitelkimo, tačiau nepriklausys nuo didelės išorinės politinės ir ekonominės įtakos. Indija bus šio regiono hegemonė, tačiau jo vakaruose ir šiaurės vakaruose (įskaitant Vidurinę Aziją) tam priešinsis islamiškosios valstybės.

5. *Beformis islamiškasis pusmėnulis*, apimantis Šiaurės Afriką, Artimuosius Rytus (išskyrus Izraelį), galbūt Turkiją (ypač jei ji bus Europos atstumta), Persijos įlankos valstybes, Iraką ir per Iraną bei Pakistaną kylantis į šiaurę ir įtraukiantis naujas Vidurinės Azijos valstybes iki pat Kinijos sienos. Jame bus bendrų siekių ir pasipiktinimo (ypač Vakarais), bet kartu jis priklausys nuo svetimų jėgų kišimosi ir jame vis dar nebus tikro politinio ir ekonominio susitelkimo.

6. *Galbūt Eurazijos grupė*, geopolitinė „juodoji skylė", kur dominuos Rusija, kuriai dar teks išsikovoti savo tapatybę. Ši grupė apimtų didžiąją buvusios Sovietų Sąjungos dalį, iš dalies pavojingai persipindama su kitomis jau minėtomis grupėmis: Europos, Azijos ir islamiškąja.

Taigi tik pirmosios trys grupės bus bent kiek politiškai ir ekonomiškai susitelkusios. Kitos trys liks išorės jėgų kišimosi ir įtakos objektai bei pirmųjų trijų didesnių grupių konkurencinės kovos laukas. Be to, Šiaurės Amerikos grupė greičiausiai bus sutelkčiausia ir vienintelė, turinti aiškų ir neginčijamą lyderį. Tai, be jokios abejonės, suteiks Amerikai daugiau galios ir palengvins išsaugoti svarbų vaidmenį kitose grupėse.

Amerikos įtaka bus ir toliau svarbi Europai, tačiau jos mastas priklausys nuo Europos integracijos laipsnio. Nors labiau susivienijusi Europa vargu ar norės visiškai atsiriboti nuo Amerikos, beveik neišvengiama, jog įgijusi aiškią politinę tapatybę ji norės pademonstruoti savo nepriklausomybę nuo Jungtinių Valstijų – net jei vis dar pageidautų, kad Amerikos

kariniai daliniai pasiliktų jos žemėje. Nepavykus susivienyti, Europai tektų labiau susirūpinti Vokietijos galios apribojimu ir galbūt tolesniais Rusijos planais, ir ji būtų labiau linkusi pritarti kokiai nors netiesioginio Amerikos vadovavimo formai.

Rytų Azijoje Amerika taip pat turėtų išlaiktyti įtaką, nors ji veikiausiai vis mažės. Visų pirma, JAV karinės pajėgos bent iki šimtmečio pabaigos greičiausiai liks Korėjoje ir Japonijoje. Dėl to Jungtinės Valstijos automatiškai turės svarų balsą regione. Antra, kylant Kinijai atsiras daug neaiškumų, ypač dviejų ambicingiausių regiono jėgų – Kinijos ir Japonijos – santykiuose. Kitos regiono valstybės akivaizdžiai norėtų, kad Amerikos saugumo garantijos būtų pratęstos. Todėl šiai valstybių grupei Jungtinės Valstijos taip pat darys įtaką net ir didėjant šio regiono reikšmei pasaulio ekonomikoje.

Be to, Jungtinės Valstijos šiame dešimtmetyje ir kito šimtmečio pradžioje tikriausiai tebebus svarbiausia jėgos politikos arbitrė Persijos įlankos ir Artimųjų Rytų regione. Todėl Amerika dalyvaus sprendžiant vidaus problemas penktojoje grupėje, kuri nėra viduje pakankamai susitelkusi ir kuri labiausiai neapsaugota nuo užsienio kišimosi. Ateityje čia gresia pavojus, kad Jungtinės Valstijos šitaip gali įsivelti į nesibaigiančius konfliktus neramiausiose šio regiono vietose, pagilindamos kultūrinius bei filosofinius nesutarimus su islamiškuoju pasauliu, kurio teokratinių ir fundamentalistinių tendencijų Vakarai ir bijo, ir pernelyg nepaiso.

Vakarai turėtų suprasti, kad 1 milijardui musulmonų jie neimponuoja, kadangi į juos žiūrima kaip į vartotojiškumo, amoralių vertybių ir laisvai plintančio ateizmo propaguotojus. Daugumai musulmonų Vakarų (ir ypač Amerikos) misija

yra atstumianti. Negana to, bandymas vaizduoti „fundamentalistinį" Islamą kaip naują didžiulę grėsmę Vakarams – tariamą komunizmo vaidmens perėmėją – yra gerokai supaprastintas aiškinimas. Politiškai ne visas islamiškasis pasaulis – iš tikrųjų tik nedidelė jo dalis – yra karingai fundamentalistinis; be to, politiniame Islamo pasaulyje vienybės yra išties nedaug. Nors Islamas ir atmeta filosofinę Vakarų modernumo sampratą, tačiau tai nėra pakankamas pagrindas manyti, jog politiškai susiskaldęs musulmonų pasaulis – nusidriekęs nuo juodosios Vakarų Afrikos per arabiškąją Šiaurės Afriką, Artimuosius Rytus, Iraną, Pakistaną, Vidurinę Aziją iki pat Malaizijos ir Indonezijos – yra pasirengęs pradėti (turėdamas branduolinių ginklų) šventąjį karą su Vakarais. Jei Amerika imtų veikti remdamasi tokia prielaida, tai reikštų, kad ji rizikuoja pati įgyvendinti savo pranašystę.

Konfliktai taip pat galimi tarp atskirų valstybių grupių ir grupių viduje. Tačiau jie greičiausiai bus ekonominio pobūdžio. Tad Europa – jei susivienytų ir ypač jei taptų labiau protekcionistinė – galėtų pasidaryti Jungtinių Valstijų priešininke ekonomikos srityje, kokią kai kurie amerikiečiai dabar įsivaizduoja esant Japoniją. Europiečiai taip pat (be galimos jų kolizijos svarbiais ekonomikos klausimais su Jungtinėmis Valstijomis) darosi vis priešiškesni Japonijos prekybos metodams, o konfliktas tarp europietiškosios ir azijietiškosios grupių tampa vis labiau įmanomas. Trintis tarp Amerikos ir Japonijos taip pat gali didėti, skatindama šių grupių viduje gynybinį mentalitetą, kurio galima laukti ir iš europiečių.

Tokios eigos pasekmė būtų globalinis ekonominis susiskaldymas. Suklestėtų nacionalistinės demagogijos kurstomas protekcionizmas. Nors besivaržančių grupių politiniai konfliktai

– nekalbant apie karinius susirėmimus, – kažin ar keltų grėsmę, tačiau bendras rezultatas kenktų globaliniam ekonominiam klestėjimui. Ypač neigiama tokio scenarijaus įtaka būtų neturtingoms valstybėms, dėl jos kiltų politinės aistros, o globalinė takoskyra tarp turtuolių ir vargšų dar padidėtų.

Tikėtina, kad toks nepalankus scenarijus nebus įgyvendintas. Ekonominės trinties tarp pagrindinių ekonomikos galiūnų visiškai išvengti neįmanoma. Ji būdinga konkurencinei ir atvirai ekonominei sistemai. Maža to, kai krašto ekonomika nustoja buvusi izoliuota dalimi, beveik neišvengiamai turi atsirasti ir atsiranda didžiosios valstybių grupės, ne tokios uždaros, kaip ekonominiai blokai. Tačiau tai nebūtinai turi sukelti smarkius susidūrimus, o grupės galėtų tapti pamatu kuriant tikrai atvirą pasaulio prekybos sistemą, kur ekonominė galia būtų daugmaž vienodai paskirstyta tarp trijų grupių, kas skatintų daryti kompromisus ir nuolaidas.

Tačiau kai kurių grupių *viduje* konfliktai gali padaryti daugiau žalos dėl savo aštrumo ir pobūdžio. Kartais jie išties gali įgyti net prievartines formas. Turbūt tik pirmoji grupė yra palyginti atspari tokiam pavojui, o visos kitos lengvai gali tapti nacionalistinių aistrų, ekonominių konfliktų ir net teritorinių ginčų aukomis. Vadinasi, nors tai ir madinga, geopolitiniu požiūriu dar per anksti kalbėti apie jėgos politikos pabaigą.

Nors Šaltasis karas, o kartu ir dviašė Amerikos–Sovietų Sąjungos kova dėl galios bei su ja susijęs ideologinis Rytų–Vakarų konfliktas yra jau pasibaigę, kai kurie tradiciniai galios konfliktai greičiausiai vėl atgis, papildydami naujuosius socialinius bei filosofinius iššūkius.

Kas valdys Europą: Atlanto koalicija, apimsianti Jungtines Valstijas ir labiau susivienijusią Europą, susivienijusi Eu-

ropa, kuri Amerikai pasitraukus bus visiškai savarankiška, ar Vokietija?

Kuo baigsis beveik neišvengiami mėginimai (net jei tik iš dalies) atkurti Rusijos imperiją ir kaip tai paveiks Vidurio Europą bei kitus regionus? Kokie bus Rusijos santykiai su Europa (jei ji taps vieningesnė) arba su Vokietija (jei Europai nepavyks susivienyti)?

Kokie bus Japonijos ir Kinijos tarpusavio santykiai, jei abi sukaups daugiau galios ir turės daugiau ambicijų, o Jungtinės Valstijos pasitrauks iš šio regiono?

Kaip Amerikai seksis išlaikyti savo poziciją Viduriniuosiuose Rytuose, jei jos vaidmuo Europoje ir (arba) Tolimuosiuose Rytuose sumažės?

Europoje svarbiausi klausimai yra susiję su Europos integracijos sparta ir dydžiu. Net esant nuolatinei pažangai ateityje tam tikrą laiką tautinės antipatijos tebebus didelės, o kai kurios Europos šalys neišvengs mažumų reikalavimo suteikti joms didesnę autonomiją ar net valstybinį suverenitetą platesnėje Europoje. Jei siekiant ekonominės ir politinės pažangos Europą ištiktų nesėkmė, prie naujų konfliktų greičiausiai prisidėtų atsinaujinę geopolitiniai ginčai, kuriuos Europa malšino visą šį amžių. Vokietijos vaidmens ir orientacijos klausimas tuomet vėl taptų svarbiausiu Europos politikos rūpesčiu. Vokietija, reikia priminti, šiame šimtmetyje neteko daugiausia teritorijos, ir nestabilioje Europoje vokiečiai gali vėl staiga dėl to pajusti apmaudą kas smarkiai pakenktų tiek Vokietijos demokratijai, tiek regiono stabilumui. Be šio pavojaus, dar gali būti pokomunistinių Vidurio Europos šalių socioekonominių nesėkmių, o ką jau kalbėti apie pagundą užmegzti ypatingus santykius tarp Berlyno ir Maskvos.

Tolimuosiuose Rytuose labai neaiškus būsimas Japonijos ir Kinijos vaidmuo. Šioms dviem šalims lemta būti įtakingiausiomis regiono jėgomis. Japonija tikrai liausis paisyti Jungtinių Valstijų nuomonės, taps daug aktyvesnė pasaulyje, o Kinija jau dabar pamažu iškyla kaip svarbi ekonominė ir politinė veikėja ne tik regione, bet ir visame pasaulyje. Karinis šių valstybių susidūrimas vis dar mažai tikėtinas, tačiau tam tikra įtampa bei trintis beveik neišvengiamos. Konfliktų, į kuriuos būtų įtrauktos ir kitos regiono valstybės, dar gali kilti dėl daugybės neišspręstų teritorinių klausimų – ypač susijusių su jūros išteklių gavybos teisėmis, taip pat turbūt Kinijos–Rusijos pasienyje. Šiame greitai besivystančiame ir turtėjančiame, tačiau politiškai neorganizuotame regione vienašališkus veiksmus skatinančiu motyvu greičiausiai taptų materialinė nauda, o ne ideologija ar net ne nacionalizmas.

Tarpvalstybiniai konfliktai ir pilietiniai karai dar labiau tikėtini Pietų Azijos grupėje. Jos dalis patenka į galimos prievartos stačiakampį (apie kurį buvo kalbėta ketvirtojoje dalyje), taip pat ir Indijos ambicijos turėtų kelti jos kaimynėms didelį susirūpinimą. Kai kurios iš jų, pavyzdžiui, Nepalas, iš dalies ir Pakistanas, pasikliauja Kinija kaip pagrindine Indijos tramdytoja. Kai kurioms, pavyzdžiui, Šri Lankai, jau teko būti Indijos intervencijos objektu, kilus vidaus konfliktams. Pagaliau pačiai Indijai gresia sukrėtimai dėl kalbinių, etninių bei religinių jos gyventojų skirtybių. Gali atsirasti ir naujų bandymų atsiskirti, be tų, dėl kurių Indija jau yra turėjusi nemažai rūpesčių.

Konfliktai ir nestabilumas greičiausiai ir toliau bus pagrindinės islamiškojo pusmėnulio – krizės arkos, jungiančios Viduriniuosius Rytus ir pietinę Euraziją, – realijos. Konfliktai

kyla ne vien tarp siekiančių hegemonijos regione šalių (pavienės iš jų, pvz., Iranas, vadovaujasi ne tik religiniu fanatizmu, bet ir tvirtomis imperinėmis tradicijomis), kai kurioms šio plataus regiono valstybėms trūksta ir vidinio vientisumo. Tai ypač ryšku naujose posovietinėse Vidurinės Azijos valstybėse. Gentinė ištikimybė jose yra stipresnė už platesnę tautinę tapatybę. Todėl etninė prievarta nesilpnės ir retkarčiais išsiverš. Nuolatinį regiono nestabilumą didins ir tradicinis arabų susiskaldymas, kurį sąmoningai kurstys Vakarų valstybės, suinteresuotos išlaikyti arabų naftos tiekimo kontrolę.

Pagaliau reikia numatyti ilgalaikę įtampą, o kartais ir atviro smurto proveržius rimstant audrai posovietinėje Eurazijoje. Būtų per drąsu teigti, kad Rusija nemėgins atkurti senosios imperijos. Tačiau tokiems mėginimams, be abejo, priešinsis naujos nerusiškosios valstybės, ir tai gali suvaržyti senąjį Kremliaus imperializmą. Tačiau turint galvoje kai kurių naujų nerusiškųjų valstybių silpnumą galima tikėtis tam tikros Rusijos įtakos ir net valdžios grįžimo. Gali atsirasti tam tikra nauja struktūra, vis dar eufemistiškai vadinama „sandrauga“, kurios valdžia vėl bus Maskvos rankose. Kai kurios iš sutarčių, 1992 metais pasirašytų Maskvos ir naujų „suverenių“ valstybių vyriausybių, iš tikrųjų reiškia, kad buvo sukurta „dviejų lygių“ Nepriklausomų Valstybių Sandrauga: kai kurios – Ukraina, Moldova, Azerbaidžanas – ir toliau siekia tikros nepriklausomybės, tačiau kitos yra linkusios sudaryti ekonomines bei karines sutartis, prieštaraujančias jų deklaruojamai visiškai nepriklausomybei. Dėl šios aplinkybės greičiausiai sustiprės nepasitenkinimas tų šalių, kurios iš tikrųjų siekia išsaugoti savo neseniai iškovotą nacionalinę laisvę. Šiaip ar taip, Rusijos tapatybės krizė tikriausiai nebus išspręsta visiškai taikiai.

Taigi visą šį dešimtmetį ir kito amžiaus pradžioje pasaulio politiniuose reikaluose vyraus problemos ir konfliktai, kurie iš esmės yra regioninio pobūdžio sąlygų, istorijos ir interesų rezultatas. Politinė galia pasaulyje pasiskirstys tarp kelių anksčiau aptartų grupių, nevienodai stabilių ir homogeniškų, o Amerika ne tik viešpataus vienoje iš jų, bet ir smarkiai kišis į keleto kitų reikalus. Tačiau net Amerikos galios neužteks užgesinti gaisrams, kurie kils, jei politinis pabudimas iki šiol snaudusiose valstybėse pasireikš periodiškais regioninės prievartos proveržiais.

Skirtingai nuo šios politinės mozaikos, pasaulio ideologinių diskusijų turinys artimiausiu metu greičiausiai bus stebėtinai vienodas, dauguma vyriausybių ir dauguma politinių veikėjų viešai žodžiais pripažins tas pačias tiesas ir vartos tuos pačius stereotipus. Totalitarinio iššūkio pralaimėjimas ir ypač komunistinio modelio žlugimas reiškia, kad demonstratyvios kalbos apie demokratinį idealą ir liepsningos ištikimybės jam priesaikos užtvindė pasaulį. Tik pačios radikaliausios grupės drįsta atvirai skelbti panieką demokratijai. Net autoritariniai režimai šiais laikais linkę vadinti save demokratiškais ir skelbia demokratinius šūkius. Šis išraiškos suvienodėjimas rodo, kad doktrininės aistros nuslopintos, ir tyliai liudija dabartinį demokratinio idealo – kartoju, kalbų lygiu – dominavimą.

Tačiau būtų klaidinga tai, kas buvo anksčiau pasakyta, laikyti universalaus pačios demokratijos patrauklumo ir jos galios tvirtumo pripažinimu. Dar baisesnė klaida būtų retorikos suvienodėjimą laikyti filosofiniu sutarimu. Nors „demokratijos“ sąvokos ir madingos, daug kur pasaulyje demokratija įgyvendinama gana paviršutiniškai, o demokratijos institucijos tebėra silpnos. Nėra visuotinio sutarimo, ką būtent laikyti

demokratija, o juo labiau – kiek demokratija gali peržengti politikos ribas, apimdama bent minimalias individo materialinės gerovės garantijas. Dar daugiau painiavos atsiranda vartojant „laisvosios rinkos“ sąvoką. Šiandien ji triumfuoja, o „tečerizmas“ pranoko populiarumu marksizmą. Tačiau daug kur pasaulyje jos vidaus veikimas ir kultūrinės pasekmės pažįstami menkai. Negana to, jei įgyvendinant demokratiją, ir ypač ekonomiškai pertvarkant laisvosios rinkos sistemą, pastebimai nepagerėja socialinės sąlygos, neigiama reakcija į šias idėjas netruks atsirasti.

Masinis totalitarinių metamitų žlugimas, megamirčių, atėjusių dogmų vardan, mastas ir dabartinis plačiai paplitęs intelektualus skepticizmas dėl utopijų praktiškumo verčia abejoti, ar kokia nors savižudiškos politikos banga gali pakartoti tragiškas XX amžiaus klaidas. Tačiau dalį žmonijos vis vien gali ištikti iracionalumo priepuoliai, galbūt primenantys pasibjaurėtiną fašizmo stilių ir jo esmę, – jei prasiveržtų emocijos, paskatintos nacionalinės tapatybės instinktų, etninių aistrų, religinių tikėjimų, taip pat socialinio bei rasinio pasipiktinimo, – šių slaptų žmonijos neapykantos šaltinių. Užsikrėsti gali ne tik neturtingų šalių žmonės; fašistuojantys Vakarų Europos skustagalviai ir jų antrininkai kitose išsivysčiusiose demokratinėse šalyse primena, kad net įsitvirtinusi demokratija gamina antikūnus. Tačiau smarkiausi proveržiai tikėtini šalyse, kurios, nugalėjusios totalitarizmą, su naiviu entuziazmu pasirinko demokratijos viziją, o vėliau pasijuto jos išduotos.

Todėl demokratiškų, stabilesnių ir turtingesnių Vakarų pareiga – padėti pasaulyje sukurti sąlygas, mažinančias tokios politinės regresijos tikimybę. Tai bus nelengva – iš dalies dėl Vakarų požiūrio į likusį pasaulį. Vakarai laiko save iš esmės

pranašesniais už kitus, ne tik ekonomiškai stipresniais, bet ir politiškai brandesniais. Šis požiūris dažnai atsispindi vakariečių politiniame gražbyliavime apie pasaulį: į mažiau išsivysčiusias šalis žiūrima kaip į politiškai primityvias, ekonomiškai atsilikusias ir fanatiškai religingas. Ir nors galima kažkiek pateisinti tokius jausmus, jie atskleidžia globėjišką ir ribotą požiūrį, neatsižvelgiantį į istorinius bei kultūrinius veiksnius, neleidusius kitoms visuomenėms eiti tuo raidos keliu, kuriuo ėjo Vakarai. Negana to, šis požiūris vadovaujasi prielaida, kad istorijos raida yra vienakryptė ir kad vienintelis tinkamas pasirinkimas kitiems – mėgdžioti Vakarus.

Vakarų panieka religijai – taip pat neatskiriama tokio mąstymo dalis. Nors atviriau ji rodoma Islamui, tačiau paplitusi kur kas plačiau. Žurnalo *Daedalus* 1991 metų vasaros numeryje, skirtame religijai ir politikai, N. J. Demerathas teigė:

„Reta kuri nuomonė Vakaruose gyvavo taip ilgai, kaip mintis, kad kitos visuomenės neišvengiamai „evoliucionuos", „vystysis" ir „modernės". Vienas pamatinių šios Vakarų intelektualų sukurtos perspektyvos elementų yra sekuliarizacijos motyvas. Kad ir kaip jis būtų apibrėžiamas, – ar kaip šventenybės demistifikacija, ar kaip neliečiamumo srities mažėjimas, ar kaip sakralumo pasitraukimas iš visuomenės šerdies, – juo norima pažymėti kultūrinius pokyčius, kuriuos daugelis laiko neišvengiamu tokių esminių raidos procesų kaip Weberio racionalizacija ir Durkheimo diferenciacija rezultatu".

Kalbant paprasčiau, Vakarų intelektualų dogma teigia, kad religija yra nykstantis, iracionalus ir nefunkcionalus nukrypimas.

O iš tikrųjų religija ne tik nemiršta – kai kuriose besivystančio pasaulio dalyse ji net vėl grįžta į gyvenimą. Be Katalikų bažnyčios pastangų platinti tikėjimą Afrikoje bei Azijoje ir

Islamo plitimo, paminėtina, kad evangelinis bei charizmatinis protestantizmas taip pat įgijo daug naujų šalininkų, ypač Lotynų Amerikoje, o neseniai – ir buvusioje Sovietų Sąjungoje. Tačiau religinį atgimimą dažnai lydi teologinė painiava, be to, jam gali trūkti institucinio pastovumo, ypač kai evangelinės sektos priklauso nuo pavienių itin charizmatiškų pamokslininkų. Vis dėlto svarbu pažymėti, kad moralinį daugelio visuomenių pamatą sudarė pripažinta religija, o pranašaujamas jos nuosmukis, ypač labiau išsivysčiusiose šalyse, nebūtinai yra žmonijos pažangos ženklas.

Kadangi nėra vienijančių moralinių imperatyvų, Vakaruose įsitvirtina pasyvumas (jei ne užuojautos trūkumas), susiduriant su nelygybės problemomis. Niekas Vakaruose dabar nebegali apsimesti nežinąs apie masinį badą, nuo kurio kasmet miršta šimtai tūkstančių, o būna metų, jog net milijonai žmonių (kaip neseniai Afrikoje), ar tvirtinti negirdėjęs apie baisų skurdą ir ligas, paplitusias gausiose gyventojų grupėse už Vakarų Europos, Šiaurės Amerikos ar neseniai suklestėjusių Tolimųjų Rytų ribų. Net pačioje nedidelėje Europoje, kur viskas ranka pasiekiama, Vakarų Europos gyventojai egoistiškai ir abejingai žvelgia į sunkią savo brolių kovą Rytuose su komunizmo palikimu, ir beveik tą patį galima pasakyti apie daugelio amerikiečių požiūrį į varganą Amerikos miestų juodaodžių padėtį. Pasyvumas viską žinant iškelia sudėtingą moralinį klausimą (su stulbinančiomis, nors ir tolimomis analogijomis problemai, vokiečių dažnai spręstai nacizmo laikais), kuris Vakarams gali pasirodyti esąs per skausmingas norint rasti į jį atsakymą.

Tuo tarpu gyvenimo būdo praraja – ir materialioje, ir dvasinėje dimensijose, – tarp tų, kurie vis daugiau naudojasi pa-

didėjusiomis žmonijos galiomis, kad patenkintų ir patobulintų save, ir tų, kurių gyvenime ir toliau svarbiausia yra kova dėl būvio grėsmingame išoriniame pasaulyje, gali dar pagilėti. Immanuelis Kantas yra apibrėžęs istorijos pabaigą kaip žmogaus laisvę „tobulai teisingoje piliečių santvarkoje", kurią pasiekus žmonija realizuotų save. Tačiau Kantas nenumatė ir negalėjo numatyti, kad padidės žmogaus galimybės tenkinti savo materialines užgaidas ir vystyti vis toliau siekiančią mokslinę savo kūno inžineriją, kas pastūmėjo žmogų rūpintis pirmiausia ne išoriniais gyvenimo aspektais – pavyzdžiui, kova su gamta, – bet tuo, ką galima pavadinti vidiniais – pavyzdžiui, asmeninių troškimų (ir ne vien poreikių) tenkinimu, ir net užgaidų, keičiant patį save. Staiga išpopuliarėjusi Vakaruose kosmetinė chirurgija yra stulbinantis, nors ir banalus šio reiškinio pavyzdys.

Tad didelė žmonijos dalis atsidūrė prie visiškai naujos eros slenksčio. Artėjant prie naujo ir paslaptingo amžiaus filosofinės žmonijos istorijos pasekmės yra tiesiog neįsivaizduojamos. Galų gale iškyla klausimas apie pačią žmogaus esmę. Tačiau artimesnės praktiškos pasekmės taip pat yra pakankamai painios. Jos pranašauja potencialią globalinio požiūrio ir žmogaus tapatybės dichotomiją, kuri ne tik neturi precedento, bet ir griežtai – išties paradoksaliai – prieštarauja mūsų amžiaus erdvės ir laiko sutankėjimui.

Ironiška, tačiau tais laikais, kai pasaulis buvo didžiulis ir nuotoliui įveikti reikėdavo keletą savaičių ar net mėnesių plaukti laivu, žmogaus padėtis suvokiant save ir gamtą iš tikrųjų buvo kur kas tvirtesnė negu šiandien, kai nuotoliai įveikiami vos per keletą valandų, o televizija akimirksniu informuoja apie pasaulio įvykius. Bet koks tolesnis prarajos gyvenime gi-

linimas, – nors ją ir galima užmaskuoti visuotinai paplitusia demokratine retorika, – be abejo, apsunkins akivaizdžių socioekonominių ir politinių problemų sprendimą.

Be to, būtina pripažinti, kad bet kokiu atveju, net pačiomis palankiausiomis aplinkybėmis, pažanga kelyje į tikresnį pasaulinį bendradarbiavimą, kuris naikina minėtus gyvenimo skirtumus, bus pakopiška, negreita ir geriausiu atveju tik dalinė. Priešingai šūkiams apie vieną pasaulį, visuotinį teisingumą ar net naująją pasaulio tvarką, praktinio bendradarbiavimo pasaulyje plėtra dėl to įvedant tam tikrą istorinių permainų dinamikos kontrolę bus itin lėtas procesas, geriausiu atveju tik minimaliai lenkiantis skaldymosi ir iracionalaus eskapizmo tendencijas. Pozityvus politinis ir filosofinis atsakas gali atsirasti tik palaipsniui transformuojant galios pasiskirstymą pasaulyje bei kultūrinius įpročius.

Tačiau globalinių politinių problemų, kurios perdėm priklauso nuo kultūrinių bei filosofinių veiksnių, neįmanoma išspręsti staigiai, keliais konkrečiais receptais. Išties reikia pripažinti, kad pats greito sudėtingų ir giliai įsišaknijusių problemų sprendimo laukimas yra būdingas mūsų moderniam amžiui, aptemdžiusiam žmonių protus ideologiniais lūkesčiais ir tikėjimu neribotomis technologijos galimybėmis. Dėl to įsigalėjo supaprastintas mąstymas, kai opios moralės ir galvosenos problemos sprendžiamos doktrininiu arba technologiniu sprendimo būdu. *Reikiama korekcija neatsiras iš politinių rekomendacijų katalogo. Ji gali atsirasti tik po didelių istorinių pokyčių, kurie paskatintų pakeisti vertybes ir elgesį – iš tikrųjų tik vykstant ilgam kultūrinio savęs peregzaminavimo ir filosofinio vertybių perkainojimo procesui, kuris ilgainiui pakeistų politines pažiūras tiek Vakaruose, tiek likusiame pasaulyje. Šį pro-*

cesą galima skatinti mandagiu dialogu, tačiau jo neįmanoma sukurti politinėmis priemonėmis.

Vykstant bet kuriam tokiam procesui, Vakarai turės atsikratyti siaurų „akidangčių", trukdančių įžvelgti savo kultūrinį negalavimą, – ne tik dėl to, kad dvasinė tuštybė neleidžia jo gerai suvokti, bet ir dėl to, kad fiziškai neįmanoma pasaulio mastu atkartoti vartotojiškos Vakarų visuomenės, kurios užgaidos yra beribės, daug didesnės už asmens reikmes. Ne Vakarų pasaulis turės pripažinti, kad propaguoti konfiskacinį egalitarizmą, – kurį gana veidmainiškai siūlo jų dažnai korumpuotas elitas, – nėra išeitis ne tik dėl to, kad tai baugina ir atstumia Vakarus, bet ir dėl to, kad nesena komunistinė patirtis rodo, jog tokios politikos rezultatas yra priverstinis skurdas. Moderniame pasaulyje visiems teks siekti aiškesnės pusiausvyros tarp materialinės ir dvasinės gyvenimo dimensijų, ypač jei vis labiau bus sutariama, kad globalinės politikos tikslas yra formuoti bendrą pasaulinę bendruomenę palengva suvienodinant žmonių saviraiškos galimybes.

Mūsų amžiuje opiausios žmonijos problemos pasidarė per didelės, kad jas būtų galima patikėti tautinei valstybei (tradiciniam tarptautinių santykių vienetui). Tai nereiškia, kad tautinės valstybės atgyveno savo amžių ar kad reikėtų siekti sukurti viršnacionalinių kartelių pasaulį. Tautinė valstybė dar gana ilgai išliks kaip svarbiausias pilietinio lojalumo židinys, pagrindinis istorinės bei kultūrinės įvairovės šaltinis ir pagrindinė jėga, mobilizuojanti individą vykdyti jo įsipareigojimus visuomenei. Tačiau šiandien visuotinei taikai garantuoti, visuotinei gerovei skatinti, mokslo ir technikos naujovėms skleisti bei globalinėms aplinkosaugos problemoms spręsti pasauliui reikia daugiau nei tautinės valstybės. Visa tai gali būti įgyven-

dinta efektyviau ir racionaliau, jei tautinės valstybės bus skatinamos bendradarbiauti susitelkusios į platesnę bendruomenę, kuri atspindės tai, kas jas vienija, ir prislopins tai, kas paprastai skiria.

Kad palengva atsirandanti tokia pasaulinė bendruomenė institucionalizuotųsi, naujos aktyvesnio bendradarbiavimo formos turi kurtis per dvi pagrindines ašis: trišalius santykius tarp turtingiausių demokratinių Europos, Amerikos ir Rytų Azijos (visų pirma Japonijos) valstybių ir Jungtines Tautas kaip platesnę bei labiau atstovaujamąją globalinės politikos struktūrą. Dėl to reikia, kad ne tik būtų iš naujo įvertintas Amerikos vaidmuo pasaulyje, bet ir kad Europos bei Japonijos požiūris taptų platesnis; be to, reikia sąmoningai didinti politinį Jungtinių Tautų vaidmenį, netgi iš dalies pasinaudojant šiuo metu viešpataujančių valstybių galia.

Laipsniškai perskirstyti atsakomybę trišaliuose santykiuose būtina skatinant toliau pažengusios ir klestinčios pasaulio dalies bendrą atsakomybę už taiką ir taikias permainas. Kol šios atsakomybės, kad ir nepakankamai, imasi daugiausia vien Jungtinės Valstijos, ir Europa, ir Japonija gali jaustis neprivalančios imtis politinių ir moralinių įsipareigojimų už tai, kas vyksta regionuose, nepriklausančiuose artimiausiam jų nacionalinių interesų ratui. Dėl tokio nusišalinimo dar labiau susiaurėja jų interesai, nors Amerika ir protestuoja prieš nevienodą atsakomybės pasiskirstymą, o tai, kad jos galia verčiama persitempti, Amerikos visuomenėje skatina eskapistinį izoliacionizmą.

Tad visos trys šalys, norėdamos toliau plėtoti trišalį bendradarbiavimą, turės pakeisti įsigalėjusią mąstymo inerciją. Amerikai teks apriboti savo mesianistinį entuziazmą ir pripa-

žinti savo galios ribas; Japonijai teks atsisakyti monopolinių polinkių pasaulio prekyboje ir sutikti sumažinti savo ambicijas technologijų srityje; Europa turės išeiti iš uždaro siaurų interesų rato ir imtis didesnės atsakomybės išoriniame pasaulyje, ypač pakeliant iki savo lygio kai kurias buvusias komunistines valstybes.

Praktiniu požiūriu minties apie gerai subalansuotą trišalį bendradarbiavimą pavertimas politine tikrove turės reikšti tam tikros Amerikos galios dalies perleidimą Europai ir Japonijai. Tai jau iš dalies įvyko finansų ir ekonomikos srityse, nes Jungtinės Valstijos priverstos labiau paisyti Japonijos ir ypač Vokietijos nuomonės. Tačiau ilgainiui Europa ir Japonija taip pat turėtų daugiau dalyvauti priimant sprendimus politiniais ir saugumo klausimais, padidėjus Europos ir Japonijos vaidmeniui globaliniame politiniame procese, kuriam dabar būdingas artimesnis bendradarbiavimas. Visiškai suprantamas tam tikras Amerikos nenoras eiti ta linkme. Tačiau be tokio galios perleidimo trišalis bendradarbiavimas liktų nesubalansuotas, o egoistišką Europos ir Japonijos interesų užsisklendimą tik sustiprintų vienašalis Amerikos intervencionizmas.

Svarbiausias trišalio bendradarbiavimo tikslas turi būti ne esamų privilegijų išsaugojimas, o bendros žmonijos būties pažangos skatinimas. Be atitinkamų galvosenos pokyčių, šiam ambicingam tikslui reikės ir esminių kiekvieno iš trijų partnerių permainų, tačiau labiausiai – Amerikoje ir Europoje. Amerika tebėra ir kurį laiką dar liks pasaulį katalizuojanti jėga. Europa, ypač turint omenyje nesilpnėjančią Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos kultūros įtaką, taip pat, tik mažesniu mastu. Kadangi didelė pasaulio dalis, norėdama pamatyti savo ateitį, kreipia žvilgsnį į Ameriką, jos pareiga taip transfor-

muoti šalies visuomenės papročius ir kultūrą, kad tai savo ruožtu galėtų tapti prasmingu pavyzdžiu kitiems. *Amerikos visuomenė negali būti pavyzdžiu pasauliui, – tiek moralės, tiek praktinės ekonomikos atžvilgiu, – jei jo esmę nusako vyraujanti kornukopinė etika, o gausi, bet skurstanti mažuma yra nušalinta nuo prasmingo dalyvavimo visuomenės gyvenime. Didžiulis dėmesys materialinių įgeidžių, kurie vis auga ir tampa nebesuvaldomi, tenkinimui gali tik pagilinti objektyvią ir subjektyvią prarają, kuri jau skiria žmoniją.*

Lemiama ir būtina sąlyga, kad Europos vaidmuo pasaulyje taptų aktyvesnis, ypač kad ji galėtų lygintis su Amerika, yra tolesnis jos vienijimasis. Tik labiau susivienijusi Europa, kuriai vien dėl jos dydžio lemta būti tikrai globaline jėga, gali praturtinti europiečių akiratį kilnesniu požiūriu į pasaulį. Be jo Europa rizikuoja vėl susiskaldyti kaip feodalizmo laikais, pasinerti į vidaus problemas, besirūpindama tradiciniu Vokietijos galios klausimu. Štai kodėl skatinti Europą iš tikrųjų susivienyti yra svarbiausias viso pasaulio interesas. Tik tokia Europa pajėgs užsikrauti – ir turbūt bus linkusi užsikrauti – atsakomybės naštą, kurdama pasaulinę bendruomenę.

Todėl dvi pagrindinės globaliai atsakingesnio ir istoriškai efektyvesnio trišališkumo sąlygos yra Amerikos atsinaujinimas ir Europos susivienijimas. Tokiomis aplinkybėmis Japonija turėtų sekti dviejų Vakarų partnerių pavyzdžiu vykdydama globalinę politiką, siekiant išlaikyti politinį stabilumą, kartu skatinant ir socialines permainas. Japonija – kaip ir Europa – kenčia dėl užsisklendimo, kuris įtvirtina egoizmą, tačiau – kitaip negu Europa – tai yra atskira tautinė bendruomenė ir dėl to ją galima lengviau perorientuoti platesnių globalinių problemų sprendimui, o atsinaujinusi Amerika ir labiau susivie-

nijusi Europa galėtų ir būti jai pavyzdžiu, ir daryti spaudimą.

Toks istoriškai atsakingas trišalis bendradarbiavimas taip pat galėtų padėti Jungtinėms Tautoms konstruktyviau numatyti savo veiklos kryptį. *Pagaliau išmušė JT valanda. Tik šioje pasaulinėje organizacijoje galima kolektyviai spręsti bendras žmonijos problemas*. Artimiausiu metu JT reikės pamažu reformuoti, kad jų struktūra labiau atitiktų globalinės galios realijas. Kaip jau minėjau, mažai tikėtina, kad artimiausioje ateityje atsirastų argumentų, kuriais remiantis padaugėtų nuolatinių JT Saugumo Tarybos narių, nes bet koks jos išplėtimas sukeltų pavojų išskirtiniam penkių nuolatinių veto teisės turėtojų statusui. Tačiau galima rasti tokią Saugumo Tarybos išplėtimo formulę, pagal kurią būtų sukurta nauja narių kategorija, skiriant jiems nuolatines vietas, tačiau nesuteikiant veto teisės. Jei toks sutarimas pasirodytų priimtinas, tai būtų atvertos durys į Saugumo Tarybą Japonijai, Vokietijai, Indijai, Nigerijai ir Brazilijai, taip patenkinant ir kai kurių svarbiausių ne Vakarų valstybių poreikį vaidinti didesnį politinį vaidmenį tvarkant pasaulio reikalus.

Tas faktas, kad 1992 metais JT sugebėjo įgyvendinti svarbią taikos palaikymo iniciatyvą Kambodžoje ir suteikti legitimumo humanitarinei – nors daugiausia amerikietiškai – misijai Somalyje, pateisina atsargų optimizmą vertinant JT vykdomų taikos palaikymo misijų ateitį. Kita vertus, JT ir Europos Bendrijos bejėgiškumas reaguojant į kruviną krizę buvusioje Jugoslavijoje primena, kad tokiam tarptautiniam bendradarbiavimui vis dar labai trukdo šalių baimė, įtarinėjimai ir savanaudiškumas. Maža to, neatmestina ir galimybė, kad netrukus judėjimas į platesnį bendradarbiavimą patirs nesėkmę per JT veto praktiką, jei Rusija arba Kinija, susiviliojusios

didžiavalstybinėmis ambicijomis, panorės sugriauti Vakarų palaikomą Jungtinių Tautų sutarimą.

Štai kodėl stiprinti JT vaidmenį svarbiau tokiose mažiau politizuotose, bet turinčiose didelę reikšmę žmonių išlikimui srityse kaip palankesnių gyvenimo sąlygų užtikrinimas, aplinkosaugos teisinio pagrindo kūrimas, pasaulinio sutarimo dėl gimstamumo politikos siekimas ir materialinės užsienio pagalbos neturtingoms šalims skatinimas. Dabar jau įprasta sakyti, kad šios problemos atspindi naująją pasaulio realybę, pakeitusią ankstesnius kovų dėl valdžios ir įtakos rūpesčius. Tačiau nesaugumas išliks, stipriųjų kovos galimose globalinėse valstybių grupėse turbūt nesiliaus, ir tai tebekels didelę grėsmę pasaulio stabilumui. Naujos problemos nepakeis tradicinių, o tik prisidės prie jų, tad pasaulio realybė taps sudėtingesnė nei kada nors anksčiau.

Pažanga sprendžiant naujas problemas rasis lėtai, nuolat trūkstant globalinio sutarimo, tačiau vis dar galima tikėtis, kad pamažu plėsis tarptautinis bendradarbiavimas. Nors ir esama globalinių takoskyrų, pasaulyje vis labiau suvokiama, jog visų likimas yra bendras, ir suprantama, kad gamtos ištekliai riboti, o pasaulio ekosistema trapi. Šis suvokimas tam tikru mastu atsveria globalinių pažiūrų poliarizacijos tendencijas, sukurdamas pagrindą nors ir ribotam, tačiau bendram atsakui visų pirma į ekologines problemas.

JT vaidmuo taip pat auga didėjant skaičiui žmonių, norinčių, kad *status quo* būtų keičiamas sutelktomis pastangomis, laipsniškai ir be smurto. Pasaulis platesne prasme padalytas į dvi žmonijas, turinčias dvi skirtingas kultūras: turtingųjų mažumą ir neturtingųjų daugumą. Pačioje amžiaus pabaigoje pirmajai priklausys maždaug vienas milijardas, o antrajai – apie

penkis milijardus žmonių. Tačiau tie penki milijardai taip pat diferencijuojasi, ir apie milijardą iš jų per pastaruosius du dešimtmečius iš esmės sėkmingos ekonominės raidos dėka pagerino savo materialinę padėtį. Tad jie turėtų būti suinteresuoti reformistine, siekiančia bendradarbiavimo politika. To savaime dar gali neužtekti, norint panaikinti didžiulį filosofinį ir materialinį atotrūkį tarp privilegijuotos žmonijos mažumos ir jaučiančios jai priešiškumą daugumos, tačiau tai gali šiek tiek sumažinti riziką, kad Jungtines Tautas paralyžiuos priešiškų koalicijų kova ir užvaldys nauja iracionalaus eskapizmo banga.

Ar pastangos suvaldyti bendrą žmonijos likimą bus sėkmingos, galų gale priklauso nuo lemiamos filosofinės kultūrinės dimensijos. Tai ji formuoja svarbiausias idėjas, sąlygojančias politinį elgesį. Ir jei Vakarai tebevadovauja socialinei pažangai ir politinei demokratizacijai pasaulyje, jiems teks susidoroti su filosofinio ir kultūrinio persiorientavimo užduotimi. Dabar, kai pirmą kartą istorijoje išties globalinis politinis procesas suteikia galimybę įgyvendinti žmonijos siekį pačiai kurti savo ateitį, nepaprastai svarbu, kad Vakarų – ir ypač Amerikos – dvasinė krizė nesunaikintų ir nesužlugdytų Vakarų galimybių daryti konstruktyvią įtaką pasaulio reikalams.

Pakartosiu ankstesnę mintį: kultūrinius ir filosofinius pokyčius sukelia istorijos bangos, o ne įvairialypiai politiniai sprendimai. Šiems pokyčiams gali daryti įtaką padidėjęs dorovinis ir etinis susipratimas, tačiau jų neįmanoma paveikti politinėmis priemonėmis. Pokyčiai gali vykti tik iš esmės pervertinus įsitikinimus, nulemiančius visuomenės elgesį, ir pripažinus būtinybę turėti visam pasauliui bendrą gerą gyvenimo suvokimą; tas suvokimas turi būti pagrįstas savidrausme

tenkinant asmeninius įgeidžius. Ekologinis Vakarų sąjūdis – kad ir kas būtų sakoma apie šiek tiek specifinį jo propagavimą – gali būti pirmas žingsnis tokios savidrausmės link. Tai gali tapti didžiausiu filosofiniu šio sąjūdžio nuopelnu, pranašaujančiu, kad savidrausmės principas plačiau pasklis ir taps pasaulio bendro moralinio sutarimo pagrindu.

Bet koks panašus sutarimas turi atsirasti pripažinus, jog žmonijai, jei ji nori valdyti savo likimą, reikalingas moralinis kompasas ir saiko arba pusiausvyros jausmas. Šis valdymas dar turi būti susietas su pasirinkimo padarinių suvokimu (tiek moraliniu, tiek praktiniu aspektu), kuris apimtų ir sąmoningą savo poreikių ribojimą. Gebėjimas keisti aplinką arba genetiškai keisti save, suvartoti ko nors daugiau, kai atsiranda daugiau ką vartoti, arba padidinti masinio naikinimo ginklų galią dar nereiškia gebėjimo valdyti, jei žmogaus galimybių plėtimas tampa dominuojančiu tokio elgesio motyvu. *Reali alternatyva totaliniam valdymui yra ne minimalus valdymas ar – dar blogiau – jokios savidrausmės nebuvimas, bet vieša savikontrolė, besiremianti išsiugdytomis savidrausmę lemiančiomis nuostatomis, padedančiomis apsispręsti, kas dera, o kas – nedera.*

Savidrausmės imperatyvas turi būti taikomas visoms keturioms pagrindinėms šiuolaikinių pasaulio politinių pokyčių sritims. Jis turi būti taikomas fizinei galiai, kurią būtina sąmoningai apriboti tarptautiniais susitarimais ir savanoriškais moraliniais kodeksais, nes galia dabar gali sunaikinti visą žmoniją tiesiogiai, taip pat ir netiesiogiai – neprotingai naudojant aplinką ir per žmogaus inžineriją. Jis turi būti taikomas politiniam aktyvumui, kurį būtina nukreipti apibrėžta ir visų gerbiama konstitucine vaga – kitaip visuomenė taptų vis labiau nevaldoma, o prasmingo politinio dalyvavimo siekis virstų de-

magogine mobilizacija. Jis turi būti taikomas ir asmeniniams lūkesčiams, nes neribotas santykinės mažumos asmeninių įgeidžių tenkinimas ne tik didina globalinę nelygybę daugumos atžvilgiu, bet ir demoralizuoja visus: ir išrinktuosius, ir atstumtuosius. Jis turi būti taikomas socialiniams pokyčiams visų pirma stiprinant švietėjiškas pastangas suformuoti visuomenės supratimą, kad senųjų vertybių nereikia atsisakyti vien dėl aibės įvairiausių naujovių ir naujų technologijų, keičiančių išorines socialinio gyvenimo dimensijas. Visa tai reikštų, kad įsigali pagrindinė kryptis, kurią grindžia kažkas daugiau nei paprastas tikslingumas.

Pažymėtina, kad didesnio moralinio sąmoningumo poreikį propaguoja ne tik religiniai autoritetai, bet ir plačiau mąstantys politiniai lyderiai. Net praradę iliuzijas marksistiniai ideologai pripažįsta, kad gyvenimo neįmanoma prasmingai apibrėžti remiantis vien materialiniais kriterijais. Pavyzdžiui, štai ką apie žmonijos pasirinkimą 1991 metais Kolumbijos universitete profesoriams ir studentams pasakė Aleksandras Jakovlevas, buvęs SSKP Politinio biuro narys ir artimas Michailo Gorbačiovo bendradarbis:

„Visuomeninė alternatyva suponuoja *visuomenės raidos* kokybės pasirinkimo galimybę, o kartu ir tai, kad žmogaus potencialas formuojasi per natūralų naujų visuomeninių santykių procesą. Tačiau kas turima omenyje, kai kalbama apie *naują visuomenės kokybę*? Politinė sistema? Ekonominis efektyvumas? Mokslo laimėjimai? Turtas? Ne, nauja visuomenės kokybė reiškia žmogaus sutaurinimą per jo dorovę".

A. Jakovlevo išvada atitiko įtaigius popiežiaus Jono Pauliaus II enciklikos *Centesimus Annus* žodžius:

„Pačioje ūkinėje sistemoje nėra kriterijų, kurie leistų tiksliai atskirti naujas ir tobulesnes žmogaus poreikių tenkinimo formas nuo dirbtinai sukurtų naujų

poreikių, trukdančių formuotis brandžiai asmenybei.... Todėl būtina sukurti tokį gyvenimo būdą, kur vartotojo pasirinkimą, taupymą ir investicijas lemtų tiesos, grožio, gėrio ir bendrumo su kitais veiksniai bendro augimo labui. Net sprendimas investuoti vienoje, o ne kitoje vietoje, viename, o ne kitame gamybos sektoriuje visuomet yra *moralinis ir kultūrinis pasirinkimas*".

Galiausiai moralinės nuostatos turi išplaukti iš vidaus. Naujieji laikai, prasidėję Prancūzijos revoliucija, teikė pirmenybę vadinamajai objektyviajai tiesai, atmesdami subjektyvumą kaip iracionalų dalyką. Kraštutinio tokio politinio mąstymo būdo nuokrypio – totalitarinio metamito – žlugimas atmetė madingos postmodernios minties švytuoklę į kitą paribį: nuo intelektualų žavėjimosi „moksliniu" marksizmu kaip „objektyvios tiesos" šaltiniu iki visiškos jo priešingybės – neriboto reliatyvizmo – išpažinimo. Tačiau nei viena, nei antra neaprėpia politiškai pabudusio ir aktyvaus pasaulio. Alternatyvos totaliniam valdymui negali sudaryti nebevaldoma amorali sumaištis.

Jei žmonija nori valdyti savo likimą, jai reikia įveikti globalinę dvasios krizę. Šis noras turi remtis supratimu, jog visuomenės gyvenimas ir objektyviai, ir subjektyviai žiūrint yra pernelyg sudėtingas, kad būtų perbraižomas pagal utopinius projektus. Naujųjų amžių dogmatiniai įsitikinimai privalo užleisti vietą pripažinimui, kad žmonijos padėtis iš esmės yra persmelkta atsitiktinumo. Fanatiškų įsitikinimų pasaulyje moralė gali būti laikoma neesminiu dalyku, tačiau atsitiktinybių pasaulyje moralės imperatyvai tampa svarbiausia ir net vienintele paguoda. Tad žmonijos padėties sudėtingumo ir atsitiktinumo pripažinimas grindžia *politinį* bendro dorovinio sutarimo poreikį mažame ir glaudžiame XXI amžiaus pasaulyje.

Padėkos žodis

Šios knygos idėjos formavosi, kai dirbau vyriausybėje, moksliniai tyrimai padarė jas turiningesnes, o stebėjimai ir kelionės po pasaulį įtvirtino. Aš vis labiau stebėjausi, kokia trapi, tačiau svarbi yra filosofijos, politinių įsitikinimų ir tarptautinių santykių priklausomybė. Štai kodėl ši knyga ne tik apima visas tris sritis, bet ir labiau nei įprasta nagrinėjant globalines permainas pabrėžia jų tarpusavio ryšį. Laimei, aš galėjau patikrinti savo idėjas, atremdamas kritines pastabas, pateiktas savo įvairių sričių kolegų iš Strategijos ir tarptautinių ryšių centro bei savo kolegų ir studentų iš Johno Hopkinso Universiteto Paulo Nitze Tarptautinių studijų aukštesniosios mokyklos (abu įsikūrę Vašingtone). Jiems aš skolingas už svarią intelektualinę pagalbą.

Pirmoji ir didžiausia kritikė buvo mano žmona Muška. Ji padrąsino mane kelti kontraversiškas prielaidas, tačiau kartu vertė peržiūrėti kai kuriuos kategoriškus teiginius. Redaktorius Robertas Stewartas ne tik padėjo aiškiau išdėstyti mano mintis, bet ir atkakliai skatino tiksliau apibrėžti svarbiausias tezes. Ir viena, ir antra tikrai pagelbėjo. Mano literatūrinė

agentė Leona Schecter ne tik daug prisidėjo prie šios knygos parengimo spaudai, bet ir paakino mane įgyvendinti savo sumanymą, pateikė vertingų patarimų dėl knygos turinio.

Trudy Werner, mano biuro vadovė – kaip ir anksčiau panašiais atvejais – padėjo išlaikyti pusiausvyrą mano profesiniame gyvenime, taip suteikdama galimybę daug dirbti rašant knygą ir kartu sutvarkydama įtemptą kelionių, konsultacijų, pokalbių ir paskaitų tvarkaraštį. Paige Sullivan koordinavo ir tiesiogiai padėjo tyrimais, reikalingais šiam sumanymui, o jam naudingai talkino Robert Ahdieh, Johannes Bohnen, Vero Verheyen, Raimo Kaasik ir Barbara Zalewski. Jie atgaivino mano istorijos žinias ir surinko kai kuriuos knygoje cituojamus duomenis. Jiems visiems nuoširdžiai dėkoju.

Rodyklė

Abortai 80
Afganistanas 163
AIDS 106
Ambarcumov, Jevgenij 177
Amerikos revoliucija XIII, 47, 55, 64, 69
Antrasis pasaulinis karas 8, 16-17, 50, 88, 117, 124, 156, 161
Arabų valstybės 161-163, 165
Armėnai 16, 157
Asmens kultas 41, 52
Ateizmas 68
Atominė bomba 8; *taip pat žr.* branduoliniai ginklai
Attali, Jacques 134
Aukso Orda 5
Austrija 23
Austrijos-Vengrijos imperija 3
Azerbaidžanas 157

Balkanų krizė 140, 146, 165
Baltijos valstybės 156
Bangladešas 183
BBC 49
Belgija 53
Benamiai 105
Berija, Lavrentij 12
Beviltiškumas, socialinis 105
Bylinėjimasis 105
Biologinis ginklas 164
Biotechnologija 78
Biudžeto deficitas 108-109
Bolševikai 11, 20, 28
Branduoliniai ginklai 133, 164-166, 197
Brazilija 154
Bullock, Allan 29
Buultjens, Ralf 91

Castro, Fidel 207
Ceaușescu, Nicolae 40
Cheminis ginklas 164
Chruščiov, Nikita 42
Conquest, Robert 10
Croce, Benedetto 26

Čekoslovakija 136, 140
Čigonai, jų masinės žudynės 9

Danija 145
Darbo našumas 103, 109
Darvinizmas, socialinis 74
Daugiakultūriškumas 95, 106
Deficitai, biudžeto ir prekybos 108

De Gaulle, Charles 132, 139
Demagogija 29, 30, 34
Demokratija 76, 182; buvusiose komunistinėse šalyse 61, 154, 172, 178; Japonijos 126; ir moralė 68; jos politinė filosofija 81; jos sąvoka 60; tarptautinė įtaka jai 42, 205
Demoralizacija 35-36
Didžioji Britanija 93, 94, 97, 116, 131, 156, 159, 229; ir Europos vienijimasis 138, 142; jos geležinkeliai 49; kovos dėl pasaulinio pranašumo 90; Krymo kare 3; ir Persijos įlanka 161; jos televizija 94
Dirbtinis intelektas 79
Dogmatizmas 27, 29, 58
Domenach, Jean-Marie 48
Dostojevskij, Fiodor 64
Dresdenas, jo sunaikinimas 8
Dvasios krizė 54, 106, 173-174
Dvigubo naudojimo technologijos 164

EFTA (Europos laisvosios prekybos zona) 136, 140
Egiptas 50, 183
Einstein, Albert 41
Ekologija 36, 78, 98; ir globalinė nelygybė 184-187
Ekonominė galia: Amerikos 84-86; Europos; Japonijos 153-155; Kinijos 153-155
Engels, Friedrich 40
Estija 157
Etiopija, Italijos įsiveržimas į ją 8
Etninė prievarta 146, 157-159, 165
Europa: ir Kinija 198; ir pokomunistinė transformacija 175; susivienijusi 87-88, 208, 211; kaip valstybė-katalizatorius 130-147
Eutanazija 80

Fašizmas 28, 179-181, 151, 155
Filmai, Amerikos 71, 94, 106

Geležinkeliai 49
Genetinė inžinerija 78, 80-81
Genocidas 9-17
Geras gyvenimas, jo apibrėžimas 69, 70, 72, 112
Gyventojų daugėjimas 39, 145-146
Glemp, kardinolas 171
Godumas 104
Gomindanas 15, 50
Graikija 165
Gresham'o dėsnis 71
Gruzija 157
Gudija 140, 156

Havel, Vaclav 61, 82-83
Hedonizmas 113, 144
Herder, Johann Gottfried 23
Hilberg, Raul 9
Himmler, Heinrich 29
Hirosima 8
Hitler, Adolf 7, 9, 10, 29-30, 34, 37-39, 41, 52, 156
Hitlerizmas 28, 30, 33, 41
Holokaustas 9-10
Honkongas 194
Hussein, Saddam 98, 162

Idealizmas 22, 25-27, 40, 59
Ideologija 53, 78; jos homogeniškumas 91; komunistinė 62; ir raštingumas 21
Imperializmas 27, 93-95; Japonijos 124; kultūrinis 95; Rusijos 116, 155, 163, 174, 177; jo žlugimas 50
Indija 50, 51, 153, 183, 192, 208, 213; karuose su Pakistanu 8, 16, 165
Indonezija 199, 210

Infrastruktūra, irstanti 104
Investicijos 103; Japonijos 121, 125
Irakas 99, 165; *žr.* Persijos įlankos karas
Iranas 156, 159, 163, 165, 198, 210, 214
Irano-Irako karas 8
Ishihara, Shintaro 122
Islamas 53, 141, 159, 163, 165, 187, 189-191, 198, 210, 217
Ispanija 116
Ispanijos pilietinis karas 8
Išminties amžius 4
Italija 24-26; fašistinė 8, 28
Izraelis 162, 163, 165, 208

Japonija 16, 109, 193, 194, 207, 209, 213, 222-224; jos civilių gyventojų karo aukos 7, 8; darbo našumo augimas joje 109; jos ekonomika 87, 110-111, 118-127, 129; jos globalinis prestižas XIV, 89; jos iškilimas pasaulinėje arenoje 3; ir Jungtinės Tautos 153; ir Kinija 196, 198; kova dėl pasaulinio pranašumo 90; jos palyginimas su Europa 130-135; ir Sovietų Sąjungos suirimas 156, 160; ir totalinis karas 8; kaip valstybė-katalizatorius 117-130
„Jaunosios Vengrijos Sąjunga" 24
Jelcin, Boris 12, 172, 177, 178
Jonas Paulius II, popiežius 73, 189, 229
Jugoslavija 9, 13; jos suirimas 146, 152, 164
Jungtinės Tautos 98, 152-154, 164, 197, 225-227; vystymo programa 184; Saugumo Taryba 153, 166
Jungtinės Valstijos: po Antrojo pasaulinio karo 117; jų autoritetas 102, 163; devynioliktajame amžiuje 93; ekologinis susirūpinimas jose 186; Europos iššūkis joms 130-178; ir globalinis politinis procesas XII, 91, 94-100, 150-152; Japonijos iššūkis joms 119-124; jų juodaodžiai 66, 105, 106, 190; ir Kinija 198; jų pasaulinis prestižas ir galia XIV, 87-89; ir Persijos įlanka 129, 165; ir „policininko" vaidmuo 161-163, 166; procedūrų moralė jose 67-68; Sovietų Sąjungos varžybos su jomis 42-43; ir Sovietų Sąjungos žlugimas 61, 156, 161, 183; jų televizija 69-72
Juodaodžiai amerikiečiai 66, 105, 106, 190

Kambodža 15
"Kamščiai", politiniai 106, 111
Kanada 207
Kapitalizmas: ir Kinija 197; jo darbo kultūra 62; viršvalstybinis 91;
Karai 6-9, 17; ir civilių gyventojų mirtys 8
Karinė galia: Amerikos 128, 141, 166; Europos 130, 133, 137, 141; Japonijos 123-124, 127-128; Kinijos 196, 199
Karo belaisviai 9, 11, 12
Katalikų bažnyčia 61, 132, 188-189, 217; Lenkijos 169-171
Kazachstanas 160, 163
Kenija 183
Kim Il Sung 40
Kinija 16, 207, 213; kaip branduolinių ginklų tiekėja 164; ir globalinė nelygybė 182, 192-200; ir Japonija 128; ir Jungtinės Tautos 152; masinės žudynės joje 15; jos pilietinio karo aukos 10; pokomunistinė transformacija 167; politinis aktyvumas joje 50; ir Sovietų

Sąjungos suirimas 156, 160; ir Vidurinės Azijos konfliktai 165
Kinijos-Japonijos karas 8, 117
Klasių kova 29
Kolektyvizacija, prievartinė 10, 15
Komunikacijos 4, 49-50, 58, 77, 84
Komunistai 17, 37; jų doktrinos 37-43; Kinijos 50; jų vykdytas masinis klasinių priešų žudymas 10-15; pasipriešinimas jiems 13-14; ir prievartinis gyventojų perkėlimas 157
Komunistų manifestas 28
Kompiuteriai 79
Koncentracijos stovyklos, Sovietų 13-14
Kongresas, JAV 110
Kongreso partija (Indija) 51
Konkurencijos taryba 108-109
Konstitucija, JAV 97; Pirmoji pataisa 72
Korėja 128, 156, 160, 194
Korėjos karas 8
Kościuszko, Tadeusz 23
Kossuth, Lajos 25
Krikščionybė 132, 144, 149, 187-189
Krymas 160
Krymo karas 3
Ksenofobija 53, 143
Kuba 15
Kultūrinė revoliucija 15
Kultūrinis imperializmas 95
Kūno dalių transplantacija 79
Kurdai 162, 164

Laisvė: jos apibrėžimas 69
Laisvoji rinka 61-63, 74, 180; pokomunistinė transformacija 171-173
Latvija 157
Leistinumo kornukopija XIII-XIV, 64-75
Lenin, Vladimir 8, 10, 14, 20, 29-30, 34, 40
Leninizmas 30, 33
Lenkai, masinės jų žudynės 9, 10, 12-14
Lenkija IX, 14, 23-24; pokomunistinė 136, 140, 168-171, 175
Libanas 164
Lietuva IX, 13
Lyotard, Jean-François 83

Manicheizmas 20, 27, 30, 48
Mao Zedong 7, 10, 15, 40, 52
Marksizmas 28, 64, 68, 169, 175, 187, 197; jo žlugimas 48
Marx, Karl 28, 40
Masinio naikinimo ginklai 164-166
Mastrichto viršūnių susitarimas (1992) 136
Maxwell, Robert 73
Mazzini, Giuseppe 24, 25
Megamirtys 6-17, 28
Meksika 8
Metamitas 18-28, 34, 43, 58, 206
Miestų nuosmūkis 104
Miłosz, Czesław 64
Mobutu, Sese Seko 52
Moldova 140, 158, 160, 214
Moore, Barrington, jaunesnysis 60
More, Thomas 57, 66
Morita, Akio 122
Mussolini, Benito 28
Musulmonai, *žr.* Islamas

Naciai 9, 17, 30, 34, 37-39, 56, 156, 180; jų doktrinos 34-38
Nacionalinio Saugumo Taryba 96
Nacionalinis frontas (Prancūzija) 53, 143
Nacionalizmas 8, 22-30, 58; ir Europos vienijimasis 143; japonų 122-123; kinų 197; rusų 158, 179, 180

Nakasone, Yasuhiro 122
Napoleonas I 24, 90, 93
Narkotikų kultūra 105
NATO 127, 133, 141, 142
Nehru, Jawaharlal 192
Nelygybė, globalinė 152, 167, 182-200; ir ekologiniai klausimai 184-186; ir gyventojų daugėjimas 183-185; ir Kinija 192-200; ir religija 187-191
Nepilnos šeimos 106
Neraštingumas 104
Nigerija 154; jos pilietinis karas 8
Nkrumah, Kwame 52
NKVD 11-13
Nozick, Robert 79
Nusikalstamumas 105

Okita, Saburo 119, 173
Osetija 157, 160
Osmanų imperija 159, 161

Pakistanas 156, 159, 163, 210; karuose su Indija 8, 16, 165
Panama 99
Paragvajaus-Bolivijos karas 8
Paryžiaus komuna 20, 26, 28
Pasaulio bankas 98
Persijos įlankos karas 88, 98-99, 124, 152, 162
Perteklinis vartojimas 108
Pilietinė laisvė 5
Pilietinio sąmoningumo nuosmukis 106
Pirmasis pasaulinis karas 8, 16-17, 27, 29, 30, 128
Poindustrinės visuomenės 52, 58
Pokomunistinė transformacija 154, 167-181
Politinis masių sąmoningumas 19; ir demokratizacija 92; ir klasiniai prieštaravimai 26; ir pramonės revoliucija 21; ir raštingumas 19-21; jo stadijos 52-53; ir urbanizacija 21-22, 51
Pramonės nekonkurencingumas 103
Pramonės revoliucija 3, 19, 20-22, 33, 56-57, 77
Prancūzija 22-27, 97, 116, 131, 132, 160, 223; etninė ksenofobija joje 53; ir Europos vienijimasis 137-139, 141-143; jos imperializmas 157; kova dėl pasaulinio pranašumo 90; Krymo kare 3; jos televizija 94
Prancūzijos ir Vokietijos daliniai 137, 141
Prancūzijos-Prūsijos karas 3, 27
Prancūzijos revoliucija 20, 22-28, 47, 55, 64, 69, 82, 88, 93
Prekybos deficitas 103, 108, 121
„Prekybos ir konkurencijos įstatymas“ (1988) 110
Prievarta 105; etninė 146, 157-159, 165
Prievartos utopija 6, 15, 31-43, 56-59, 62, 65, 66, 74, 78
Procedūrų moralė 67-68
Progresyviniai mokesčiai 103
Propaganda 20
Prūsija 23

Racionalizmas 22, 25-27, 58
Rasinės miestų problemos 95, 97
Raštingumas, jo paplitimas 19-23, 49-52
Reliatyvizmas, moralinis 28
Religija 52, 54; jos erozija 64-65; Europoje 132; ir globalinė nelygybė 187-191; ir komunizmo žlugimas 60, 62; ir prigimtinė tvarka 32-33; ir teisinė sistema 67; jos užsipuolimas 26-28

Rio de Žaneiro konferencija (1992) 98, 186
Romos imperija 116
Rosenberg, Alfred 39
Rousseau, Jean-Jacques 25
Ruckoj, Aleksandr 177-178
Rusija: ir Europos vienijimasis 136, 139-141; ir globalinė nelygybė 182, 192, 193; imperinė 116, 155, 163, 174, 177; ir Jungtinės Tautos 152, 225; ir Kinija 197-199; Krymo kare 3; ir Lenkija 23; pokomunistinė 35, 87, 89, 155-166, 167-181, 212; jos 1905 m. revoliucija 28; *žr. taip pat* Sovietų Sąjunga
Rusijos-Japonijos karas 3, 118
Rusijos pramoninininkų ir verslininkų sąjunga 170

Say, Jean-Baptiste 73
Santaupos 103; Japonijoje 121, 125
Saudo Arabija 159
Schlesinger, James 166
Seksualinis palaidumas 106
Servan-Schreiber, Jean-Jacques 134
Sibiras 160
Skurdas 105, 11, 112; Europoje 131; *žr.* globalinė nelygybė
Skustagalviai, vokiečių 52, 216
Slovėnija 140
„Solidarumas" 170
Solženicin, Aleksandr 10
Somalis 225
Sommer, Theo 145
Sovietų Sąjunga 30, 35, 41-43, 58; jos civilių gyventojų karo aukos 7; ir globalinis politinis procesas XII, 96; jos kova dėl pasaulinio pranašumo 90; masinės žudynės joje 10-14; jos suirimas 89, 136, 151, 155-156, 175, 176, 183
Stačiatikių bažnyčia 170
Stalin, Josif 8, 10-14, 29, 34, 40-42, 52, 156
Stalinizmas 33, 41, 179
Stankevič, Sergej 177, 178
Strumilin, Stanislav 43
Sukarno 52
Sveikatos apsauga 103-104

Šaltasis karas XII, XV, 146, 151, 152, 156, 211
Šeima, jos nuosmukis 106, 113
Šiaurės Amerikos laisvos prekybos sutartis (NAFTA) 129, 186
Šiaurės Korėja 15, 199
Šiitai 162
Šovinizmas 27, 28, 48; prancūzų 143; japonų 123
Švietimas 104, 110
Švietimo vertinimo tarnyba (*Education Testing Service*) 70

Taivanas 194, 199
Tarptautinis valiutos fondas 98
„Tautų pavasaris" 26
Technologija: besivystančiose šalyse 77; dvigubo naudojimo 164; ir komunizmas 59, 61; mirties 10, 14; ir raštingumas 20-21; savęs pakeitimo 80-81
Televizija 69-72, 94; jos įtaka nacionalinėms vertybėms 112-113; smurtas joje 106
Todorov, Tzvetan 34
Tokijo universitetas 118
Totalinis karas 8
Totalitarizmas XII, XIV, 6-7, 16-17, 29-30, 48, 59, 62; jo pralaimėjimas 55; gyvenimo kitoje santvarkoje idealizavimas 59-60
Turkija 156, 159, 165; armėnų skerdynės joje 16

Turtingųjų klasė, jos godumas 104
Twitchell, James B. 112

Ukraina 13, 140, 158, 163, 165, 178, 197, 214
UNESCO 50
Universalizmas, Vakarų 48, 144
Urbanizacija 19, 21, 22, 49, 51
Utopizmas 28, 48, 66, 88, 197, 203; komunistinis, *žr.* Prievartinė utopija; procedūrų 74; jo žlugimas 84, 203

Valstybės-katalizatoriai 94, 96, 97, 99, 117; Japonija 117-130; susivienijusi Europa 117-148
Vatikano II susirinkimas 189
Vengrija 24; pokomunistinė 136, 140, 168
Viduramžiai 5
Vienos kongresas (1815) 3, 24
Vietnamas 15
Vietnamo karas 8

Vokietija 4, 132, 133, 207; jos civilių gyventojų karo aukos 7; darbo našumo augimas 109; jos ekonomika 87, 110; etninė ksenofobija joje 53; ir Europos vienijimasis 137-138; jos iškilimas pasaulio arenoje 3; ir Jungtinės Tautos 154; kova dėl pasaulinio pranašumo 90, 212; nacionalizmas joje 23, 27; nacistinė *žr.* naciai; ir pokomunistinė Rusija 160; pokomunistinė transformacija joje 168; skurdas joje 131; susirūpinimas ekologija joje 186; jos vienijimasis 26
Volskij, Arkadij 170

Walęsa, Lech 61
Wolfe, Tom 72

Žydai 38, 163; jų masinės žudynės 9-10, 17
Žiniasklaida: jos priešiškumas vyriausybei 95; ir socialinės vertybės 112; transnacionalinė 91; *žr. taip pat* televizija
Žirinovskij, Vladimir 178
Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija 25
Žmogžudystės 105

Brzezinski, Z.
Br 377 Nebevaldomas pasaulis. Globalinė sumaištis XXI amžiaus išvakarėse. - K. Tvermė, 1998.-256 p. Dalyk. r-klė: 233 p.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-476-21-6

Žymus JAV politologas nagrinėja opiausias pasaulio problemas baigiantis dvidešimtajam amžiui, svarsto ir prognozuoja, kaip toliau vystysis pasaulis.

UDK 321

Zbigniew Brzezinski
NEBEVALDOMAS PASAULIS

Dailininkas Gintaras Jocius
Viršelio kompiuterinis dizainas – Linas Burneika

SL 1615. 16 sp. l.
Užsakymas 391

Išleido "Tvermės" leidykla. P.d. 171, LT-2000 Vilnius.
Spaudė A. Jakšto spaustuvė, Girelės gatvė 22, LT-4230, Kaišiadorys

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-476-21-6

Elios nuotrauka

"Ši knyga - ne pranašystė, o neatidėliotinas perspėjimas. Joje kalbama apie dabartinę pasaulinės politikos būklę, apie tai, kas gali įvykti XXI amžiaus pradžioje, taip pat apie tai, kam negalima leisti įvykti"

Zbigniew Brzezinski

Zbigniewas Brzezinskis - buvęs JAV prezidento patarėjas nacionalinio saugumo klausimais, Strateginių ir tarptautinių studijų centro (CSIS)patarėjas, Johno Hopkinso universiteto Vašingtone Paulo Nitze tarptautinių studijų mokyklos profesorius yra išleidęs nemažai knygų apie JAV ir pasaulinę politiką. Paskutinėse knygose "Game Plan" (1986) ir "The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century" jis nuspėjo, kad Sovietų Sąjungos žlugs, o pasaulis įžengs į pokomunistinį istorijos tarpsnį. "Nebevaldomas pasaulis" - pirmoji Z. Brzezinskio knyga lietuvių kalba.

A L K - serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas - supažindinti skaitytojus su dvidešimtojo amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

Šios knygos leidimą Atviros Lietuvos fondas remia kartu su JAV Infomacijos tarnyba Vilniuje.

A T V I R O S L I E T U V O S K N Y G A

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-476-21-6